

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

श. म. लालकृष्ण

7/2 क

ग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

हंस पाठिका

२५५

३५५

३९-

नाटक

हंसपालिका.

मनोरंजक कल्पित नाटक.

हें पुस्तक

रावजी मनोहर ताकभाते.

यांनीं

तयार केलें,

तें

पुणें येथें

रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांनीं आपल्या "जगद्धितेच्छु" छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

जुलै सन १८८८.

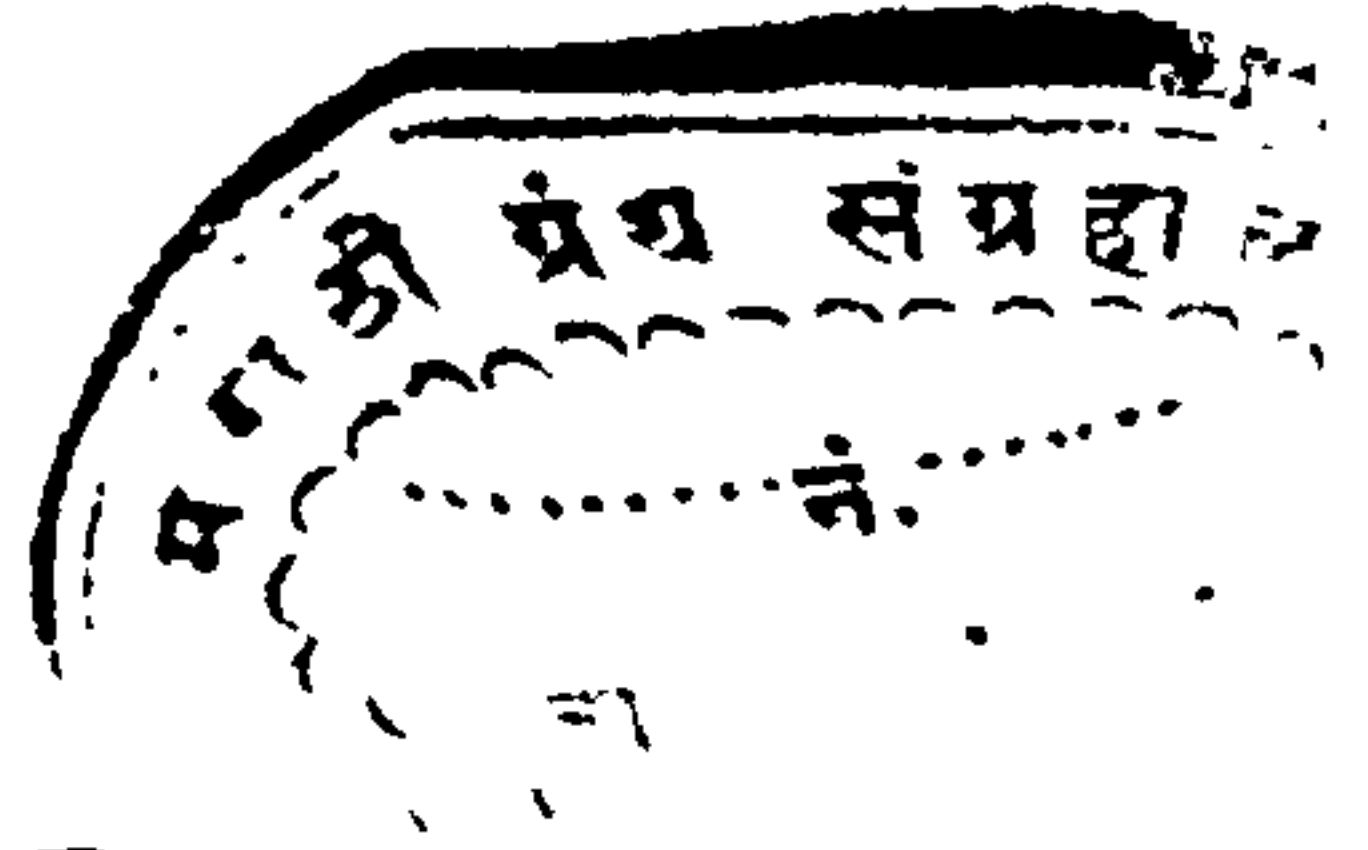
सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें रजिस्टर केलें असे.

(सर्व हक्क रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांनीं आपलेकडे ठेविले आहेत.)

आवृत्ति २ री.

किंमत १॥ रुपया.

आपले लोकप्रिय.

श्रीमंत राजश्री

रामचंद्रराव ऊर्फ अप्पासाहेब जमखिंडीकर यांस,

यांचे ठायीं

स्त्रीशिक्षणाविषयी उत्सुकता व विद्येची अभिरुची
आणि परोपकारादि स्तुत्य कृत्यांस उदारता
इत्यादि अनेक सद्गुणांचें वास्तव्य जाणून
व त्यांचे परवानगीवरून

कर्त्यांनै,

हें लहानसें पुस्तक कृतज्ञतापूर्वक परमादरानें

नजर केलें असे.

रा० म० ता०.

या पुस्तकास रा० रा० रामचंद्र मोरेश्वर राजे व
गोविंद गणेश राहतेकर आणि विष्णु भगवंत मांडे
यांणीं स्तुत्य मदत केल्याबद्दल मी त्यांचा फार
आभारी आहे.

रा० म० ता०

प्रस्तावना.

कोणतेंही पुस्तक वाचण्यापूर्वी त्याची प्रस्तावना वाचावी हें फार सयुक्तिक आहे. ह्मणजे असें केल्यानें पुढें पुस्तकांत काय आहे, व तें कोणत्या विषयावर आहे, ह्याचा सारांश जलद ध्यानांत येतो. आणि नंतर पुस्तक वाचण्यास योग्य किंवा अयोग्य याचा निश्चय मनास करतां येतो. प्रस्तुत जें तुम्ही पुढें पुस्तक वाचणार आहां याचें “ हंसपालिका नाटक ” असें नांव आहे. कारण, यांतील मुख्य नायका जी आहे तिचें हंसपक्ष्यांनीं पालन केलें आहे; याकरतां हंसपालिका असें नांव पुस्तकास दिलें. यांत एकाच गोष्टींत लहान लहान चार भाग ठेविले आहेत. आणि हुबेहुब रंगमंडपीं सभासद मिळून सूत्रधार विदूषकासह नाटक होत आहे काय ? अशा प्रकारें लिहिण्याचा कटाक्ष ठेविला आहे. गोष्ट मनोवेधक असून, तिच्या अंगभूत संगतीनें, स्त्रियांच्या नादानें पुरुष कोणतीं साहसकर्में करतात, फितुरी-मनुष्य राजमंडळांत असल्यास काय अनर्थ होतो, अशिक्षित मनुष्य मोठ्या हुद्यावर असल्यास त्याचे हातून दारुण परिणाम, श्रीमंताजवळ हांजी हांजी करणारे लोक आपला फायदा कसा करून घेतात, स्त्रीपुरुषांचे स्वऱ्या प्रीतीपेक्षां जगतांत कोणतीच मौ-

लयवान् वस्तु नाहीं, सुधारलेल्या राज्यांची आणि स्वेच्छाचार अंदाधुंदी राज्यांची तुलना, मनुष्यदेहास सुखदुःख कसे समान असते, इत्यादि प्रकारचे फार चांगले स्पष्टीकरण करून, हास्य, वीर, करुणारस वरेच साधले आहेत; व मुख्यरस शृंगार ठेविला आहे.

नाटकरूपाने लिहिलेल्या गोष्टीचा सारांश प्रथम-ताच वाचकांस प्रथम पानावर कळला जावा. परंतु तसे केल्याने पुढील वाचण्यांत गोडी, व अंतःकरणास चटका कमी राहतो. याकरतां सारांश लिहिला नाही.

रावजी मनोहर ताकभाते.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

पहिली आवृत्ती सरल्या कारणाने आह्मी ही दुसरी आवृत्ति काढली आहे. पहिल्या आवृत्तींत ज्या छापण्याच्या चुका झाल्या होत्या त्या ह्या आवृत्तींत दुरुस्त केल्या आहेत. सदर पुस्तकाबद्दल योग्य मोबदला घेऊन रा. रावजी मनोहर ताकभाते यांनीं आह्मांस सर्व प्रकारें हक्क विकला आहे.

रावजी श्रीधर गोंधळेकर.

ग्रंथकर्त्याचा उद्देश.

सकल आनंदाचें व शांतीचें मूळ विद्या हें उघड आहे; परंतु त्यांतही दोन भेद आहेत. एक आनंदविद्या व दुसरी उदरविद्या. जन्मभर कात्राडकष्ट करून केवळ उदराकरतां व लौकिकाकरतां संपादन करणें, ती उदरविद्या म्हणण्यास हरकत कोणती ? चित्त उदास झालें तर, आनंदाच्या लहरा तिजपासून उत्पन्न होतील काय ? नाही. प्रत्येकांनें ती उदरापुरती साध्य करून बाकी वेळ, जो आपणास दुर्लभ मनुष्यजन्म प्राप्त झाला आहे, याच्या खऱ्या सुखाकडे खर्च करावा हें रास्त आहे. सर्वच आयुष्य उदरविद्येचे मार्गें घालवूं नये, तर कांहीं तरी आनंदविद्येचा विचार करावा. कारण, जातो आहेक्षण हा पदरांत. पुढील क्षण कसा येतो कोण जाणे हा धाक मार्गें आहे. तर अशा काळाच्या दाढेंत असतां दाढ मिटेपर्यंत स्वस्थ बसावें काय ? मनुष्याच्या ज्ञानाचा कांहीं तरी उपयोग ! कां सर्व आयुष्य उदरनिष्ठत्तीकडेच. “नादे चित्ता शांती ऐशी विद्या कशाला ” हें वाक्य खोटें कांही ? नाही. याकरतां चित्त ज्या रीतीनें शांत होईल, या दुर्लभ मनुष्यदेहास सुखाचा एक तरी क्षण जाईल, आपण दुनियेंतून नाहीसे झालों तरी मार्गें कित्येकांस आपण करून ठेविलेल्या आनंदविद्येपासून समाधान होईल, व जेणेंकरून अखंड कीर्ति राहील,

अशा कामांत आपला वेळ उदरविद्येपेक्षां जास्त वा-
लवावा, हें सुज्ञास योग्य आहे, आणि प्रायः हाच
विचार दृढ धरून मार्गें झालेले जे जगविख्यात विद्वा-
न्, कालिदास, भवभूती, वामनपंडित, मयूरपंत इत्या-
दिकांनीं आपलें चातुर्यभांडार खर्चून आह्लांकरतां
आनंदविद्या करून ठेविली. पहा खरोखर मन उदा-
स झालें असता, त्यांतील एखाद्या विद्वानाचा ग्रंथ किं-
वा कवित्व अगर त्यांच्या स्वचातुर्यांचें एखादें नाटक, मग
बोधपर ह्मणा किंवा शृंगारपर ह्मणा, परंतु तें पाहिलें
असतां हल्लीं आपल्या मनास आनंद होतो. आणि
लागलींच अशी कल्पना येतें कीं, त्यांनीं इतके परि-
श्रम करून ही आनंदविद्या तयार केली, त्यांत त्यां-
ना कांहीं फायदा होता काय ? नाही. तर खरोखरच
ते उदरविद्येकडे लक्ष ठेवित नव्हते, असें सिद्ध होतें.
त्यांचे मनांतून मार्गें कीर्ति राहून आनंदविद्येंत सर्वांनीं
रमावें हाच हेतु खरा. म्हटलें असतां त्यांना पोट न-
व्हतें काय ? होतें. व तत्प्रतीत्यर्थ त्यांची विद्या व वे-
ळ ही खर्च होत होती. परंतु खरें लक्ष आनंदविद्ये-
कडेसच ठेवित होते. असो. ह्याच कारणानें त्यांच्या
कीर्तिचे डंके अद्याप झडत आहेत, व आपलें एखादे-
वेळीं चित्त उदास झालें तर आपण त्यांनाच शरण
जातो. ह्मणजे त्यांच्याच ग्रंथांतील एखादा सुंदर वि-
षय वाचून किंवा ऐकून आपण समाधान पावतो.

वरील विचार मनांत आणून अलीकडेही बऱ्याच

विद्वज्जनांनी याकामाकडे लक्ष पोंचविलें आहे. म्हणजे आपापल्या बुद्ध्यनुसार कोणी भाषांतरें, कोणी स्वकपोलकल्पित कादंबऱ्या, कोणी नाटके अशीं बरीच गद्यपद्यात्मक पुस्तके तयार केली आहेत. प्रत्येकाचा हेतु ग्रंथ करण्याबद्दल वेगळा वेगळा असतो. त्यांत स्त्रियांना वाचण्यास तर सोपें असावें आणि मनोरंजन तर उत्तम ठ्हावें अशीं कल्पित पुस्तके, कादंबऱ्या किंवा नाटके फारशीं प्रसिद्ध दिसत नाहींत. पुराणांवरून आहेत; किंवा भाषांतरावरून गद्यपद्य अशीं बरीच झालींत, परंतु कल्पित असून वाचण्यास सोपीं व मनोवेधक अशीं फारच कमीं असतील. पुस्तकांच्या मधून कविता असल्याने त्यांसहित वाचणारे, व त्याबरोबरच सर्व अर्थ ध्यानांन आणणारे, असें वाचणार, स्त्रिया वगैरे नूतन उमेदीचे मंडळींत कमीच निघतील. आणि त्यामुळे पुस्तकांचे मधून कविता असल्या ह्मणजे त्यांच्या वाचण्यातील रसाचा विपर्यास होतो असें पुष्कळ आढळते. नूतन उमेदीचे वाचणारास प्रथम मनोरंजन होऊन वाचण्याचा चटका लागला, ह्मणजे मग आमच्या देशवांधवांनीं केलेली गद्यपद्यात्मक पुस्तके उपयोगीं खरीं.

वर लिहिलेल्या नूतन उमेद्वारांस (स्त्रिया वगैरे.) किंवा वाचकांस, एक अल्पमतीनें येईलसें पुस्तक करून सादर करावें, असा फार दिवस हेतु घोळत होता. परंतु उपयोग काय ? या कामास किती नडी ! पुस्त-

क लिहिणें किंवा छापून प्रसिद्धकरणें याचें सुख बहु-
 तैक माझ्या देशबांधव पुस्तककर्त्यांना माहित असे-
 लच ! तेव्हां ह्या प्रसंगीं त्याबद्दल स्पष्टीकरण कर-
 ण्याचें कारण दिसत नाहीं. असो, सहस्रावधी नडी
 येऊन पुढें हजार झाल्या. परंतु ईश्वर कृपेंकरून मा-
 झ्या सुज्ञ व अकृत्रिम स्नेहांच्या मदतीनें त्यांतून पार
 पडून तुह्मां वाचकांच्या दृष्टीसमोर उभा राहिलों. कृ-
 पादृष्टी करणें हें तुह्मांकडे आहे.

ग्रं० क०

हंसपालिका.

मनोरंजक कल्पित नाटक.

भाग १.

प्रवेश १.

स्थळ:-रंगमंडप.

पात्रें.

सूत्रधार.....	नाटककर्ता.
विदूषक.....	साह्य करणारा.
गणपती.....	सांवाचा पुत्र.
सरस्वती.....	ब्रह्मकुमारी.

प्रारंभीं रंगमंडपाचे ठायीं सूत्रधाराचें आगमन होऊन मंगलाचरणास आरंभ होतो. (कांहीं नामस्मरण झाल्यानंतर नाचत नाचत मोठ्या डौलानें विदूषक प्राप्त होतो.)

वि०--(इकडे तिकडे फिरून आपणाशींच) अहाहा ! काय थाट हा ! काय वृक्षागणित माणसें लटकलीं त हीं बा ! मौजच बनली आहे बा. (मोठ्यानें हंसून) तिकडे जावें तिकडे आवडतें तेंच कपाळीं येतें. विछाईत काय सुंदर आंधरली आहे ! अस्मादिक येथें येणार तों अगोदर इतका थाट ! आणि मग आल्यावर-

(अर्धेच बोलून) पण एक कसे चकला? मीं ताकीद केली होती की, हंभ्या, ग्लासें सर्व विझवून मी येण्याच्या पूर्वी दिवाणखाना मात्र पेटवून ठेव. तसेच मधल्या गच्चीवर पलंग अधात्री आडवा बांधून त्याच्या खालच्या वाजूस गादी टाकून वर सत्रंजी पसर. पण तो रामडू विसरला वाटते? करावे काय? आतां मला मोठा राग येऊन गेला होता; पण तो या वेळेस जवळ नाही. नाही तर मी आपल्या पाठीला तेल लावून त्याचे पाठीवर खरपूस फटके मारले असते. असो, आतां विदूषक महाराज, अंमळ शांत व्हा. दांतही आपलेच आणि ओंठही आपलेच. करावे काय? (इकडे तिकडे फिरून) आतां येथेच निजावे ह्मणून निजून लागतो तों इतक्यांत—)

सू०—अहो, संभावीत. (सूत्रधार हांक मारतो पाहून)

विदूषक मागे तोंड करतो.

सू०—(त्याचे पुढे जाऊन) अहो, तुम्ही कोण? येथे येऊन हीं वेडींविद्दीं भाषणें काय करतां? स्थीर होऊन या गरिवाशीं दोन शब्द बोला; आपलें वृत्त ऐकण्यास आम्ही फार उत्सुक आहो.

वि०—(सूत्रधार विचारतो पाहून) भिंतीकडेस तोंड करून काय सुंदर चित्रें आहेत हीं! बस. आपली तर तहान भूक हरली; एकून चित्रें काढणारा उत्तम मूर्ख होता ह्यांत संशय नाही.

सू०—(आणखी त्याचे पुढे जाऊन) अहो थोर गृहस्थ, आम्ही फार वेळ आपणास विचारतो हें ऐकूंक येत नाही काय ?

वि०—(रागाने आंगावर येऊन) काय आहे हो? तुम्ही कोण ? काय बडबड चालविली आहे ? सरकार आतां निजण्याच्या वेतांत आहेत आणि तुम्ही रोपनाईला हंज्या लावून हा कशाचा चकचकाट केला आहे? आणि ही मंडळी कां इतकी जमली आहे? कांहीं लढाईचा वेत करून आमचे राज्य घेणार कीं काय ? बरे असो. कांही तुम्ही आम्हाला तुमच्या विवाच्या लग्नावद्दल लग्नपत्रिका धाडली होती त्यांचे कसे काय ? जर तुमचा वेत राहिला असला तर आम्ही आपले माघारी जातो. बोला बोला लवकर. बरे तें असो. अहो, आणिक एक आम्हांस नुक्त स्मरण होऊन विसरलों त्यांचे कसे काय ? (तोंडांत बोट घालून) हो, हें मघांपासून तुम्ही (मागे बोट करून) तुणतुण, झणझण, फडफड, वाजवितां हें काय ? सांगानात ? तुम्ही तर मोठे थोर दिसतां ! काय बुवा मतलबी ! आपलें तेवढें झांकझांकून ठेवायचें आणि दुमऱ्यास मात्र तुम्ही कोण ? तुम्ही कोण ? तुमचे वृत्त सांगा ह्याणायचें. (मोठ्याने हंसून) आपणाशीच हं ! किती हंसावे ? वडील माणसें बसलीं आहेत.

सू०—शाचास चाचा शाचास! आज तुम्ही विद्वत्ता,

चातुर्य, तशीच समयसूचकता पाहून हे सभासद फार आनंद पावले. अस्तु. आतां वेळ फार झाला, अद्याप पुढे चरित्र फार होणें आहे. आतां माझे नांव व मी करणार काय ? आणि हे संपूर्ण सभासद कां मिळाले आहेत? हा सर्व प्रकार थोडक्यांत सांगतो, श्रवण कर. माझे नांव सूत्रधार. (आणि पुढे बोलणार तो)

वि०—हां हां आतां ठीक झालें. पण कांहो नेहमीं अखंड धार असतेना ? कां कधीं कधीं बंद पडत असते ? म्हणजे आपला श्रावण मासांतला खर्च वांचला. तुझालाच मूर्तिमंत नेऊन महादेवावर आडवे टांगिलें, म्हणजे हवी तितकी धारच धार.

सू०--वहावा! तुम्ही तर अरण्यपांडितच आहां, पण अशी ज्या त्या गोष्टीवर टीका जर कराल, तर आझाला सर्व सरंजाम घेऊन मुकाट्यानें वरीं गेलें पाहिजे. तर कृपा करून, मी काय रसभरित चरित्र करणार हें पाहून जर आपणही थोडी बहुत मदत कराल, तर या सर्व सभासदांचें मनरंजन होऊन माझ्याही श्रमाचें सार्थक्य होईल; पण हें सर्व आपले हातीं आहे.

वि०—हो हो. मदत करण्याचें काम माझे. पूर्वी एकदां रामभटजच्या वांसराची गाय चुकली तेव्हां तीन दिवस दिवसाची रात्र करून हिंडलों, पण गाय मिळवून आणली. मग दोघांची दृष्ट—भेट झाल्याबरोबर वांसरुं जेव्हां पान्हवलें, तेव्हां मग गाय तर

प्रवेश १.]

हंसपालिका नाटक.

५

पिऊन दमली तरी पांन्हा राहीना. शेवटीं मग मीं तोंड लावून दुब प्यालोंन् ऐकतां काय ?

सू०—अरे, तें मी विचारीत नाहीं; आणि तसली मदत मला नको. आह्मां सर्वांत सर्व रसांची अनुकूलता असून एक हास्यरसाची मात्र कमतरता आहे, तेंव्हां जेथे जेथे आमच्याकडून कांहीं न्यून पडेल, तेथे तेथे त्वां आपल्या हास्यरसानें पूर्णता करीत जावी. आतां पहा तुला येथे काय चमत्कार दाखवितों तो. प्रथम विघ्ननिवारणार्थ गणपतीचें स्तवन करून त्याम प्रत्यक्ष येथे आणवितों. घे दर्शन. (सूत्रधारआंत जातो व पडदा पडतो.)

(पडद्याचे आंत.)

सू०—(दीर्घ स्वरानें) हे गजानना, हे गौरीसुता, हे वक्रतुंड, हे गगनायका, हे शूर्पिकर्णा, हे भक्तप्रिया, हे विद्याधरा, या अल्पमती पामराचें वांछित पुरविण्यास एकवार ह्या रंगभूमीप्रत प्राप्त होऊन तुझ्या पादपंकजदासास पूर्ण आशीर्वाद द्यावा. हे प्रभो, आपण कसे आहांत ? दयेचे केवळ सागर, मूर्तिमंत ज्ञानमय, तसेच दीनाचे नाथ, सकळ देवांत श्रेष्ठ असा जो तूं आदिईश्वर तुजप्रत नमस्कार असो; असें स्तवन हांत आहे तों एकदम सहस्र सूर्यांचें तेज असा दिव्य प्रकाश होऊन चहूंकडेस केशर कस्तुरीचा परिमळ भरून राहिला. (तशींच नानाप्रकारचीं वाद्ये वाजूं लागलीं. इतक्यांत—)

सू०—(बाहेर येऊन) अरे विद्रूपका, पहा आतां काय थ.ट आहे तो. गजानन महाराजाची स्वारी येत आहे.

(पडदा वर होतो.)

सू०—(गजाननाची स्वारी आली असें पाहून)
यावें यावें परमेश्वरा यावें. या सिंहासनावर बसावें.
(गणपती बसतात.)

सू०—वंदन करतो महाराज.

गणपती—हे सूत्रधारा, वत्सा, तुजप्रत कल्याण असो. बालका, कैलास पर्वताचे ठायीं आदिईश्वर जां गिरिजारमण भोळा शंकर, त्याचे अग्रभागीं महा आनंदांत तल्लीन होत्साता, मी गायन करीत होतो; इतक्यांत तुझी दीन वाणी श्रवण करून मनोवेगानें या ठिकाणीं प्राप्त झालों. वत्सा, माझ्या आगमनाची इच्छा किमर्थ केलीस ?

सू०—हे सिद्धिविनायका, या रंगमंडपाचे ठायीं कांहीं अद्भुत चरित्र नाटकरूपानें दाखविण्याचें या पामरानें मनांत आणलें आहे. परंतु बुद्धिदाते आपण आहांत, आपल्या आज्ञाशिवाय वृक्षपत्र हालणें कठीण, मग हें महत् कार्य कोठून होणार ?

गण०—हे सूत्रधारा, तूं जो विचार केला आहेस, तो सिद्धीस जाऊन या सभासदांचें पूर्ण मनोरंजन करशील हा माझा पूर्ण आशिर्वाद आहे.

सू०—महाराज, आपल्या आशिर्वादेकरून कार्य

मिळीस जाईल ही तर शंकाच नको. परंतु (हात जोडून) आणखी एक महा संकट आहे.

गणपती—वत्सा, कोणतें संकट आहे तें निवेदन कर.

सूत्र०—हे विघ्नांतका, माझीं संपूर्ण नाटकपात्रें अज्ञान व लहान बालकें आहेत; तेव्हां सभासदांपुढें मिष्ट भाषणें करून मनोरंजन करण्यास कशीं सम-होतील हें माठें संकट आहे महाराज.

गण०—त्वसा. सांगतां हें श्रवण कर. ब्रह्मकुमारी जी सरस्वती तिचें तूं स्तवन कर, ह्मणजे तुझे सर्व हेतु पूर्ण होतील. आतां मी स्थानाप्रत गमन करतो.

सूत्र०—कृपा करून क्षणभर स्थिर असावें महाराज. सरस्वती मातोश्रीचें स्तवन करून त्यांस आतांच येथें आणवितों. (असें ह्मणून पडद्याच्या आंत जातो.)

(पडद्याचे आंत.)

सूत्र०—(दीर्घ स्वरानें) हे सरस्वती मातोश्री, हे आदिमाये, हे जगज्जननी, हे भक्तवरदायिनी, हे भक्तप्रिये, हे त्रिपुरसुंदरी, हे हंसवाहिनी, हे वागेश्वरी, या दीन वत्सावर कृपादृष्टि प्रमपान्हा सोडून, दासाचें हृदय पूर्ण करावें; आणि एकवार या रंगमंडपीं प्राप्त होऊन बालकास पूर्ण आशिर्वाद द्यावा ही प्रार्थना आहे.

सू०—(बाहेर येऊन) अरे विदूषका, मातोश्री-

ची स्वारी येत आहे, नोट मर्यादेने उभा रहा.

वि०—हो येऊंघा त्यांना. मी आपले पाय डोकीवर घेऊन मुडद्यासारखा उभाच आहे.

सू०—(रागावून) ही का थेटची वेळ कारे ?
(इतक्यांत सरस्वती मातोश्री आल्या असे पाहून)
यावे, यावे, मातोश्री यावे. हे गजानन बसले आहेत ह्यांचे सन्निधानी बसावे.

सरस्वती—मयुरावर बसून तालसुगवर नाचत नाचत रंगमंडपी प्राप्त होतात.

सू०—वंदन करतां मातोश्री.

स०—बालका, तुजप्रत कल्याण असो. वत्सा, सत्यलोकाचे ठायीं स्कंदीं विणा घेऊन, आदि अंत ना मध्य असा जो षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवान, त्याचे गुणानुवाद गायन करीत असतां, गीत संगीत नृत्यांत निमग्न होते, इतक्यांत तुझा करुणाशब्द कर्णी आला, ह्मणून मयुरारूढ होऊन या रंगभूमीचे ठायीं प्राप्त झाले. बालका, माझ्या आगमनाची इच्छा किमर्थ केलीस ?

सू०—मातोश्री सांगतां श्रवण करावे. यत्किंचित् पामराने कांहीं कल्पित चरित्र नाटकरूपाने या सभासदांस दाखविण्याचे मनांत आणिले आहे. परंतु माझीं पात्रे अज्ञान, मुखदुर्बळ; तेव्हां मधुर भाषण करून सभासदांचे मनोरंजन करण्यास असमर्थ आहेत असे जाणून आपली प्रार्थना केली. हे अंबिके, आ-

पले कृपेनें मुकेही बृहस्पतीवत् होतात; तसेच जन्मांधही रत्नपारखी होतील; पंगू पर्वतशिखरें चढतील; शतमुख वेदांतज्ञानी होतील ही आपली सत्ता. तेव्हां मज गरिबाचे यत्किंचित् हेतू पूर्ण होणार नाहीत काय ?

सर०—वत्सा, सूत्रधारा, तुझीं अज्ञान बालकें बृहस्पतीवत् भाषणें करून या सर्व सभासदांचें मनोरंजन करतील हा माझा पूर्ण आशिर्वाद आहे. आतां मी स्वस्थानाप्रत गमन करते.

सू०—यावें मातोश्री यावें, वंदन करतो.

सर०—कल्याण असो. (सरस्वती जाऊं लागते इतक्यांत.)

वि०—अहो ! अहो ! आईसाहेब कां मागल्या पार्थी पळ काढला ?

सर०—अरे पळूं कशाला ? भक्तकार्याकरितां आलें होतें. त्यांचें वांछित पूर्ण केलें; आतां स्वस्थळाप्रत जाण्यास काय प्रत्यवाय ?

वि०—या ठिकाणीं तुमचा कोण भक्त होता, आणि वांछित कोणाचें पूर्ण केलें ?

सर०—अरे, या ठिकाणीं मत्भक्तिपरायण जो सूत्रधार त्याकरितां माझे आगमन झालें, आणि त्यासच वरप्रदान दिलें.

वि०—(सूत्रधारास हाक मारून) कांहो सूत्रधार, तुझीं तरी मोठे आपमतलबी दिसतां ! पूर्वी आह्मा-

ला म्हणालांत कीं, या ठिकाणीं तुझी आणि मी मिळून एक सुंदर चरित्र करूं, आणि जो लाभ होईल तो समसमान वांटून घेऊं. आणि आतां आपल्याच पोळीवर तूप ओढलें कीं नाहीं ? सरस्वती बाबानें जें कांहीं दिलें तें एकट्यानेच गट्टम केलेंना ? शावास ! असें असेल तर आह्मी आपले चालते होतां. चला आटपाहो मंडळी. जा घरीं, चला, हे आह्मी चाललों, विझवा हांब्या. (विद्वपक जातो पाहून)

सू०—अरे हें काय ? अशी घटकोवटकीं तुझी तवियेत जाऊं लागली, तर मग पुढें चरित्र होणें आनंदच दिसतो ! हीच का ती मदत करणार ? सरस्वती मातोश्रीनें जें वरप्रदान दिलें, तें मला एकट्यालाच नव्हे. तर, त्यांचे आशीर्वादानें सर्वांचें कल्याण होणार आहे. आणि तुला दर्शन झालें हा केवढा लाभ झाला समजत नाहीं का ? तुला आणिक कांहीं पृथक् मागणें असल्यास मागून घे.

वि०—हो ! असे वाटेवर या. मी आतां मागून घेतां. (सरस्वतीचे पुढें जाऊन) वंदन करतो मातोश्री.

स०—कल्याण असो. तूं कोण आणि तुझी काय इच्छा आहे ?

वि०—(गांगरून) मी आपला—छेवा तसें कांहीं नाहीं, मी आपला आहे.

स०—अरे, तुझी काय इच्छा आहे ती बोल सत्वर.

मला सत्यलोकीं नाण्यास विलंब झाला.

वि०—माझी इच्छा होय? आतांशीं माझ्या मनांत (थोडा घोंटाळून) पायांनीं चालावे असें आलें आहे; कारण, हात फार दमले आमचे!

स०—ठीक आहे, तुझे सर्व हेतु पूर्ण होतील. (असें ह्मणून सरस्वती अदृश्य होते.)

गजा०—हे सूत्रधारा, पहा सरस्वतीचें नृत्य गीत ऐकून मम मानसाचे ठायीं फार आल्हाद झाला. वत्सा, आतां मी कैलासभुवनाचे ठायीं गमन करितों.

सू०—यावे, गजानना यावे, (गजानन महाराज अदृश्य होतात.)

(पडदा पडतो.)

वि०—(पडद्याचे बाहेर येऊन) अहो सूत्रधार, इकडे या, असे जवळ या पाहूं.

सू०—जवळ येऊन, हा आलों पहा, काय ह्मणतोस?

वि०—अहो आतां आले होते हे कोण? तुझीं तरी बंगाली विद्या शिकलां असें वाटतें. एकूण कळसूत्रीपणा असा तुझीं करावा. काय चित्रें नाचलीं इतका वेळ! मला तर झोंप सुध्दां येईना. बरे तें असो. आणीक कांहीं असलीं चित्रें तुमच्या पेटारींत आहेत काय? असलीं तर येऊं द्यां चाहेर.

सू०—अरे वेज्या हीं कां चित्रें नाचलीं? अरे पूर्वीं आले ते विघ्नहर्ते, शंकराचे पुत्र, त्यांना गजानन म्हणतात, आणि मागून आली ती ब्रह्मकुमारी. अरे,

त्या दोघांनीं पूर्ण आशीर्वाद दिला, आतां आपणास विघ्नांचें भय म्हणून विलकूल नाहीं; आणि त्यांच्या कृपेनें आपले सर्व हेतू पूर्ण होतील. असो, आतां रात्र फार झाली,मी खेळास आरंभ करतो.आतां येथे— (विदूषकाचे पाठीवर हात ठेवून सांगतो.) प्रथम भुवनसुंदरी व तिच्या सख्या यांचें मनोवेधक भाषण होईल, आणि नंतर ते विलासबागेत जातील हा सर्व प्रकार हवेहुवे करून दाखवितों लक्ष्य दे.

वि०—वः! मोठी मौजच होणार तर मग! सूत्रधार, जलदी करा तर, एकदां विलासबागेत जाण्याचें माझेही मनांत आलें आहे.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश २.

स्थळ.—शृंगारपुरीतील राणीचा रंगमहाल.

पात्रें.

भुवनसुंदरी..... भुवनपाल राजाची स्त्री.

सुमित्रा..... तिची आवडती दामि.

चंद्रभागा..... उपाध्याची स्त्री.

भुवनपाल..... शृंगारपुरीचा राजा.

भालचंद्रभट..... राजाचे उपाध्ये.

विदूषक.....सर्वांचें मनोरंजन करणारा.

रंगमहाल.

चंद्रभागा.—सुमित्रे, आज कशी काय तव्यत आहे ? ठीक आहेना ? आज सकाळपासून बाईसाहेबांची भेटच नाही, म्हणून आपली समाचारास आलें होतें.

सुमित्रा—(नाकावर बोट ठेवून) हं, हळू चोला. सवारी आतांच वाईच लवंडली आहे.

चंद्र०—कां बरें ? आज कांहीं अधिक उणें झालें कीं काय ? जरा इकडे ये दाराबाहेर.

सुमि०—(हातानें खूग करून) नको. (दाराजवळ येऊन) बाईसाहेब जाग्या झाल्या तर मंग उगीच रागं भरत्याली.

चंद्र०—कांगे ? काय झालें ? पण मी कांहीं (हळूच) हिकडचें तिकडे अगदीं बोलायची नाही. तूं आपली गरीब बापडी, बोलून उगीच तुझ्या पोटावर कां पाय आणीन ?

सुमि०—अहो काय झाल्या म्हणुन काय विचारतां ? कांहीं नवीन कां झाल्या जें हें तें पहिलेंच है, अन तेंवी समद्यास ठाव है. आज सकाळीं सरकारची सवारी आलिया त्यांच्या आंदीच बगा, आपली सेनापतीची वाईल, रखमाबाई नव्ह कां? ती हित आली, अन् जरा बाईसाब अन् त्या जरा कांहीं एकमेकीला हानाल्या. मंग वाई, रखमाबाई बी उठून गेली, अन् तवाधरून जी वाई साहेबांची तवीयेत

विषडली ती बगा आमासनी, असें झालंया कीं दे-
वा, हें काय संकट अन् काय दुःख हें ! बाईसाहेब
पलंगावर गडबड्या लोळत, अन् खाईनात पिईनात,
कायची नही, डागिने ची झोंकून दिले. लई धांद-
ल झाली बगा, तो नवा शालू नही कां आनला ? तो
नवा. त्याचा रंग विंगची लथी नामी दिसतोयां तो.

चं०—हं, (मनांत समजून) तो हिरवागार, दुगोली
परवांच “माणकोजीनें पैठणाहून पाठविला तो,” मग
त्याचें कसें काय झालें?

सुमि०—झालं काय, त्या धांदलींत त्योवि जरा
चिरकलान् काय ? मंग तित सरकार आल. (हळूच)
त्यांचा तरी अकशी जीव परान बाईसाहेबावर. मंग
बाईसाहेबासनी बगा त्यानीं मांडीवर घेतलं अन्
मग काय ते सुखसोहळ ! इतक्यांत (बाईसाहेबांची
हांक आलीसैं वाटून) जी जीअं, आलें हो बाईसाहेब.
(धांदलीनें आंत जाते.)

सुमि०—(धांवत जवळ येऊन)काय सरकार ?

भुवन०—आग मेलं घटकाभर कां जवळ बसूं नये?
ऊठ पळ बाहेर, ऊठ पळ बाहेर ! हें काय बाई ? तो
मेला शिवच्या आला असेल बाहेर, ह्मणून पाहरा
सोडून गेली असशील ?

सुमि०—ताहीं बाईसाहेब, एकदां माणसापून घडल
ह्मणून, यिळभर सारं तेच कां मनांत धरल्यात. आ-
पन बाईसाब त्या दिवशीं राग भरल्यात, त्या दिसापून

मंग त्या मेल्याचें तोंड नाही पाहिलं.

वि०—(कान देऊन ऐकून हळूच) कांगे ? सांगूं कां आतां ? त्या तबेल्यांत त्याला चणे कोण देत होतं ? मी मागितले तर मला देत नाहीं ह्मणाली नाहीस ?

सुमि०—(हातानें खूण करून) सांगूं नको, मंग तुला बी देईन.

वि०—वरें तर मग, पण भाजून देशीलना ?

सुमि०—हो.

भुव०—अग, इतक्यांत मला डोळा लागला न लागला तर लागलीच बाहेर गेलीसना ?

सुमि०—वाईसाहेब, त्या चंद्रभागाबाई आल्यात तित बाहेर उभ्या हैत. त्यांनीं जरा दाराजवळ बाहिलें ह्मणून गेले.

भुव०—कोण, चंद्रभागाबाई ? कां आल्यात ? मग त्यांना बाहेर कां उभें केलें ? आंत बोलाव.

सुमि०—होय वाईसाहेब बोलावतें. (लग्नगीतें बाहेर येऊन) चंद्रभागाबाई, वाईसाब जाग्या झाल्यात अन् तुम्हासनी बोलवित्यात.

चंद्र०—(आंत येऊन) याः आज फारशी झोंप ?

भुव०—(चंद्रभागाबाई आली पाहून) या हां तुम्ही या. येथें बसा.

चंद्र०—होय सरकार, तुम्ही कशाला उठतां पलंग-गावरून ? मी तुम्हाजवळ बसतें. (पलंगावर बसून)

कां आज अशा दिलगीर कां? चेहरा अगदीं सुकून फिकट दिसतो आहे? तुमच्या मनांत तरी काय आहे? असं मनांतले मनांत झुरझुरून अगदीं अस्थीचर्म मात्र राहिले. असं केल्यानें परिणाम कांहीं ठीक दिसत नाही. कसें सुमित्रे? जी गोष्ट आपल्या स्वाधीनची नाही, त्याकरितां वाईट वाटून उपयोग काय? मर्जी देवाची. आतां आमच्या वरूनच अनुभव पहानात? आज मुंज झाली असती, पण तें होणार कोठून? “आले देवाजीच्या मना आणि तेथें कोणाचें चालेना” (कष्टी होऊन) आपण वाहिलेच नाही मग व्यावें कोठून? तुम्ही नाही ह्मणून हाका मारतां, आणि आम्ही होऊन नाही ह्मणून हाका मारतो; मिळून फळ एकच, असो, पण तुम्ही आतां असं दुखणें घेणार काय? आणि रोजच्या पेशां आज जास्ती वाईट वाटण्याचें कारण तरी काय?

भुवन०—नाहीं बाई, दुखणें कशाचें आणि तें तरी मला येतें आहे कोठें? शहरांत तरी चांगले मुलावाळांचें धनी मरतात. पण देवा, मला करंटीला कां मरण येईना? (स्फुंङून स्फुंङून) जगदंबे, नको हा आतां जीव.

चंद्र०—हं हें काय असं भलतं भलतं वडवडतां! तुम्हाला जीव नकोसा झाला पण आम्हाला तुम्हासारखी धणीन कोठून आणावी? तुम्हाला फाय कमी आहे? पूर्व जन्मीं हारताळका चांगल्या पूजल्या हांत्या,

ह्मणून अशा सार्वभौमराजाचे पदरीं पडलांत. पहा, पृथ्वीवर मला तर कोणी आपल्यासारखी भाग्यवान् स्त्री दृष्टी पडत नाही. आपलें ऐश्वर्य पाहून इंद्रही लज्जित होईल. पहा संपूर्ण पृथ्वी ज्याचें अर्जव करते असा जो “ भुवनपाल राजा ” तो तुमच्या अगदीं मुठींत; मग काय कमी आहे ! कांगे सुमित्रे, मी खरें ह्मणतें कीं खोटें ?

सुमि०—हें काय ह्मनावें बाई, आहो, महाराजांचा आक्सी जीवपरान ह्यांच्यावर है, उलीसैं डोकें दुखूं लागलं कीं वाचरच होत्यात. मी लटकं बोलत नाही. (वर बोट करून) सूर्य नारायण डोईवर है, असा जोडा काई संमद्या पिरथीमींत गंवसायाचा नाही.

वि०—(हळूच आंत येऊन) हो खरें तें, एक आमचा मात्र करकर वाजतो, मग कोणाचा जोडा नाही वाजत. (आपणाशींच) नीटच आहे तें—वाजवी, फुकटच उपटून आणायाचा मग कां न वाजेल ?

चंद्र०—(रागावून) बायकांमध्ये तुजें काय काम आहेरे चावटा ? चल नीघ येथून, कोण आहे बाहेर, सुमित्रे ? पहाऱ्यावर कोण आहे ? याला येथपर्यंत कोणी येऊं दिला ?

वि०—पळून जातो. (इतक्यांत भालदार ललकरातो.)

सुमि०—सरकार आल वाढतं. (भालदार पुकारतो) या.

चंद्र०—(झटकन् उठून) खरेंच, काय सुमित्रे, सरकार आले ? तर मग मी जातें वाई, वाईमाहेच मी येतें हो.

भुव०—येतां कां ? याहो, आतां कधीं भेटाल ?

चंद्र०—(हात जोडून) आपण लोभ करतां ह्मणून मी नेहमीं अगदीं जवळ आहे.

भुव०—वरें तर उद्यां भेटा हो; माझं कांहीं काम आहे.

चंद्र०—ठीक आहे. (असें ह्मणून जाते. इतक्यांत भालदार निगारखो मेहेरवान सलाम—अस्ते चलना महाराज, असा पुकारतो; आणि महाराजांची स्वारी महालांत येते.

सुमि०—(महाराज आले पाहून वंदन करते.) व लांच कोंपऱ्यांत उभी रहाते.

महा०—कांगे सुमित्रे ? ही अशी कां आज निजली आहे ? प्रकृती बरोबर नाही काय ? (रागावून) काय तुम्ही मूर्ख माणसं आहांत ! प्रकृती इतकी बिघडली तरी मला कोणी कळविलें नाही ! (पलंगावर बसून आपणाशीच) आज अशी काय व्यवस्था झाली ही ! मुख कोमेजून गेलें आहे. अलंकार विसकटून पडलेत; वस्त्र काय विगळीत झालें हें काय ? (घाबरून) सुमित्रे, केव्हांपासून हिची तब्येत बिघडली, आणि कारण तरी काय ?

सुमि०—(घाबरून थर थर कांपूं लागली, व भीत

भीत हात जोडून) सरकार सैनापतीची अस्तुरी रमा-
बाई येऊन गेल्यापून हें सर्व झालं है. ह्मनजे मंगा
आपून जें है तें है.

महा०—आग पण मवाशीं इतकी नादुरुस्त नव्ह-
ती, मीं तेव्हांच काय झालें म्हणून विचारिलें, पण
तेव्हां “ उगीच जरा मस्तक चढलें आहे ” म्हणून
सांगितलें. मग मी केशर वगैरे तुझ्या हातून मस्त-
कास चोळून गेलों कीं नाहीं ? कारण, दिवस जरा
थंडीचे असल्यामुळें शैत्याने प्रकृती कमीजास्त होत
असते; म्हणून मी आपला त्या भरावर गेलों, नाहीं
तर (मुख कुरवाळून) मी आपल्या प्राणप्रियेला अ-
मा सोडून गेलों असतो काय ? आतां खात्री झाली
कीं, हें कांहीं डोकें दुखणें नव्हे; कांहीं तरी संतापा-
नें प्रकृती बिघडली असावी. (असें म्हणून भुवनसुं-
दरीचें मस्तक मांडीवर घेऊं लागतो.)

भुवनसुंदरी रागानें मोठ्या झपाट्यानें मांडीवरून
डोकें खालीं घेते.

महा०—अग पण झालं काय ? तुझे डोकें दुखतें
कां ? होतें तरी काय ? एकदां सांग. (हनवटी धरून)
तुला कोणी बोललें होय ? अशी रागवलीस कां ?

भुवन०—(तोऱ्यानें) माझे अंगास हात लावूं न-
का. व्हा पलीकडे हें काय पण ? हा काय लोचटप-
णा ! मला आपलें कांहीं होईना, इकडे त्याची काळ-
जी कशास ?

महा०—नाहीं पण असें काय करतेस? तुझी काळजी मी करणार, किंवा माझी तू करणार, याखेरीज कांणी ति-हाईत कां काळजी करील सांग बरें. तू आपल्या मनांत विचार कर कीं, तुला असें कमीजास्ती वाटत असल्यावर, मला चैन पडेल काय? सर्व काय तो पंचप्राण. (चुंचन घेण्यास मुख पुढे करून) इकडे कचेरींत गेलों तरी लक्ष्य इकडे; काय मोहनी केली आहे कोण जाणे.

भुवन०—पुरे, पुरे आतां. (राजास थोडे पलिकडे ढकलून) “ वरून वरून मरून जाईन आणि काळीज बोका खाऊन जाईन. ” हे कां मला समजत नाही काय? सुामंत्रे, आतां कशालाग इकडे येणं झालं. मी बोलावूं का पाठविलं होतं, माझं मेलं आतां काय? मला विचारतो कोण? आणि पुसतो कोण? आतां काय ती मुक्त्यारीण ती केली आहेना, ती सांगेल तसं वागायचं. कुठ बसली होती तप करीत! (दुःखाचा सुस्कारा टाकून) जें प्रारब्धीं होतं तें घडून आलं. आतां मेलें त्याचं वाईट वाटून तरी काय? कारण “ लंगड तें लंगड, गांव कुशीं चरेना ” जन असें म्हणलं. काय बाई! पूर्वीं वाहल नाही, मग कोठून मिळणार? आतां मेलं आपलं कांहीं तरी खाऊन एकदां यांतून सुटावं म्हणजे झालं. देव तरी काय? मेलं गांवांतलं चांगलं चांगलं लोक मुलावाळांचे धनी तेवढे जातात, आणि माझंच मेलं नांव

कोणत्या सांदाडीला पडलं आहे कोण जाणे ? देवा, नको नको हा जीव, आतां नको. (असें ह्मणून रडूं लागते.)

महा०—(तिला पोटाशीं धरून) अग पण हें काय ? (आपल्या शैल्यानें तिचे डांळे पुसून मनार्शीच) हें कांहीं समजत नाही. या बोलण्यांतला अर्थ काय ? जीव कां नको ? ती कां मुक्त्यारीण झाली ? हें मोहगम बोलणें कोण समजेल ? मी म्हणजे कधीं एक अक्षराने सुद्धां दुखविलें नाहीं, उलटें ही सांगेल त्याच रीतीनें वागतों. असें असून जर ही मजला दूषण देईल, तर ईश्वरेच्छा. (मुख कुरवाळून) सखे, बोल, बोल आतां. पहा तुझ्या प्रतीवाणानें मी अगदीं व्याकूळ झालों आहे. प्राणप्रिये, तुला कोणी शब्दानें दुखविलें काय ? किंवा खाजगी कारभाऱ्यानें कांहीं जिन्नस देण्यांत आळस केला काय ? तूं सांग; म्हणजे कोणतेंही कार्य दुर्लभ असलें तरी हा भुवनपाल तुजकरतां वेळेस प्राणही खर्ची घालील, परंतु कार्यासिद्धि करील. पहा चंद्रवदने, राजकीय व प्रापंचिक कामांत दिवसभर कितीही ताप झाला, तरी तुझा मुखचंद्र पाहिल्याबरोबर माझा ताप दूर होतो ही तुझी योग्यता. मी खचित सांगतां कीं, माझे संपूर्ण सुखाची तूं खाणच आहेस, हें वरकारी बोलणें नव्हे, खरोखरीच तूं भाग्यशाली आहेस. असो, आतां एकदां सर्व राग सोडून मौकळ्या

मनानें मजजवळ बोल. तुझा दुर्घट हेतू असला तरी मी पुरविण्यास समर्थ आहे. ये, अशी जवळ ये. (जवळ घेतो.)

भुवन०—मी नाहीं जा. मी कशास जवळ व्हावी? जवळ येणारी आतां आवडती पाहिली आहेना? ती येईल जवळ. माझं मेलं काय? “दर्यामें खसखस” (राजा समजावितो तों तों अधिकच उमासा येऊन) आतां काय त्याचं “पदरीं पडलं आणि पवित्र झालं” तशी गत.

महा०—तूं नाहींना सांगत? चल आतां मीच आपलें काळें करतो. (असें म्हणून म्यानांतून तरवार काढून आपल्या मानेवर ठेवितो.) चल आतां संभाळ आपलें राज्य; हा मी चाललों पहा.

भुवन०—(तरवार मानेवर पाहून फार घाबरली) हें काय? कोण राग हा! [जलदीनें] आग सुमित्रे, धांव, धांव लवकर. (असें म्हणून मोठ्या झटक्यानें राजाचे हातची तरवार हिसकावून घेते. गळ्याला मिठी घालून) अग बाई! परमेश्वरानेच आज खैर केली. इतक्या निकरास जाईल हें मला काय बाई माहित? अतःपर (आपले हातानें तोंडांत मारून घेऊन) चुकलें बाई! काय तरी राग! मी आपलें नित्याप्रमाणें समजलें. पण सुमित्रे, शर्थ झाली. म्हणजे काय तें आखेर मजवर दूपण ठेवायचं. बरं असो. सर्व आपेशाची काय ती मीच.

महा०—चल् सोड आतां. कां माझी तरवार हि-
सकावून घेतलीस ? तुला नाहीना सांगायचें काय झालें
तें? मग उगीच मला कां आडथळा?

भुवन०—(मोठ्या प्रेमानें मिठी घालून) हो हो,
पुरे आतां अवसान, काय तो शूरपणा माझे भोंवतींच
यायचा. पण एक आतां साखरेचा—

(इतक्यांत विदूषक हळूच आंत प्रवेश करून.)

वि०—काय बुवा गंमत? एकून यांचेपेक्षां मी व-
रा. परवां एकदां माझे बायकोवर मी जेव्हां रुसलों
कीं नाहीं सुमित्रे, तेव्हां मग काय विचारतेस! ती तर
पायां पडून पडून दमलीच; परंतु शेवट मीं तिला सा-
ष्टांग नमस्कार घातला; तरी माझा राग कांहीं जाईना.
मग त्या रात्रीं खीर केली, आणि (सरकार आपल्या
ला पाहतात असें पाहून मागल्या पार्यां पळतो.)

महा०—पण नाहीं आतां आत्माला साखरेचा
ध्यावयाचा. मयांची तूंच का? पुरुषांनीं कितीही ज-
री जीव तोडला तरी बायकांना दया ह्मणून नाहीं.

भुव०—पण बाई हें काय? चुकलेंना आतां? पुनः
असं नाहीं करणार.

महा०—चरें तर मग ये जवळ.

भुव०—मी नाहीं जा, गरज असेल तर! (अर्धेच
बोलून)

महा०—अजून मलाच का गरज ? चरें मग. (असें
ह्मणून तिला जवळ घेतो.)

भुव०—(किंचित हंसून राजाजवळ येते! इतक्यांत.)

वि०—झालं हो झालं, आतां राग लोभ गेला, काय अवमान तरी आणलें होतें? मी आपला भावडा मनुष्य! माझे आंगाचा जो थरकांप झाला तो कांहीं अजून गेला नाही सुमित्रे. जरा माझ्या छातीस हात लाव बरं, काय धड धड करती आहे, जशा तोफा सुटतात. एकून बायकांपुढें तरवारीचें सुद्धां पाणी झालं, मग मनुष्याची काय कथा! का सुमित्रे? खरं का खोटं?

सु०—अरे, सरकार ऐकत्यात पन तूं मंगापून बडबड करतो हायेस? पन एकदम वढं निघल मंग.

वि०—पण मी हातीं लागेन तेव्हां ना? मी काय कमी आहे कां? बारा पिंपळावरला मुंज्या.

भुवन०—(मोठ्या रागांन) काय आहेग सुमित्रे? काय गडबड आहे? चल, तूं बाहेर जाऊन दरवाजा लावून घे.

सुमि०—होय बाईसाव. (विदूषकास) चल हो बाहेर. नाइ तर बाइसायबासनी सांगते. (विदूषक पळून जातो आणि सुमित्रा दार लावून घेऊन बाहेर जाते.)

महा०—कां? आतां कोणी नाही येथें. मघां इतकी प्रकृती का नादुरस्त झाली होती?

भुवन०—असो मेलं, झालं गेलं आतां त्याचें काय आहे ?

महा०—नाहीं पण, मला अगदीं चटका लागून गेला आहे.

भुवन०—सांगूंच कां आतां? मी आपलं ऐकलं तें सांगतें हो, खरं खोटं तें मला माहीत नाहीं.

महा०—चरं, तूं ऐकलं असशील तेंच सांग.

भुवन०—आज सकाळीं मीं आपलं रोजच्याप्रमाणें तुळशीला पाणी घातलं आणि तिच्या पुढें स्वस्तिक काढीत होतें इतक्यांत रखमाबाई ह्मणजे सेनापतीची बायको—

महा०—हं समजलों, पुढें बोल.

भुवन०—ती आली, मीं तिला विचारलं कीं, रखबाई, आज सकाळींच कुणीकडे आलांत? ती म्हणाली, उगीच फार दिवस भेटिला झाले म्हणून आले. मग माझं स्वस्तिक काढणं झालं, आणि आम्ही दोघीही देवघरच्या समोर चोपाळा आहे कीं नाही तिथं बसलों. मग बाई जरा इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्या, आणि पटदिशीं तिनं मला विचारलं.—“ काहो राणीसाहेब, मीं एक आज गोष्ट आयकिली आहे ती खरी काहो? आणि ती जर खरी असेल तर आमचं प्रालंब्यच समजलं म्हणायचं ” असं तिचं बोलणं ऐकून मीं बाई मग तिला सांगण्याविषयीं आग्रहच केला. मग तिनें मीं कोणाजवळ बोलूं नये म्हणून मजजवळून शपथ घेऊन मला म्हणाली : “ राणीसाहेब, आज असं ऐकलं आहे कीं, आपलें सरकार द्वितीय संबंध करणार. ही बातमी गांवांत मोठी दाट पसरली आहे. मग खरं खोटं परमेश्वर जाणें.” सरकार, असं रख-

माबाईच्या तोंडचं ऐकल्यापासून मला चैन पडेना. म्हटलं असतां माझं कांहीं त्यांत कमी होतं असं नाही. पण बाई जीव कोठें राहतो ? तेव्हांपासून अंगाची आग होऊन गेली आहे, सरकार तुम्हाला माझी शपत आहे, खरं काहो हें ?

महा०—हा वेडे! हेंच का तें कारण ? एकून तुम्ही वायका हलक्या मनाच्या खऱ्या, कोणत्याही कामाची पुरी चौकशी केल्यावांचून, असा अनर्थ करणें हें बरोबर नाही, असो. आतां खचितच सांगतो कीं, ह्या पैकीं कांहीं खरें नाही. परवां सोमदत्तराजाच्या लेंकीची कोणी तसवीर आणली होती, आणि प्रधान वगैरे मंडळींनीं मला त्या गोष्टीविषयीं पुष्कळच आग्रह केला, परंतु मी साफ नाही म्हटलें. कारण, संततीकरतांच एवढी आटाआट करायाची. मग आपल्या प्रारब्धी असेल तर आणि शंकराचे मनांत देणें असेल, तर तुलाच नाही कां मुलगा होणार ? काय तुझे दिवस कां गेले ? त्यांचे मनांत आल्यावर पाहिजे तें होईल. पण खरेंच सांग. (जवळ घेऊन) प्रथम तुला कोणती हौस ? मुलगा किंवा मुलगी ?

भुव०—(लाजून व खालीं मान घालून) मला नाही तें माहीत, हें काय भलतंच विचारणं.

महा०—पण आतां मघांचा एकदां साखरेचा—

भुव०—नको होता, मग कशाला आतां ? (अर्धेच बोलून.)

महा०—अग, तेव्हांचं तेव्हां गेलें. आतां काय त्याचें ?

भुव०—हो, बरी आठवण झाली, मी फार दिवस विचारीन विचारीन म्हणत होतें कीं, मला एकदां विलास बागेत जाणें आहे, तिथली सुभंगलोदेवी फार लोकांना नवसाला पावते म्हणूंग ऐकिलें, म्हणून एकदां मनांत आलें आहे, पण इकडची आज्ञा होईल तेव्हां.

महा०—काय पण आज्ञा, जसें तसेंच वागणें होत असतें.

भुव०—याकरतांच कोणती गोष्ट मी विचारीत नाहीं. मनांत नसलं, म्हणजे मग कांहीं तरी पुढं वांकडं यायचं; चला, नाहीं तर नाहीं; इथं कोण जाण्यास खोळंबलं ?

महा०—झालें, पुनः वेताळ आला का पूर्व स्थळावर ? मीं तुला नको जाऊं का ह्मटलं ? तूं तरी अगदीं जबाब काढूं देईनास. उद्यां कर तयारी. मीही सर्वास हुकूम देतो. ह्मणजे तेथें गेल्यावर जरा हवाही बदलेल, आणि मनाची थोडी उदासीनताही कमी होईल. तें सर्वच ठीक होईल. चल आतां जाऊं मी ?

भुव०—जा कोणी ह्मणावं आणि चसा कोणी ह्मणावं ? मर्जीस येईल तसें व्हायचं, बोलावं कोणी ? आतां रात्र थोडी कां झाली ? पण रात्रीसुद्धां काम

असतं मेलं हें काय ? रात्रंदिवस कोणाची मजुरी कां पतकरली ?

महा०—बरे तर, नाही जात; तुझ्या मर्जीप्रमाणेंच कां होईना, नाही तर आणखी रुसवा झाला तर समजावणें होणें कठीण.

भुव०—काय तरी माझी मर्जी ! आणि आपले मनांत नाही वाटतं ? पण उगीच मन पाह्यचं. (असें ह्यागून भुवनपाल व भुवनसुंदरी निद्रिस्थ होतात.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ३.

स्थळः—भुवनपाल राजाची कचेरी.
पात्रे.

भुवनपाल.....राजा.

सुविचार.....राजाचा प्रधान.

शौर्यसागर.....सेनापती.

त्रिविक्रमशास्त्री.....न्याय करणारे.

सिताराम जोशी.....सुहूर्त वगैरे जोतिष पहाणारे.

भालदार.....सोन्याची काठी धरणारा.

कचेरीची जागा.

महाराज—(सिंहासनी वसून) कोण आहे तेथें भालदार ?

भाल०—जी सरकार, चरनपर शिर धरतां हूं.

महा०—अब तेरा कल्याण. सुनो भालदार, सुविचार प्रधानजीकूं जलदी ह्यां बुलाव.

भा०—आच्छा खावंद. (असें ह्मणून पंडद्यांत जातो व पुनः बाहेर येऊन “निगारखो, महेरवान, सलाम” प्रधानजीके निगापर, नजर रखो महाराज. “ इतक्यांत प्रधानजी येऊन, वंदन करतो महाराज. ”

महा०—कल्याण असो प्रधानजी. प्रधानजी, आज कोणत्या गडबडींत आहांत ? मी आज फार वेळ वाट पाहतो आहे.

प्र०—[हात जोडून] सरकार आज थोडा धांदलींत होतो तें आपण सांगितल्याप्रमाणें [थोडा घोटाळून] विलास बागेतील, मधल्या जळ मंदिरांत चहूंकडे, सोनेरी वेल व फुलें काढविण्यांत गुंतलो होतो महाराज. एकून आतां “सोनाजी” सारखा चितारी ह्मणून पुनः होणें नाहीं. काय सांगावें सरकार ? आज त्यानें काम केलें आहे तें अगदीं बीनमोल आहे; ह्मणजे माझा आज सगळा दिवस तेथें मोडला, परंतु त्याबद्दल आज वाईट वाटलें नाहीं; कारण, सरकारचे कामास वर्षीनर्ष जरी रात्रंदिवस बसावें लागलें, तरी हरकत नाहीं, परंतु कोणतेंही काम अप्रतीम व्हावें ही इच्छा. आह्मी कितीही श्रमलो, तरी [राजाचे पायाकडे बोट करून] या पायांचें दर्शन झालें ह्मणजे अगदीं आनंद होऊन जातो; गादीची पुण्याईच तशी.

महा०—प्रधानजी, सर्व फुलें काढलीं कां आज ?

प्र०—कांहीं काढलीं महाराज, बहुतेक निवाळीं ह्मणायचीं. (इतक्यात विदूषक येतो.)

वि०—[हात जोडून] सरकार, प्रधानजी आज आठ दिवसांत तरी विलासबागेत गेले होते कां, ह्मणून विचार बरं ?

महा०—(विदूषक चाहडी करतो पाहून) अरे पण (बोटाने खूण करून) बोलूं नको, गप्प.

वि०—मग तीं सिताफळे घरीं एकट्यानीच स्वाहा केलीं ? मी उगीच बायकोला डोहळे झाले ह्मणून मागितलीं, पण माझे एकतो कोण ? आणि पहातो कोण ? तेव्हां मग आतां ही युक्ती काढली कीं आपण जरा राजापुढे बढाई झोकीत असलां, ह्मणजे ती वेळ साजरी करावी.

प्र०—[हळूच] अरे, बोलूं नको वेज्या; तूं आणि मीं का दोन आहोंत ? घरीं येऊन तुला हवीं तितकीं सिताफळे घेऊन जा. तूं कधीं आलास, आणि आह्मी कधीं नाहीं ह्मटले ? अरे सिताफळेंच काय ? जें कांहीं माझे आहे, तें सर्व तुझेंच आहे.

वि०—हं, आतां ठीक, पण मी आपणास पक्कें ओळखून आहे, हें बोलणें इथेंच काय तें; कचेरीची पायरी उतल्यावर मग ओळख नाहीं. असो, पण या वेळेस जातो आतां.

महा०—काहो प्रधानजी ?

प्र०—[धांवत जवळ येऊन] जी सरकार.

महा०—तें दुसरें काम कोठपर्यंत आं ? म्हणजे विलासबागेंतील देवीच्या देवळांत सहस्रधारी कारंजाचें काम चालू केलें होतें तें?

प्र०—हांय, तें अगदीं आटपत आलें, परंतु थोडी कसर आहे. [हात जोडून] म्हणजे हुकूम झाला होता कीं, कारंजाचे वरल्या आंगीं मोठें झाड लावण्याचा जो हलका मोर तोंडांत धरून आहे, त्याचे पिसापर्यंत कारंजाचें पाणी उडावें, तें तितकें उंच अडून उडत नाहीं, एवढीच काय ती कसर. (इतक्यांत त्रिविक्रमशास्त्री आले पाहून भालदार पुकारतो.)

महा०—प्रधानजी, भालदार कां पुकारला ?

प्र०—त्रिविक्रम शास्त्री आले आहेत सरकार.

महा०—तर मग उत्तमच झालें. येऊं द्या आंत. [त्रिविक्रमशास्त्री येतात.]

महा० व प्र०—[उत्थापन देऊन] यावें, यावें शास्त्रीबाबा.

महा०—वंदन करतो महाराज.

शा०—राजा सामराज्यमस्तु. भुवनपाला, कचेरींत आल्याबरोबर, तुझा हा आदरसत्कार पाहून फार संतोष झाला. [असें म्हणून खालीं बसतात इतक्यांत सितारामजोशी येतात.]

शा०—यावें, जोशीबाबा यावें. [जोशी आल्याबरोबर] नमोनमः नमोनमः यावें, येथें बसावें जोशीबाबा.

जोशी—नाहीं, आपण बसावें.

त्रिविक्रम—नाहीं, आपण वसावें. (दोवेही चस-
तात इतक्यांत विदूषक कांहीं नवीन सोंग घेऊन येतो.)

वि०—(कचेरींत येऊन) नमोनमः शास्त्रीबोवा आ-
लेकम सलाम.

त्रिवि०—अहो जोशीबोवा, हा कोण?

जो०—माझा नव्हे वा कोणी ! मी ह्मटलें आपला
विद्यार्थी आहे.

त्रिवि०—अरे तूं कोण ? आणि येथें येण्याचें काय
प्रयोजन ? तुला येथील पाचारण कां आहे ?

वि०—अहो, तुम्ही तरी शास्त्रीबोवा मोठे भोळे
दिसतां ! इतक्यांत विसरलां, अहो मीं हुसेनभट विन
सोनापाचार्य नव्हे कां ? परवां अबदुल्ल अल्लीच्या येथें
त्याचे मुलाची मुंज होती, तेव्हां तुम्हीं आम्हीं मिळून
याज्ञिक नाहीं कां गुंडाळलं ! आणि हे जोशीबोवा
मूर्त धरण्यास तेथें नव्हते कां ? होते. एकून इत-
क्यांतच ओळख विसरतांनां ? एखात अच्छी नहीं.

त्रिवि०—अरे, कोण आहेरे येथें ? पाहण्यावर
कोणी नाहीं काय ? (इतक्यांत भालदार येऊन त्या
सोंगास घालवून देतो.)

महा०—कां जोशीबोवा स्वस्ति क्षेम ना ? तुमचे
आणि शास्त्रीबावांच्या येण्यानें आज फारच सभेला
शोभा आली.

शा०—खरें महाराज. सर्व या गादीचा अधिकार.
पहा भुवनपाला, तुम्ही तोंडावरच स्तुति करावी असें

नाहीं. तूं या सिंव्हासनीं विराजमान झाल्यापासून सुख सर्वास झालें. अरे दोषदुष्काळ देशांतून पळाले. परचक्राची भीति स्वप्नांतसुद्धां राहिली नाहीं. सर्व प्रजा आनंदांत निमग्न आहे. प्रजा व पदरचे सर्व कामगार वेळच्या वेळेस आपलीं कामें बजावीत आहेत. भुवनपाल असें नांव खरोखरीच तुला साजतें. कां जां-शीबोवा सत्य कीं मिथ्या ?

जोशी०—हें काय विचारावें ? असा राजा पुनः व्हावयाचा नाहीं, आणि मार्गेही झाला नाहीं, असा सर्व प्रजेच्या तोंडांतून नेहेमीं उद्गार ऐकूं येतो. शाबास राजा शाबास! कारण, राज्यांतीं नरक ह्मणून जें न्यायशास्त्र नेहेमीं ह्मणत असतें, ते अगदीं असत्य. तो न्याय कोणाला लागू ? तुजसारख्या नीतीनें वागणाराला कां ? नाहीं, तेव्हां तूं धन्य आहेस. कां शास्त्रीबोवा असेंच ना ?

शा०—सत्य आहे. अहो धन्य ह्मणजे काय ! केवळ याला इंद्राची जरी उपमा दिली तरी साजेल.

जोशी०—इंद्राची उपमा याला देणें अगदीं बरोबर नाहीं, कारण त्या इंद्राचे हातून आजपर्यंत सहस्रावधि अन्यायाच्या गोष्टी घडल्या असतील ! आणि भगांकित सर्व तनू झाली, हें तर प्रसिद्धच आहे. आणि भुवनपाल अजून शुद्ध धुतल्या मोत्यासारखा निर्मळ आहे, तेव्हां भुवनपालाची योग्यता विशेष.

शा०—अहो पण तें नव्हे, त्यांतलें कारण असें.

(आपलें बोलणें जोशीबावानें मोडून काढलें पाहून जरा रागानें) हें काय ? इंद्र तो इंद्र आणि भुवनपाल तो भुवनपाल. इंद्रानें शंभर अश्वमेध यज्ञ केले, आणि भुवनपालानें एक तरी केला काय ? हें काय भलतेंच बोलणें ? मला असें तोंड देखलें बोलणें बोलतां येत नाहीं.

जो०—अहो पण पुण्य कर्मही केलीं, आणि पाप-कर्म तशींच केलीं. ह्मणजे त्यांत झालें काय ? एवंच फळ एकच. आम्हाला तोंड देखलें बोलणें बोलून काय करावयाचें आहे ? तुम्हीही गादीचे आश्रित, आणि आम्हीही गादीचे आश्रित त्यांत हो काय ? तुम्हाला आमचें बोलणें रुचत नसलें, तर आम्ही आपले उठून जातो. (असें ह्मणून रागानें उठून जाऊं लागतो.)

शा०—तुम्ही कशाला ? मीच बापडा जातो उठून, तुम्ही मिष्टभाषणीं आहांत तेव्हां राजप्रिय आहांत, आम्ही आपले स्पष्टवक्ते आहोंत तेव्हां आमचें बोलणें सर्वास कडू लागायचें. (दांघेही उठून हात पुढें करून एकमेकांशीं.)

शा० आणि जो०—नाहीं पण तसें नव्हे, तु काय बोललां, नाहीं पण (हात पुढें करून)

जो०—तसें, काय ? ही कां रीत पण—

शा०—नाहीं, मी कधीं असें बोललों ? मीच असें नाहीं, न्यायशास्त्र पहा.

जो०—पण असें नव्हे, धर्मशास्त्र आजच बुडालें कां?

शा०—अहो पण ! तो तुमचा विषय नव्हे. (इतक्यांत विदूषक येतो.)

वि०—हां, हां, आतां ठीक झालें. (मनांत आपण-ही जरा मदत करावी.) हं हं अहो शास्त्रीबोवा, अहो जोशीबावा, हें काय? ही कां मारामारी करतां काय? तुम्ही तर अगदीं ताळच सोडला, शास्त्रीबोवांचें म्हणणें रास्त आहे. नाहीं पण मला जोशीबोवांचें सत्य वाटतें. तें कांहीं असो, तुम्ही दोघे आतां टांप कागदावर अर्ज्या करा, आणि त्याचें वकीलपत्र मला द्या, म्हणजे वाद मिटेल, नाहीं तर येथें खून पडतील. (इतक्यांत भालदार येऊन विदूषकास कचेरीतून हांकून देतो.)

महा०—(हात जोडून) अहो त्रिविक्रमशास्त्री, अहो सिताराम जोशी, हें काय? बोलतां बोलतां दोघेही तेरीमेरीवर आलां हें काय? मज गरिबास इंद्राची उपमा कशास आणि चंद्राची तरी कशास? मी आपला तुम्हा ब्राह्मणाचे पायाचा दास आहे. आणि इंद्र चंद्र तरी काय? तुम्हां ब्राह्मणाचे कृपेनेंच थोरपणा पावले आहेत. महाराज, उभयतां शांत व्हा. हें काय? अहो आपण ज्यावर कृपा कराल त्याला इंद्राहीपेक्षा थोर कराल, असें असतां आपसांतच आपला थोरपणा विसरून कलह करतां यास काय ह्मणावें ? (असें ह्मणून भुवनपाल दोघांचीही समजूत करतो. नंतर दोघेही राजाचे मध्यस्थीनें शांत होतात.)

शा०—(थंडपणानें) नाहीं पण जोशीचावा ? माझ्या मुखावाटे कांहीं गैर गेलें कां ?

जो०—तर मग मी गैर बोललों कां? दोषेही नाहीं. तुम्ही आम्ही कां परके कां आहोंत ? आमच्या महा-देवाची जी सून ती तुमची नात नव्हे कां?

शा०—अहो ! हो ! पाहिलें असतां तुम्ही आम्ही अगदीं जवळ आहों. तेंच नातें कशाला ! तुमची वि-हीण आमची आत नव्हे कां ?

जो०—हो, हें कां एक नातें ? हें बरें पण अगदीं जवळ आलें. (इतक्यांत हळूच विदूषक येतो.)

वि०—अहो शास्त्रीबाबा, सितारामजोशी इतके लांबचे तरी नातलग. पण मी पहाना किती जवळचा आहे तो.

त्रि०—तुम्हां आमचेंरे काय नातें ?

वि०—हं, बरें विचारलें, जवळचें ह्मणजे किती सांगूं ! अगोदर आमचे घरीं जाण्यास तुमचे घरावरून रस्ता आहे, हें तर खरें, आणि त्यांत तुमचें आमचें परस एक आहे, ह्मणजे मध्यें भिंत नाहीं, शिवाय दर-रोज ह्मंस वांटाण्याच्या शेंगा खाते, तेव्हां मग नातें जवळ नव्हे कां ? पोत्यांत शिरलें कीं नातें शेजारीच.

त्रि०—वाहवारे वाहवा ! बृहस्पतीच आहेस.

वि०—आम्ही त्याचेही गुरू. (असें ह्मणून नाहीं-सा होतो.)

शा०—(जरा स्थिर झाल्यावर) राजा भुवनपाला, ब-

रात्र वेळ या गोष्टींत गेला. असो, मी कचेरींत आल्यापासून विचारीन विचारीन ह्मणतो आहे, परंतु यारिकाम्या गोंधळांत हें सर्व विसरलों होतो. परंतु स्मरण झालें.—राजा, तुझा मुखचंद्र दिवसेंदिवस अगदीं निस्तेज होत चालला हें काय ? मलाच दिसतो असें नाही, जोशीबाबा तुझाला कसें दिसते ?

जो०—सत्य आहे. शास्त्रीबाबा आपण बोललां हें माझ्याही मनांत घोंटाळत होतें. बरें केलें विचारलें.

महा०—शास्त्रीबाबा, मुखचंद्र निस्तेज कशाकरतां होणार आहे ? मला कांहीं कमी आहे कीं काय ? तुझा थोरांच्या आशिर्वादानें मी निष्कंठक पृथ्वीचें राज्य करतो आहे, तेव्हां काय कमी ?

त्रि०—तूं कितीही संपादणी कर, परंतु मोठी जबर कामनिक व्यथा तुला लागली आहे, यांत संशय नाही. (इतक्यांत)

सुवि०—(हात जोडून) महाराज, शास्त्रीबाबा, जोशीबाबा, आपले उभयतांचे आज सरकारास हे प्रश्न पाहून मला फार संतोष झाला, आणि आज हा दिवस सोन्याचा उगवला यांत संशय नाही. ही गोष्ट माझेही मनांत फार दिवस सरकारास विचारणें होती, पण विचारून त्याचा माझे हातून यांहीं खुलासा झाला नसता, तेव्हां आज हा विषय निघाला हें फार उत्तम झालें. आतां सरकाराचा मुखचंद्र निस्तेज कां हें मी सांगतो. पहा, पूर्व पुण्याईनें, आज आमचे सर-

कार केवळ मृत्युलोकींचे इंद्रच आहेत असे ह्यणण्यास हरकत नाही. तशीच स्वर्गात जी जी सुखे इंद्रास अनुकूल आहेत, ती ती मृत्युलोकीं भुवनपाल महाराजांस आहेत, परंतु न्यून ह्यणून इतकेच कीं, जें संपूर्ण प्रपंचांतील मूळ सुख, किंवा सकळ आनंदास कारण आणि प्रापंचिकाचें विश्रांतीचें अगर, असें जें पुत्रसुखाचा, आमचे महाराजांस लोप झाला आहे. तेव्हां वरकड सुखे कशीं रुचतील ? या योगानें दिवसेंदिवस महाराज शुष्क होत चालले, सर्व कामांत उदासीनता प्राप्त झाली आहे. इकडे यांची अशी अवस्था, मग तिकडे आईसाहेबांकडे तर विचारणेंच नको, रात्रंदिवस डोळ्याचें पाणी टळत नाही. एकेक घांसानें जेवण कमी होत चाललें. ठीकच आहे; हो, गोड लागेल कोठून ?

शा०—हो, सत्य आहे प्रधानजी. अहो “गृहस्तानि बालकाः” सर्व सुखाची अखेर काय ती तीच, आणि मग तें जर नाही तर व्यर्थ जिणें ह्यणायचें; कां जोशीबोवा ?

जो०—सत्य आहे. (मान हालवून) अहो शास्त्रांत निपुत्रिकाचें मुख पाहूं नये असे सांगितलें, तेव्हां थोडा कां दोष हा !

प्र०—अहो, आतां तें असो, परंतु सांगण्याचें कारण इतकेच कीं, भुवनपालमहाराज आणि आईसाहेब दोघेही झुरणीस लागलीं यांत संशय नाही. तेव्हां आ-

तां यास उपाय काय ? तुम्ही सूर्यासारखे ब्राह्मण महाराजांचे हितकर्ते असून या कामास जर उपाय योजानात, तर मग काय उपयोग ?

शा०—ठिक ठिक प्रधानजी, फार चांगला विचार काढला. आतां मला जो विचार योग्य दिसतो आहे तो मी समक्ष बोलतो, मग यावर जोशीबाबा सांतील तसे.

जो०—अहो मी काय, आणि तुम्ही काय ? कोणीकडून कार्य झालें म्हणजे झालें. पण—(हळूच) या कार्यात ब्राह्मणांचें यथास्थित पिकेल असें करावणजे झालें. तुम्हाला सांगितलें पाहिजे असें नाही; पण आपली उगीच सूचना केली.

शा०—हो, तें ठीकच आहे. अहो कोणतेंही काम केलें तरी त्यांत सर्वांचें कार्य साधावें, त्यांत विशेषकरून आपलें उभयतांचें. हं द्या टाळी.

प्र०—शास्त्रीबाबा, कां विचार सांगतां सांगतां मध्येच थांबलांत ?

शा०—प्रधानजी, आपले विलासबागेंतील सुमंगल देवीचें फार जागृत स्थान आहे; तेव्हां त्या ठिकाणीं पुत्रकामेष्टी यज्ञ करावा, म्हणजे जगदंबा कृपा करील यांत संशय नाही. कां जोशीबाबा, विचार ठीक आहेना ?

जो०—वा ! विचार काय यथायोग्य. पुत्रकामेष्टी यज्ञाने राजा दशरथाससुद्धां फलप्राप्ति झाली. वः !

एकून शास्त्रीबोवासारखीं (प्रधानाकडेच तोंड करून)
आतां पोक्त विचाराचीं माणसें क्वचित्.

महा०—ठीक आहे, शास्त्रीबोवा, विचार काढला
तसा जोशीबोवांकडून मुहूर्त वगैरे काढून लागलीच
वेताचा निश्चय करून उठा म्हणजे झालें.

प्र०—हो, महाराज ह्मणतात हें बरोबर आहे, का-
रण, पुनः असा योग येणें दुर्लभ. कोणत्याही का-
माची त्वरा केली म्हणजे वरें.

शा०—हो, तेंही ठीकच. “ शुभस्य शीघ्रं ” या-
प्रमाणेंच व्हावें, मग जोशीबोवा, आतां विलंब कां ?
(इतक्यांत सैनापतीची स्वारी आली पाहून मालदार
पुकारतो.) निगारखो मेहरवान सलाम सैनापतीकी
सवारी आइ है महाराज. (सैनापती आंत येऊन)
वंदन करतो सरकार.

महा०—कल्याण असो, शौर्यसागरा वसावें. (सै-
नापति बसतात.)

शा०—वः ! सैनापती वेळेवर आले, मुहूर्त काढ-
ण्यास पांचांचा समाज असावा तें यथाशास्त्र झालें.

सु० व प्र०—हं जोशीबोवा, आतां विलंब नका क-
रूं. दहा घटका आतां वाजतील.

जो०—हे पंचांग काढलें, मला काय उशीर आहे!
(पंचांग पहातात इतक्यांत विदूषक हलकेच ज-
वळ येऊन.)

वि०—जोशीबोवा, तें पंचांग मग पहा, परंतु आ-

मंचे नांव यादीत घालाल कीं नाहीं ? तुम्ही तरी आतां सरकारास दहा पांच लक्षांचा खर्च आणलात ! एकून नैमित्तिक काढण्याविषयीं तुमचा कित्ताच ध्यावा. गांवांत आणखी जोशी आहेत पण त्यांची येथे डाळ कोठे शिजते ? ती लटपटपंची तुम्हालाच बरी साधली आहे ! पण काहो ? तुम्ही अनायासे पंचांग काढले आहे ह्मणून विचारतो. ह्मणजे परवां कपिलाषष्ठीत जेव्हां सूर्यग्रहण झाले, आणि त्या दिवशीं पोर्णिमा होती, तेव्हां महोदय त्या दिवशीं कसें आले ? ह्मणजे जोतिषग्रहण ग्रंथांत असें सांगितले आहे कीं, (मांडी घालून मोळ्या डौलानें) नैनं सूर्यं कथं अर्थ इति वाग्वाणीं किं ? अथएव अर्घ्यदानं न कुर्यात्. याची टीका सांगतो. ह्मणजे अमावास्येस सूर्य जर डोक्यावर आला, तर अर्घ्यदानं कुर्यात् किं न कुर्यात् ? अथएव दिवाकरभट्ट वाणीं प्रमाणं. (इतक्यांत जोशीचोवा रागावले असें पाहून पळून जातो.)

जो०—राजा, उद्यां गुरुवार अमृतसिद्धियोग आहे. तेव्हां उद्यां सर्व सरंजामासुद्धां विलासबागेत जाण्याची तयारी करावी. ह्मणजे परवां दशमी आहे, सुदिन आहे, परवांच यज्ञास प्रारंभ करावा. कां शास्त्रीचोवा ठीक आहेत ?

शा०—वा ! ठीक ह्मणजे काय ? तुम्हांसारखीं विद्वान माणसें आतां बहुधा क्वचितच. कां भुवनपाला ? उद्यांची तयारी ना ?

महा०—उत्तम आहे. मी आपल्याबाहेर नाहीं. प्रधानजी, उद्यां सर्व सरंजामाची तयारी करून गांवांतील सर्व बडे लोकांस बोलावणे करा. विलासबागंत कोणी हुशार मनुष्य पुढे पाठवून सर्व तयारी ठेवा, झाले. ब्राह्मण सांगणे वगैरे त्यांचे काम, व सरंजामाची खटपट आपल्याकडेस नाहीं. ते शास्त्रीबोवा आहेत, आणि जोशीबोवा आहेत. पाहिजे ते करोत. चला तर मग आतां, करा तयारी सर्वजण. सैनापती तुम्ही सडे स्वारीची मात्र तयारी करा, फार लोक घेण्याच्या यातायातीत पडूं नका.

सैना०—होय सरकार. तेवढी निशाणी पलटण, आणि दोन हजार खाजगी घोडेस्वार एवढे मात्र घेतों.

महा०—ठीक आहे. तेवढा हिरारतन हत्ती अंबारीसहित घ्या. आणि दुसरे पन्नास घ्या ह्मणजे झाले. तसेंच हिरालाल खाजगी घोडा आणि शिवाय दोनशें कोतवाली घोडे घ्या ह्मणजे झाले. चला जा तर मग, करा तयारी.

सैना०—आज्ञा सरकार. (इतक्यांत)

प्रधानजी—(मोठ्या लगवगीने) अहो; कोण आहे येथे ? गणेशपंत ?

गणे०—जी महाराज, काय हुकूम आहे ?

सु०—शास्त्रीबोवांस व जोशीबोवांस विडे, हार, गजरे वगैरे कांहीं! किती सुस्तपणा हा! (रागावून) रोज काय सांगवें ! दरबारांत वागतां किंवा (अर्धेच बो-

लून) नंतर गणेशपंत विडे, हार, तुरे, अत्तर, गुलाच सर्वास देतात.

शा०—येतो आह्मी आतां. हुकूम ?

महा०—हं, ठीक आहे. मीही उठलोंच, (असें ह्मणून भुवनपाल राजा उठतो. नंतर सर्व कचेरी उठते.)

भा०—निगारखो मेहेरवान, कचेरी बरखास्त.

(पडदा पडतो.)

इतक्यांत घड्याळवाला मोळ्याने पुकारतो “ दस घडी बजगड महाराज, ग्याराकां अंमल सरकार.”

प्रवेश ४.

स्थळ:—विलासवागेच्या वाड्यांतील
भुवनसुंदरीचा महाल.

पात्रें.

भुवनपाल.....राजा.
भुवनसुंदरी.....त्याची स्त्री.
सुमित्रा.....तिची सखी.
सुविचार.....प्रधानजी.
शौर्यसागर.....सेनापती.
त्रिविक्रम शास्त्री.....न्यायाधीश.
सिताराम जोशी.....राजाश्रित जोशी.
इतर भिक्षुक ब्राह्मण.....यज्ञास आणलेले.

गांवांतील वडेलोक.....समारंभास आलेले.

विदूषक.....मनरंजन करणारा.

भु०—कांगे, सुमित्रे ? स्वारी नाही कां अजून वागेंत आली ?

सु०—हो, केव्हांच आल्या. आपल्याची आडुगर. काय बाइसाच आज हा थाट ! शहरापून ते ह्यावागेपं पाया पईस नाही. एकसारखं तीन कोस घोड्यापं घोडे आन् हत्तीपं हत्ती, पालरुयापं पालरुया अन मॉन्यापं मॉनं, एकावर एक मानसची पडत होतीन काय? गांवांत बामनांची तरी कोण धांदल उडालिया, या संमद्या लोकांची अशीच धांदल झालिया. दुधाच्या तरी कावडीच्या कावडी भरून वागेंत येतात. लयचगा गडबड. आजचा खर्च तरी लय दांडगा व्हईलना काय ? लाखो रुपयांचा चुना व्हइल पन त्याचा विधी निषेध काय ? सगळं ह्या जिवाकरतां. (भुवनसुंदरीकडे हात करून) ह्या जिवाकरतां सरकार! आसमानांतला चंद्रमाची धरतरीपं आणतील.

भु०—पुरे बाई. ह्या जिवाकरतां, ह्या जिवाकरतां! काय मलाच कां एव्हढं अगत्य ? त्यांच्या मनांतून नाही कां हौस ? “कावळा चसायास आणि डाहळी मोडायस” एक गांठ पडली. मी विलासवागेंत चला ह्मणायस आणि यज्ञाचा बेत ठरण्यास एक गांठ झाली; ह्मणून बाई निमित्त झालें. नाही तर एरवीं कितपत माझ्या कऱ्यांत स्वारी आहे तें दिसतच आहे.

सु०—कह्यांत नवं हो, तें माझं म्हणणं नव्हे पण उ-
गीच आपली थट्टा केली. आपल्याला गोड लागत न-
सलं तर पुनः असं बोलणार नाहीं हो ! नाहीं तर
थट्टेची गोष्ट. (अर्धेच बोलून)

भु०—सुमित्रे, मीं कांहीं रागानें नाहीं बोल्लें. सहज
रीतीची गोष्ट सांगितली, त्यांत तुला इतकें आणखरं
कां वाटलें ?

सु०—नाहीं बाईसाब, आणखर कशाचं, मी तरी
खरं होतं तेंच बगा बोललें. आपल्या जिवाकरतां
कालपून लय सरकार सिनले बगा ! आज तरी काय ?
कोन कुठें उतरलय, होमसालंत तयारी झाली कीं ना-
हीं? वामन विमन आलं कीं नाहीं, संमद्यासनी सामान
पांचलं कीं नाहीं, सकाल धरून हिच गडबड बगा.
लय धांदल उडलिया. (इतक्यांत, भालदार लल-
कारतो ऐकून) सवारी आलि हो बाईसाब, सवारी आ-
ली, ती बगा इकडच येत्या ती. (स्वारी महालांत
येते.)

भु०—(स्वारी आली पाहून लाजून चटकन
उठून नमस्कार करते, त्यामागून सुमित्राही वंदन
करते.)

महा०—कल्याण. (नंतर सुमित्रा एके बाजूस
जाते.)

भु०—कां? आज फार घामनूतं आला आहे ? सर्व
स्वतः का बघितलें पाहिजे ? आणि ते मेले झाळकु-

जी बिलकुजी भाराभर आहेत ते कुठे गेले ? खाय-
ला तेव्हादे पुढपुढं येतात आणि कामाच्या वेळीं यां-
चा अस्त होतां.

महा०—अग अस्त कशाचा ? ते सर्व आहेत पण
आपण स्वतः असल्यावांचून कोणतेही काम व्यवस्थे-
शीर होत नसते. सकाळपासून मी जेव्हां उभा हो-
तो तेव्हां आतां सर्व तयारी झाली, होमशाळेंत ब्रा-
ह्मणांची सिद्धता करून दिली, गांवांतले लोकांची
उतरण्याची वगैरे व्यवस्था करून त्यांस शिधा सरंजा-
म वगैरे हजार कामांची व्यवस्था सर्व जिकडली तिकडे
लावून दिली आणि आतां इकडे आलों.

भु०—अहो तें खरें, पण प्रकृतीकड कांहीं पहाणं ?
सकाळपासून धांदलीत असल्यानं डोकं नसेल का
चढलं ? पण ज्याचं नांव तें, बोलावं कोणी ?

महा०—आग प्रकृती काय ? ह्या जिवापेक्षां काय
जास्त आहे ? (हनवटीस हात लावून) किती श्रम
झाले तरी एकदां तुझे हास्यवदन पाहिलें कीं,—(अ-
धेंच बोलून.)

भु०—(जरा हातास झिडकावून) हो हो. पुरे आ-
तां. सगळे श्रम माझ्याच करतां, आपल्या मनांतून
नाहीं वाटते ?

म०—काय माझे मनांतून काय ?

भु०—मला नाहीं माहित. पण आतां खालीं बस-
णं नाहीं का होत ? माझे मेले पाय दमले.

म०—अग आतां बसण्यास वेळ कोठें आहे ? तिकडे ब्राह्मण वाट पाहताहेत. मंगलस्नानाकरतां चौकांत कारंज्याजवळ तयारी होऊन सर्व बायका वाट पाहत आहेत. तूच चल लवकर मी आतां बसतविसत नाहीं. (इतक्यांत प्रधान येऊन) महाराज ब्राह्मण वाट पाहताहेत. सर्व मंडळी आपणास केव्हां मंगळस्नान होणार ह्मणून आनंदानें मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत. आणि गंगाळांत उपसलेलें पाणी थंड होत आहे. ह्मणून त्वरा होण्याविषयीं विनंती आहे.

म०—ठीक आहे. हा आलों पहा. तुम्ही व्हा पुढें.

सु० व प्र०—आज्ञा सरकार. (असें ह्मणून जातो.)

म०—चल येतेसना आतां ? सर्व वाट पाहत आहेत. ऐकिलेंस तर खरें.

भु०—पण हें काय ? जोज्यानें का स्नान करावयाचें ? जा मेले मी नाहीं. आतां आपण लहान का आहोंत ?

म०—अग लहान कशाचे ? मंगळ स्नान ह्मणजे अंगास सुगंधिक तेल वगैरे लावून जोज्यानें स्नान करावें, आणि सर्व लोक आनंदानें भोंवतालीं पाहत असतात. वाजंत्रीं वाजतात. याचें नांव मंगळ स्नान, आणि तसें करण्याचा आजच दिवस आहे, तेव्हां त्यांत लहान आणि मोठें काय ?

भु०—हो ! तें खरेंच, पण मला चाई लाज वाटते. जोज्यानें स्नानाची लग्नांत नाहीं का हौस पुरली ?

म०—अग लग्नांत काय तूही लहान होतीस, आ-

णि मीही अज्ञान होतो; उपयोग काय ? आतां मात्र हौस पूर्ण होईल. (असें ह्मणून तिला हातीं धरून नेऊं लागतो.)

भु०—हे काय वेडेपण ! मी नाही जा. मला नको तें मंगळस्नान; जा तुम्हीच करा जा. मी आपली येथेंच स्नान करून येतें.

म०—वा! मनचीच मुक्त्यार. आज उभयतांनीं स्नान केलेंच पाहिजे चल लवकर. (हनुवटी धरून) असें काय वेड्यासारखें करतेस? माझे ऐकत नाहीसना ? मग आटपूं तर यज्ञसमारंभ ? ब्राह्मणांस सांगूं घरीं जा म्हणून ? बोल. तुझ्याच मनांत नाही, मग मी तरी कशास यातायात करूं ?

भु०—(किंचित हंसून) काय तरी पण, जसा खराच राग आला. जरा नाही कां होय ह्मटलें कीं, गेली तन्नियत. येतें हो. (असें ह्मणून सुमित्रेस हाक मारते.) सुमित्रे,

सु०—जी बाईसाब जी. (धांवत जवळ येते.) काय सरकार ?

भु०—अग मी जातें चौकांत स्नानाला, दुगोली भरजरी लफ्याचा पिंवळा शालू आणि अंजीरी, मोतीं जडलेली चाळी ती ? संक्रांतीस तयार केलेली ? ती घेऊन लवकर चौकांत येहो ?

सु०—व्हय बाईसाब. विगिनशान येतें. तुम्ही व्हा ह्योरे.

भु०—चलाहो आतां सरकार, आपल्याच सारखें होऊंघ्या. (असें ह्मणून दोघेंही एकमेकांकडे पाहून किंचित हंसून व किंचित् रागाचे झटक्यानें निघून निरनिराळे वाटेनें चौकांत येतात.

होमशाळा.

विदू०—अहो सिताराम जोशी, अहो शास्त्रीबाबा, काय राव, तुह्मी तर सुपाऱ्याच मिळविण्याच्यां नादांत! हकडचा ग्रह तिकडे आणि तिकडचा मंगळ इकडे, सर्व सुपारीचे काळ. यंदा तुमची साल वेगमी होत आहे असें वाटतें. हे किती तांदूळ ! आणि किती नारळ ! किती हवा तितका खुर्दा उपटून आणला आहे ! आणि केवढा समयांचा चकचकाट आणि उदबत्यांचा घमघमाट ! रांगोळ्याचा थाट करून ठेविता आहे; ह्मणजे हें पाहूनच सरकारांनीं खुष व्हावें. बरं तें असो. कांहो जोशीबाबा ? आतां हे इतके एकवीस हंडे तूप लागणार कांहो ? मी कांहीं कुठे बोलणार नाहीं सांगानात ! यांतून घरीं उदर होमास किती लागणार ? दक्षिणेचा तरी हाच गोंधळ दिसतो ! कोठीवाल्याची आणि जामदारखानेवाल्याची सरकत ठेविली असली ह्मणजे बरें, मग हवें तितकें घ्यावें. “ ऐशीं तिथें पंच्यायशीं, आणि करगे टवळे पुरणपोळ्या ! ” तुमचें काय खर्चतें ! आणि कोठीवाल्याचें काय खर्चतें ? मुदलांत तोटा माझा.

जो०—अरे, (नाकावर बोट ठेवून) मोठ्यानें ओ-

रडूं नको. तुम्हा नाहीं का हिंसा यांत ? अरे, निवेल तितकें यजमानाकडून काढून घ्यावें. असे श्रीमंत यजमान वारंवार का आपल्या तावडींत सांपडतात ? बरें तें असो, पण कांरे विदूषका, सरकारचें स्नान नाहीं का अद्याप झालें ?

विदू०—वाहवा! वा, एकून राजास दिवाळी माहीतच नाहीं ? तुम्ही तरी दिवसभर “ पिंडदान का वोड्याचा दाणा ” या विचारांत असतां असें वाटेंत. अहो सरकार चौकांत येऊन काय स्नानाचा थाट उडाला! प्रथम अंगास उंची तेल वगैरे लावून, ह्मणजे राणीसाहेबांस, प्रधानजीच्या व सैनपतीच्या वगैरे स्त्रियांनीं अंगास लाविलें, आणि शागिर्द पेशानें सरकारचे अंगास लाविलें, मग काय ! उभयतां शिळेवर उतरल्याबरोबर, चहूंकडून सहस्रावधी उष्णोदकाचे तांब्ये पडूं लागले, तशांत स्त्रियांनीं मंगल गाणें ह्मणण्यास सुरू केलें होतें. चहूंकडेस दारू सुटूं लागली, तोफांचे अवाज आणि बंदुकांच्या आवाजांनीं तर कांठाळ्याच बसल्या; तशांत चवघड्याची घाई, सनयांची गर्दी, राजकृपेंतील स्त्रियांची व पुरुषांची थट्टामस्करीची मौज अशी मोठी गंमत झाली बोवा, मी तर एक घटकाभर अगदीं शुद्धींत नव्हतो; या सर्व थाटामध्ये गुंग होऊन गेलों होतो. आतां इतक्यांत सरकार येतिल. मी इकडे आलों तेव्हां स्नान होऊन पितांबर नेसन होते, आणि राणीसाहेब दागिने घालीत हो-

त्या. (इतक्यांत समोरून सरकार स्वारी आली असं पाहून विदूषक लांब पळून जातो.)

शा०—(सरकार आले पाहून) यावें, यावें, सर्व सिद्धता आहे. (नंतर भुवनपाल राजा मांडलेल्या स्वास्तिक पाटावर बसतो. भुवनसुंदरीही त्याचे शेजारी येऊन बसते; आणि बरकड सर्व लोक चारही बाजूनी घातलेल्या विछायतीवर बसतात, संपूर्ण स्त्रिया वरतीं जमल्यावर त्रिकाचे पडद्यांत बसून मौज पाहतात; दारीं संपूर्ण सैन्य थाटानें उभें राहिलें आहे. चहूंकडेस आनंदानें चवचडे झडत आहेत. याप्रमाणें तयारी झाल्यावर वैदिक ब्राह्मण राजाभोवतीं बसून प्रथम पुण्याहवाचन इत्यादि कृत्यांस, व राजाचे हातास यज्ञकंकण वगैरे बांधण्याचा विधी करूं लागतात. (इतक्यांत विदूषक हळूच येऊन जोशीबाबा शेजारी बसतो.)

वि०—कांहो रामभटजी ? (हळूच) सरकारचे व राणीसाहेबांचे मात्र कपाळास सुवर्ण घट लाविला, आणि मीच काय पाप केले ? माझा नाही कां मान ? मी तरी काय तुझाला हलका वाटतो वीं काय ? तिकडून खुर्दी मिळतां ह्मणून त्याचे कपाळीं नारळ, आणि आह्माजवळून चिंचांके मिळणार; तर आमचे कपाळीं सुगारी तर खरी. त्यांचे हातात पिवळे मूत आणि हळकंड बांधले, माझे हातांत निदान मोन्याचें कडें तर खरें. मोन्याला तर कांहीं दुष्काळ नाही ना ?

जो०—(रागावून) कायरे काय आहे गडबड ? तुझी तर सर्व कामांत धांदल आहेच, अशानें सरकारास सांगून तुला येथें येण्याचीच बंदी करीन. हा काय चावटपणा ! वेळ कोण ! प्रसंग कोण ! कोठें थट्टा करावी हें कांहीं समजत नाही. “सब भाई बारा टक्के.”

विदूषक—(सितारामजोशी रागावले पाहून पळून जातो. नंतर यज्ञास आरंभ होतो.)

जो०—हं हं रामभटजी, त्या समिधा ध्या हिकडे, हे तीळ द्या, द्या, द्या, लवकर, आणा.

राम०—अहो आणा काय ? कापूर कोठें आहे ? तुपाची पातेली कोणी लवंडली ही ? छेः! काय हे ? मी आतांच येथें पंचपात्री ठेविली ती कुठें आहे ? ह्या ध्या, जोशीबावा समिधा ध्या. पण अहो प्रथमतः बीज मंत्राचें उपपादन करणें अवश्य आहे. कां त्रिविक्रम शास्त्री असेंचना ? आपण सांगाल तसें. आमचें काय ? कोणी तसेंही करतात, आणि कोठें अशीही चाल आहे.

शा०—अहो यांत आमचें गम्य नाही. तो तुमचाच विषय. जशी रूढी असेल तसें करावें म्हणजे झालें. तुमचें आपलें चालूद्या. अहो “भोळा भाव आणि सिद्धीस जाव.” शेवटीं मात्र अग्निनारायणास हात जोडून प्रार्थना करावी कीं “पत्रं पुष्पं फलं तोयं” याप्रमाणें प्रार्थना केली म्हणजे झालें; हं चालूं द्या. दोन प्रहर भरत आले.

(नंतर रामभट, गजाननभट रामयादीक्षित, यज्ञेश्वर दीक्षित, वगैरे याज्ञिकी ब्राह्मण मिळून, कुंडांत आहुती टाकतात आणि एकच गडबड होऊन जाते.)

राम०—ओं अग्नयेस्वाहा अग्नय इदं नमम.

ग०—ओं इंद्रायराहा इंद्राय इदं नमम.

रा०—ओं मैत्रियस्वाहा मैत्रिय इदं नमम.

य०—ओं प्रजापतयेस्वाहा प्रजापतये इदं नमम.

(विदूषक हळूच येऊन बसतो.)

त्रि०—ओं श्वानायस्वाहा श्वानाय इदं नमम. ओं परस्त्रिये स्वाहा परस्त्रिये इदं नमम. ओं तारायंत्रायस्वाहा तारायंत्राय इदं नमम.

जो०—(सितारामजोशी रागावून) कांरे ! आलास कां पुनः गडबड करण्याला ?

त्रि०— नाही वा, मी आपला गप्प बसलों आहे. पण कां हो जोशीचावा, यामधील कुंडाचें तोंड ईशान्य दिशेस कसें केलें ? कारण “बडबड” शास्त्रांत, आणि “खडखड” पुराणांत याविषयीं एक कायदा सांगितला आहे; ह्मणजे, तीर्थां व्याणव कलमांत पुनर्विवाहाविषयीं जो सवाल सांगितला आहे, त्यांत तरी असेंच सांगितलें आहे. पण तें आतां असो. तुमची ही गडबड आटपणार कधीं? आपल्याला तर भूक लागली वा.

जो०—अरे, तूं गरीब आहेस ह्मणून तुझी दया येते; नाही तर आतांच सरकारास सांगून यज्ञांत गडबड करतोस ह्मणून यथास्थित बक्षीस दिलें असतें.

त्रि०—छेवा, तसें कांहीं नाहीं. माझी बायको चुकली, ह्मणून मी या ठिकाणीं तिला पहाण्यास आलों; कारण, कुठें तरी या गडबडींत घुरामध्ये डोळे चाळीत किंवा दशमी खात बसली असेल; ह्मणून बापडा मी आलों. नाहीं तर तुझी 'य!' ह्मटल्यानें व सरकारांनीं शंभर बोलावणीं पाठविलीं तरी हा गृहस्थ येण्यासारखा आहे काय ?

जो०—अरे तुझी बायको आहे कुठें ? आणि लग्न तरी झालें काय ? जा नीच येथून. तुला कांहीं खावयास दिलें तर मग जाशीलना ?

त्रि०—मग पुनः येणार नाहीं. परंतु जितके दिवस तुमचा हा यज्ञ चालू राहिल, तितके दिवस मला रोज नऊ आंले नारळ देण्याचा रतीब ठेवावा, म्हणजे मग तुम्ही निर्विघ्न यज्ञाचें फळ शेवटपर्यंत घ्याल; नाहीं तर (अर्धेच बोलून.)

जो०—अरे, हा यज्ञ आजपासून मात दिवस चालणार. आणि रोज संध्याकाळपर्यंत सर्व ब्राह्मण राजासहीत उपवासी राहून सायंकाळीं कंदमुळादी दुग्ध-आहार मात्र करणार. सातवे दिवशीं पूर्ण आहूती होऊन मग मांठीच समाराधना होऊन आम्हां सर्वांची पारणा होणार, असा हा वेत आहे. तेव्हां तेथपर्यंत आपलें आगमन कधींच या ठिकाणीं होऊं नये. नऊ सोडून दहा नारळ मी तुला देत जाईन.

त्रि०—हो, घाल तर काय ? हलवायाच्या वरावर

तुळशीपत्र. तुमचें काय जाणार. (असें म्हणून निवून जातो.)

(पडदा पडतो.)

त्रि०—(पडद्याचाहेर) नमस्कार. (लवून) नमो नमः. वाहवा वाहवा ! हें झेंडूचें फूल कोणीकडे ? इतके दिवस कोठें अस्त झाला होता ?

सूत्र०—अरे अस्त कशाचा ! कामकाजामुळें भेट नाही झाली; तुझ्यासारखा मी रिकामा आहे ?

त्रि०—एकून मी रिकामा ना ? विलासबागेंतून लाडू खाऊन हा आतांच आलों. हें नव्हे का काम ? सर्व कामांपेक्षां जेवणाचें काम मोठें.

सू०—चरें तें असो.कारे ? विलासबागेंतलि कसा काय धाट झाला ? लाट आहे ना ?

त्रि०—ती कांहीं सांगतां साय नाही, इतका वेळ माझा कसा करमणुकींत गेला ! एकून तुमच्या संगतीनें मोठी गंमत दृष्टीस पडली बोवा.बहार झाली काय ! मला तें सर्व हुबेहुब खरें वाटलें. काय यज्ञाचा धाट ! आणि जेवणाचा बेत तरी किती सुंदर होता ! काय बुवा सगळें स्वप्नासारखें झालें. आमचे ते सोबती, सितारामजोशी आणि त्रिविक्रम शास्त्री हे सर्व कोणीकडे गेले ? दहा नारळ मात्र रोजचे बुडाले. कांही सूत्रधार, हें सर्व मी कां झोंपेंत पाहिलें ? झोंपेंत ह्मणावें सर्व, तर हुबेहुब डोळ्यापुढें दिसतें. ह्मणजे सात दिवस मी जसा कांहीं विलासबागेंतच होतो. आणि यज्ञ

झाला, समाराधना झाली, शेवटीं पूर्ण आहती होऊन सर्व ब्राह्मणांनीं शेष राहिलेला प्रसाद राजाचे हातानें भुवनसुंदरीस देवविला; आणि मोठ्या स्वरानें ब्राह्मणांनीं आशिर्वाद दिला, तेव्हां मीही त्यांत होतो; व आशिर्वादांतला भावार्थसुद्धां माझ्या लक्ष्यांत आहे. सितारामजोशी आणि रामभटप्रभृती मंडळींनीं राजास "तुला अग्निनारायणाचे प्रसादेकरून उत्तम कुळाचे उद्धार करणारीण, महा पतिव्रतारूप व गुणसंपन्न असैं कन्यारत्न प्राप्त होईल," असा आशिर्वाद दिला. काय काय सांगूं! इतका वेळ पाहिलेला प्रकार सर्व अक्षरशः माझ्या ध्यानांत आहे, आतां तर त्यापैकीं कांहींच दिसत नाहीं. फक्त पूर्वींचा हा रंगमंडप, तुम्ही आणि मी येवढें मात्र दिसतें. ती शृंगारपुरी कोठें गेली? विलासबाग कोठें गेला? आणि मी कोठें आलों? हें काय सूत्रधार? तुमच्याजवळ खचीत बंगाली विद्या आहे. इतक्यांतले इतक्यांत सर्व नाहीसैं करून, तुम्ही मात्र दगडासारखे उभे आहांत. आपण बंगाली विद्येंत मौज दाखविली, पण आपण कोठें दृष्टीच पडलां नाहीं, आतां तें नाहीसैं करून आपण मात्र दृष्टी पडतां, उपयोग काय? मला तर अगदीं चरका लागला आहे. पुढें एवढेंच कसें संपलें? सूत्रधार, मी पायां पडतो, आणिक एकदां तुमची ती नजरबंदी चतुराई दाखवा.

सू०—अरे वेज्या, ती बंगाली विद्या नव्हे. मी आ-

पल्या बुद्धीनें मानसाचे ठायीं कांहीं कल्पित कथाभाग रचून त्याप्रमाणें माझे पात्रांकडून हुबेहूब तीं सांगें आणवून तो कथाभाग करून दाखविला; आणि तो चमत्कार तूं पाहत होतास त्या वेळीं मीही जवळ होतो. पण तुझे पाहतो कोण ? तूं त्या लाडूंच्या आणि नारळींच्या थाटांत होतास. पहा मी जवळ नाहीं. तर कथाभाग सभासदांच्या दृष्टीस कसा पडेल ?

वि०—वः ! मोठें विद्वान आहांत! आजपर्यंत पुष्कळ कथाभाग मी पाहिले व ऐकिले, पण असले चरित्र कधींच माझ्या पाहण्यांत नव्हतें. पण कांहो ? आणखी थोडेंसे पुढे आहे कां ? कां अगदींच संपलें ? असलें तर तोळाभर द्या, म्हणजे त्याबद्दल कमिशन वेगळें देऊं, कारण, एखाद्याला जेवावयास बसविलें तर पोटभर जेऊं घालावें. तसें तुमचा खेळ अर्धाच पाहून आमची तृप्ती झाली नाहीं. तेव्हां आणखी तोळामासा असेल तर द्या. अजून रात्र पुष्कळ आहे.

सू०—विदूषका, मी दाखवीत होतो तें चरित्र संपलें नाहीं. अरे हा तर पहिला भाग झाला, अजून गंमत ती तर पुढेच आहे. तुझी मर्जी असल्यास पुढील भाग दाखवितों; पण तूं मदत करशीलना ? तुझी मदत अगोदर असली पाहिजे.

वि०—हो. ते खरें “ दुर्जनं प्रथमं वंदे. ” सूत्रधार, तुझी सांगाल ती मदत करतो; परंतु आणखी एकदां गंमत दाखवा.

सू०— आतां पहिल्या भागांत काय काय झालें तो संदर्भ तइया ध्यानांत असेलच ? ह्मणजे पुढला भाग दाखवितों, नाही तर पुढें पाठ आणि मार्गें सपाट !

त्रि०—नाहीं नाहीं हो. अगदीं एकून एक संदर्भ माइया ध्यानांत आहेत! ह्मणजे पहिल्या भागांत इंद्र-जिताची आणि रावणाची झाली मारामारी, तेव्हां मग पांडव मध्यस्थी पडून हिरण्यकश्यपूच्या घरीं तो खटला तोडला. मग तिकडलें लचांड फिरलें आणि रामकृष्णाची लढाई लागली. मग काय विचारतां ! ते कांहीं केल्यानें ऐकेनात; शेवटीं अस्मादिक तेथें जाऊन त्या दोघांचा सल्ला केला, आणि विच्छा देऊन त्यांना वाटेस लाविलेन् विचारतां काय! (अंग पुढें करून) पहा ही शालजोडी त्या कामांतच मिळाली.

सू०—शाबास ! वाहवारे वाहवा ! तुइया पुढें श्रम करून पालथ्या घागरीवर पाणी; काय संदर्भ ध्यानांत ठेविला ? (आश्चर्य वाटून) बरें असो. तूं तर बुद्धिवानच आहेस; परंतु मी तुला आणखी एक वेळ कथाभाग समजावितों. ऐकून घे.

(पहिल्या भागांत भुवनपालराजा संततीकरतां दुःखित होऊन विद्वान मंडळीच्या सांगण्यावरून त्यानें विलासबागेत जाऊन पुत्रकामेष्टी यज्ञ केला. नंतर पूर्णाहुतीच्या पूर्व दिवशीं रात्री राजाच्या कुलो-

पाध्यायास स्वप्न पडलें, त्यांत अग्निनारायणांनीं दृष्टांत दिला कीं, भुवनपाल राजास मत्प्रसादेंकरून एक कन्यारत्न मात्र प्राप्त होईल, पुत्र होणें त्याचे प्राक्तनीं नाहीं; कन्या सर्व गुणसंपन्न होईल. याप्रमाणें स्वप्नांतील मजकूर उपाध्यायांनीं सर्वास सांगितल्यावर दुसरे दिवशीं पूर्णाहुती करून सर्व ब्राह्मणांनीं राजास अशिवादि दिला. नंतर ब्राह्मणभोजन होऊन सैन्यासह भुवनपाल शृंगारपुरीस परत आला. अशी कथा पहिल्या भागांत झाली. तूं नाहीं का पाहिलेंस ?

वि०—हो, हो. खरी गोष्ट. इतकें चरित्र मीं अवलोकन केलें खरें. आतां कृपा करून पुढील भाग दाखवा. आतां मात्र पक्कें लक्ष्यांत ठेवितों.

सू०—ठीक आहे; आतां दुसऱ्या भागास आरंभ करतों. चमत्कार पहा. त्या भागांत भुवनपाल राजास कन्यारत्न प्राप्त होणार आहे; तेव्हां तूंही सावध रीतीनें मदत कर.

वि०—ठीक आहे. (असें ह्मणून सर्व निघून जातात).

(पडदा पडतो.)

भाग २.

प्रवेश १.

स्थलः—कचेरीची जागा.

पात्रे.

भुवनपाल.....राजा.

सुविचार.....प्रधानजी

शौर्यसागर.....सेनापती.

त्रिविक्रमशास्त्री.....न्यायाधीश.

सितारामजोशी.....आश्रित.

इतर सर्व मंडळी.....सभासद, कामगार वगैरे.

(स्वारी सिंहासनावर बसतांच.)

चोप०—नजररखो महाराज. सलाम. बंदेका मुजरा है सरकार निगारगो. (सर्व मंडळी बसल्यावर.)

त्रि०—कां? आज संपूर्ण सभाउदास कां बरें दिसते ? कोणी कांहींच बोलत नाही; सर्व आपापले ठिकाणीं मौन्यमुद्री कां ? सरकार तर फारच चिंतातुर दिसतात. (हात जोडून) एक आपण सुखी तर सर्व जग सुखी, आपलेंच मुख जर म्लान, तर मग इतरांचीं कशीं प्रफुल्लित असतील ? हें उघड आहे. आतां प्रायः औदासिन्य धरण्याचें कांहीं कारण नाही. भगवत्कृपेंकरून मानसिक हेतू पूर्ण होतील. आतां, “ धीर-सो गंभीर.” करावें काय ? जर्गीं सर्व सुखी कोण आहेत ? कां जोशीबावा, असेंच कीं नाही ?

जो०—हो तर काय ? सांप्रत असेच समजलें पाहिजे. ईश्वर देईल, करील तेव्हां कोणी पाहिलें आहे? सध्यां जाते आहे घटका ही खरी. म्हटलें असतां अजूनही ईश्वरी दया होऊं नये काय ? झाले, यज्ञ झाले, याग झाले, दान झाले, धर्म झाला, पण प्रभू अजून आमच्या सुखाकडे लक्ष देईना. तेव्हां निरंतर आमच्या धन्यासुद्धां आम्हांस दुःखसागरांत ठेवणें त्याला आवडलें आहे, यांत संशय नाही. असो, त्याची इच्छा. (वाईट वाटल्यासारखें दाखवून) म्हटलें असतां यज्ञ होऊनही सहा महिने झाले, तरी अजून तो रंग कांहींच दिसत नाही.

मा०—काय ? ईश्वरानें काय करावें ? पूर्वी आम्हीं वाहिलेंच नाहीं मग तो तरी देईल कोठून ? मला तर आतां अगदीं चैन पडत नाहीं. कांहीं दिवस राज्य सोडून अरण्यवास तरी करावा. काय अभाग्याला काय ? अरण्य आणि घर सारखेंच आहे. कारण, ज्या घरी मूल नाही तें घर अण्यांतच आहे.

सू०—महाराज हें काय ? असा उदासपणा धरून काय होणार ? आज एक वर्षांत आपलें लक्ष विलकूल राजकीय कामांत नाहीं, तेव्हां फार काळजा वाटत आहे. कारण, थोरांस नेहमीं भय असतें. तसें गरिबांस नसतें. (हात जोडून) महाराज, सर्व दुःखाचा विसर करून पूर्वाप्रमाणे आम्हां दिनांचे पालनाकडे लक्ष्य असावें, प्रजा पालन करणें हाच राजाचा मुख्य

भाग २.

प्रवेश १.

स्थळ:-कचेरीची जागा.

पात्रे.

भुवनपाल.....राजा.

सुविचार.....प्रधानजी

शौर्यसागर.....सेनापती.

त्रिविक्रमशास्त्री.....न्यायाधीश.

सितारामजोशी.....आश्रित.

इतर सर्व मंडळी.....सभासद, कामगार वगैरे.

(स्वारी सिंव्हासनावर बसतांच.)

चोप०-नजररखो महाराज. सलाम. बंदेका मुजरा है सरकार निगारगो. (सर्व मंडळी बसल्यावर.)

त्रि०-कां? आज संपूर्ण सभाउदास कां बरें दिसते ? कोणी कांहींच बोलत नाही; सर्व आपापले ठिकाणीं मौन्यमुद्री कां ? सरकार तर फारच चिंतातुर दिसतात. (हात जोडून) एक आपण सुखी तर सर्व जग सुखी, आपलेंच मुख जर म्लान, तर मग इतरांचीं कशीं प्रफुल्लित असतील ? हें उघड आहे. आतां प्रायः औदासिन्य धरण्याचें कांहीं कारण नाही. भगवत्कृपेंकरून मानसिक हेतू पूर्ण होतील. आतां, “ धीर-सो गंभीर.” करावें काय? जर्गीं सर्व सुखी कोण आहेत ? कां जोशीबावा, असेंच कीं नाही ?

जो०—हो तर काय ? सांप्रत असेच समजलें पाहिजे. ईश्वर देईल, करील तेव्हां कोणी पाहिलें आहे? सध्यां जाते आहे घटका ही खरी. म्हटलें असतां अजूनही ईश्वरी दया होऊं नये काय ? झाले, यज्ञ झाले, याग झाले, दान झाले, धर्म झाला, पण प्रभू अजून आमच्या सुखाकडे लक्ष देईना. तेव्हां निरंतर आमच्या धन्यासुद्धां आम्हांस दुःखसागरांत ठेवणें त्याला आवडलें आहे, यांत संशय नाही. असो, त्याची इच्छा. (वाईट वाटल्यासारखें दाखवून) म्हटलें असतां यज्ञ होऊनही सहा महिने झाले, तरी अजून तो रंग कांहींच दिसत नाही.

मा०—काय ? ईश्वरानें काय करावें ? पूर्वी आम्हीं वाहिलेंच नाहीं मग तो तरी देईल कोठून ? मला तर आतां अगदीं चैन पडत नाही. कांहीं दिवस राज्य सोडून अरण्यवास तरी करावा. काय अभाग्याला काय ? अरण्य आणि घर सारखेंच आहे. कारण, ज्या घरी मूल नाही तें घर अण्यांतच आहे.

सू०—महाराज हें काय ? असा उदासपणा धरून काय होणार ? आज एक वर्षांत आपलें लक्ष विलकूल राजकीय कामांत नाही, तेव्हां फार काळजा वाटत आहे. कारण, थोरांस नेहमीं भय असतें. तसें गरिबांस नसतें. (हात जोडून) महाराज, सर्व दुःखाचा विसर करून पूर्वीप्रमाणे आम्हां दिनांचे पालनाकडे लक्ष्य असावें, प्रजा पालन करणें हाच राजाचा मुख्य

धर्म आहे. आणि त्यांतच ईश्वर प्रसन्न होईल यांत संशय नाही. परंतुनी कामाची काळजी मनुष्याने वाहून उपयोग काय ? लाभ, मृत्यु हानी हीं कलमें परमेश्वराचे स्वाधीन आहेत, त्याची काळजी आपण करून काय होणार ? तेव्हां सरकार, आपणास सांगण्याचा म्हणजे माझा अधिकार आहे अशी गोष्ट नाही. आणि बोललों त्याची माफी असावी, परंतु माझ्याने रहावत नाही म्हणून पूर्वी क्षमा मागून नंतर विनवितों कीं, सरकारांनीं आमचे संरक्षणाकडे विशेष लक्ष्य देत असावें. कारण, आपणास बंडावा फार झाला आहे म्हणून मी ऐकतो.

से०—क्या बोलत हो ? [प्रधानाकडे पाहून] लंडीकी विसत क्या ! आपने तरफ कुइ आख खोचके देखेगा तो सालेके तुके तुके बना देऊंगा. मग-दुरक्या महाराज, [हात जोड़ून] ऐसें लुचें कुचें बंडवालेंसें आपना क्या होनेका है ? सरकार, अभी इसे वक्त हमारे पास आठार लाख फौज हत्यारबंद तयार है, एबी कुच ऐसी वैसी नहीं, सब अच्छे अच्छे जवान, और कवाइतमेंबी बडे हुशार. सुनो खाविंद, और ऐसी हजार सवार बडे मजेसे रात दिन दूस्मानकी रहा देखत है, किसिकीं पुण्याइ है अवाडी आनेकी ? [अगदीं संतापून] और साला कुइ आयगा तो मै कुच ऐसा वैसा है क्या ? [मोठ्या जलदीनें] ए देखो समसेर हमारी; ए क्या सोती है

क्या ? किंदर है दुसमान ! अबी उसके नरडीका घोट लेताहूं.[तरवार घेऊन उठतो.]

मा०—हं हं सैनापति, ए क्या जुलुम ? तुम वैसे आदमी हो उसखातर सरकारकु कुच किसोकी पर्वा नहीं. हमारा सब भरोसा तुमारेपर है, केवके कबी वक्त आयगा तो, तुम आदमी जानकु जान देनेवाले सच्ची है. (पुढे होऊन) बहुत आछा, तुमारी तयारी बहोत ठिक है, अबी चिपी दुसमानका नाम-निकाला तो, तुमकु एत्ता घुस्सा आया. आन् जोकबी खरोखर दुसमान आया, तो तूं क्या करोगो कुच समजता नहीं. लेकिन बहोत खुष. (पाठ थोपटून) सरकारी रोटी खाकें नोकरी वैसे करना चाहिये. (समजवून खाली बसवितो इतक्यांत.)

वि०—(थरथर कांपून व हात जोडून) नहीं नहीं, ममममला कककक क्या मालुम आआआहे. (हात जोडून) मीमीमीमी मला लालालालाडू आआआआ-वढतो.

प्र०—(रागावून)अत्रे कोन हैरे ? एकोन सांग आयां है हाकाल देव. (चोपदार घेऊन बाहेर घालवितो.)

सि०—कां शास्त्रीबोवा ? सेनापतीची वीरश्री पाहिलीतना ? तो तरवार घेऊन उठला तेव्हां तर “यः पलाय स जीवते” करणार होतो, परंतु तितक्यांत, आपला आश्रय शेजारी होता ह्यणून दम धरला.

शा०—अहो माझीसुद्धां अशीच दशा झालीन् विचारतां काय ? पाय लट लट कांपूं लागले आणि जीभ वांकडी वळली. काय नेम ? त्याची स्वारी अंगावर आली तर काय ध्या, त्याची हीईल वीरश्री आणि आपली हीईल मुक्ति.—त्या विदूषकाची पाहिली नाही कशी दशा झाली ? पण त्याने ती बळेंच केली वाटते.

जो०—हो तर काय ? त्याला नेहमीं संवय आहे, तो ज्यांत त्यांति आहेच; पण आपल्याला कधीं प्रसंग नाही.

मा०—कां शास्त्रीबोवा, कसे कसे लोक मजजवळ प्रसंगास आहेत पाहिलेना ? त्यांचे बळावर तर मी विनघोर आहे. आणि आजपर्यंत विनधास्तपर्णे राज्य चाललें आहे.

शा०—खरी गोष्ट महाराज. सर्व सुंडळी तर उत्तमच आहेत, परंतु [दोघांकडे बोट करून] प्रधानजी आणि सेनापती, अशीं माणसें सर्व राशतांत नाहींत. (पायांकडे बोट करून) या पायांची इमानाने चाकरी करण्यासच त्यांनीं जन्म घेतला आहे.

मा०—खरें आहे. (इतक्यांत दस वजे है महाराज ग्याराका अम्मल है असा मोठ्यानें स्वर ऐकून,) “ चला प्रधानजी, आतां मी जातो. तुम्ही ह्मणालांत तो सर्व विचार मला समजतो आहे, पण काय करूं ? जिवाला स्वस्थच वाटेना ; मी आपल्याकडून मनाला आंवरण्याला पाहतो. परंतु तें स्थिर होऊन राजकीय

कामाकडे लागतच नाही, याला मी काय करूं ? आतां सर्व भरंवसा तुमच्यावर आहे. तुम्हीच मालक असें समजा, तुम्हला वाटेल तसा राज्याचा बंदोबस्त ठेवा. तुम्ही आहांत, सेनापती आहांत, झाले, कधीं कमी जास्त मोठी खोल विचारांची मसलत करणे झाल्यास शास्त्रिबोवांचा विचार घेत जा, म्हणजे झाले. मी आहे नाही सारखाच समजा. मी तरी काय करूं ? येथे आलो म्हणजे पुष्कळ प्रकारें मनाची समजूत करून कांहींसें तें आंवरून धरतो, परंतु पुनः वाड्यांत, रंग महालांत गेलो कीं जसेंच तसेंच होते. माझ्यापेक्षां “ तिकडे फार गडबड आहे.” असो, आतां संभाळा म्हणजे झाले, परमेश्वराचे मनांत जसें असेल तसें होईल. (असें म्हणून स्वारी उठते.)

चोप०—निगा रखो महाराज. दौलत बढती होवो. (स्वारी गेल्यावर सर्वांचे मृजरे होतात.)

शा०—चला प्रधानजी, आतां वारंवार सरकारास कां दुःख देतां ? ते अगदीं भ्रमिष्ट झाले आहेत, आणि त्यांतून इतके न होते, परंतु भुवनसुंदरीच्या पुढे त्यांचे कांहीं चालत नाही, रात्रंदिवस संपती नाही म्हणून दोवेंही शोक करीत बसतात, आणि काय ? तुम्हीच काय संभाळाल तें खरे. करावे काय ? आजपर्यंत त्या अन्नदात्याने कोणास शब्दानेही दुखाविलें नाही, आणि असा राजा आपणास पुनः मिळणार नाही. आपणच काय ? सर्व दुनिया त्याला आशिर्वाद देत आहे.

प्र०—खरी गोष्ट आहे शास्त्रिबावा. मी आज वीस वर्षे काम पाहतो आहे, परंतु कधी चकार शब्द वांकडा ? अहो मलाच काय ? लहानापासून मोठ्यापर्यंत स्वारी सारखी. कोणाला ह्मणजे यांचा त्रास अशी गोष्ट नाही. अहाहा ! असा प्रभू मिळावयाचा नाही. आज महाराजांना संतती नाही ह्मणून सर्व दुनिया शोकग्रस्त आहे. कारण, सरकार कोणाशीच वांकडे नाहीत. असो, अशा प्रभूची एकनिष्ठ चाकरी आमच्या हातून होवो ह्मणजे झाले.

सेना०—अजी क्या शास्त्रिबावा ? हमारे सरकारके बालकु जो कुच धक्का होवे, तो मैं आपनी जान नहीं रखेंगा. क्या किसीकी मगदूर है ? कैं उनके तरफ तेडी नजरसे देखेंगा. मैं सब बोलताहूं कैं, हरवक्त. आयातों आघाडी हमारी मान. और सब पिच्छेकी बात.

शा०—(त्याचे डोळे वगैरे पाहून भितात) सं सं सं सेनापती सच्ची बात.

जो०—(भीतीने लटलट कांपून मनांतच) या द्वाडाशीं बोलण्याचा प्रसंग नको. हा मनुष्य आहे. एखादे वेळीं, वांकडे जाते व जीभ चुकते. पण हा गृहस्थ लागलीच बया साहेबांशीं प्रसंग घालणार !!

सेना०—चलो आच प्रधानजी, देर बहोत होवी ह्यासं तीस कोसपर कोइ बंड वालेनें दंगा कराथा, वैसा मुजकूं कल संदेसा मालुम पडा, तो मैं आच जाता हूं, कैंवके हूशरि हमेश रखना चाहिये, तुम ची,

सब काम हुशारीसँ बजाना चाहिये, केवके सरकारकी तबीयत वैसी भई, उसवास्ते. जाताहूँ—(मुजरा करून जातो. नंतर सर्व कचेरी बरखास्त. होते.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्याचाहेर.)

वि०—कां सूत्रधार, तुह्मी कोठें बुडी दिली होती? आज काय दरबाराचा धाट !

सू०—अरे बुडी कशाची ! मी तेथेंच होतो. झाला हा प्रकार कोणी दाखविला ? मीच.

वि०—असें काय ? काय बुवा सगळें पांचटच ! थू थू थू थू थू. (जीभ पुसून) अहो सगळें अळणी अळणीच कसें वाढतां ? कांहीं तरी फोडणी, अगर खुसखुसीत ? सर्व पुरुषसुद्धां बायांसारखे.

सू०—अरे झालें काय ? मला कांहीं यांतला अर्थ समजत नाहीं.

वि०—अहो, मघां अस्मादिकांची स्वारी जेव्हां पालखींत बसून कचेरति गेली, तेव्हां तिथें निघाल्या लढाईच्या गोष्टी. तेव्हां मग सर्वांची बोबडी वळली एकतां काय ? त्यांत कोणीच शूर नाहीं. मग झालों पुढें, आणि सेनापतीची तरवार घेतली हातांत. तेव्हां काय तो ! बेव्याचें नांव तरी कोणी कारागिरानें ठेविल्लें आहे कोण जाणें ! शौर्यसागर नांव. आणि अस्मादिकांची स्वारी जेव्हां चवताळली, तेव्हां सरकार

(मोठ्याने हंसून) मग पुढे नाही सांगत; तुम्ही भ्याल विल एखादे.

सू०—अरे, असूंदे तें, रात्र फार झाली, गंमत दाखवितों ती पहा.

वि०—आतां नको ती गंमत; सर्व बैयकांची गंमत कौणी पहावी ? कांहीं लढाई नाही, कांहीं नाही. सर्व मिश्रुकी खटला पाहून मघांपासून त्रास आला. यज्ञ पहा आणि लाडू खा. नको तें आह्माला, आह्मी निजतां आपले.

सू०—अरे आतां भिऊं मात्र नको. सर्व रक्तानें जमीन नाहवून तुला दाखवितों. सहस्रावधी वीर मरतील तें तूं पहा; सावध रहा.

वि०—आणि मग कांही ? भुवनपाल राजाला कन्या कां पुढचे जन्मीं होणार कीं काय ?

सू०—अरे छेरे. तेंही पुढे दृष्टी पडेल. पण अगोदर धडाधडी आणि फडाफडी तर पहा.

(पडदा वर होतो.)

प्रवेश २.

स्थळः—सेनापतीची कचेरी.

पात्रे.

शौर्यसागरसेनापती..सर्व फौजेचा मुखत्यार.

बहादुरसिंग.....सेनापतीचा दुय्यम कारभारी.

प्रतापसिंग.....जमादार.

सुंदरसिंग.....हवालदार.

भास्करराव.....स्वारांचा सुभेदार.

विदूषक.....मनरंजन करणारा.

छडीदार.....दौलतीची इशारत देणारा.

प्रता०—केव सेनापतीसाब, आज इतनेजलदीसे बंदेकू काहेकू बुलाना भेजा ? मै आपने बखतकू कवी चुकनेवाला नहीं. लेकिन आज बडीफजर मै जरा हु-का बिका पिये और छोटे लडकेकू लेंके बागमे इदर उदर फिरताथा इतनेमे (हात जोडून). आवका हो-कम मुनकर दवडते ह्या आया. ऐसा सुन्नकू बंदेकू बु-लानेका क्या काम ? एसुनाना चाहीये.

सुं०—हां, हां, ठीक बोलले.जमादारसाब, मेरेकुवी ऐसाच होकम आया, उसवास्ते ए देखो ? एसमसेर बिमसेर वैसीच बगलमे लपेटके दवडते ह्या आया.

भास्क०—जमादारसाब, मालकाची चर्या आज कांहीं वेगळीच भासत आहे. मला देखील असे जल-दीने बोलावणे कधीं नव्हते. रात्रीं जागरण झाल्यामु-ळें, झणजे सत्यनारायण.

जमादार०—(मध्येच) हं, हं, समजलों फेरक्या जागरण झाला ?

भा०—त्या कारणानें नुक्ताच उठून रात्रीं गर्तोत एक स्वार आला कां नव्हता, त्याची चवकशी करीत होतो, इतक्यांत जामूद येऊन थडकला. (विदूषक हळूच येऊन)

वि०—अहो सुभेदारसाहेब, मला तर सरकारची बोलावण्यावर बोलावणी! एकदां स्वार आला, एकदां जासूद आला, मग सरकार स्वारी स्वतः येईल की काय हे भय वाटून याच पायी पळत आलों बगा. कारण, अस्मादिक आल्यावांचून कोणतेही काम होईल कसे ? आमच्यासारखे शहणे आह्मीच. सगळ्या राशतींत शहाणपणाचा झेंडा आमचाच फडकतो आहे.

भा०—(रागावून)कारे तूं कां येथें ? कोण आहेरे छडीदार ?

छ०—आज्ञा महाराज.

भा०—अरे कोणीकडे तुमचें लक्ष असतें ? कचेरीत कामाच्या वेळीं ही काय गडबड ? हा कोण आला आहे ? हांकून दे.

छ०—आज्ञा सरकार. (हसून विदूषकास हांकून देतो.)

भा०—सेनापतीसाहेब, (हळूच नम्रतेनें) हुकुमाप्रमाणें सर्व हजर झाले आहेत. अवेळीं कचेरी भरण्याचें कारण मात्र समजावें.

ना०—देखो भास्कररावजी, तुमची बडे पंडित होकर तलवारबहादुर हो, तुमारेसारखा बंमनोमे कोइ शूर होनेका नहीं. तुमारी हुशारी और इभ्रत देखकर दुसुमानकी अकल गुंग होजातीहै, देखो भास्करराव सुभेदारिका काम एक तुमारे खातरचहै. और किसिकी मा नहि पाई.

भा०—शौर्यसागरजी, (मोठे आभार दर्शवून)
ए सब आपकीं मेहेबानी है, आवकीं खुसिकीं नजर
होवेतो, माझें काम कुइ एखादा मजूर हेलकरी पण
करेगा. उसमे क्या ? सब आपली कृपा पाहिजे. केव
जमदारसाब, मी बोलतोहै ए सच की झुट ?

प्र० व ज०—सच है. मास्कररावजी, तुमारी
बात बहोत मिठी है, देखो. (हात जोडून) सरकार-
की मेहरबानकी सब बात है. (सेनापतीकडे तांड
करून आवके पछोमे आज दस बरस मैनेबि नोकरी
किई. लेकिन एक दिनबी आवकी तेडी नजर नही
देखी, गरिबकी दया बी मनमे बहोत. मैं क्या कहू
कुच भगवान जानताहै.

सु० व हा०—आजी जमादार, क्या बात बोलत
है? शौर्यसागर महाराजसारिखा आवी आदमी होने का
नही. मैं दौलतसे कमती हौ सच, लेकिन मेरी उ-
मर बहोत जादी है. शौर्यसागर महाराजकू मैंनें
बहोत छोटे और नंगे बी देखे दै, उस दिनसे तबि-
यतकी रहा जैसी है वैसी है. ऐसा गरिबका पाल-
नवाला मालक आवी होने का नही.

भा०—खरी गोष्ट. हवालदारसाहेब, असे सेना-
पती आहेत ह्यणुनच आज राज्याची व्यवस्था ठीक
आहे. नार्ही तर सरकार असे विदेही झालेले, मग
आपली दशा कशी झाली असती ? यांच्या नांवाप्र-
माणें यांची करणीही आहे. नांव जसें शौर्यसागर त-

से पराक्रमही आंगी आहेत, किंवा हुना जास्त. केव ह-
वलदार, मै बोलताहूँ हें खरें कीं खोटे ?

सु० व हा०—(हंस आलें ह्मणून तोंडास पदर
लावून) सच्च भास्कररावजी. लेकिन तुमाला जर हा-
मारी भाषा बोलतां येत नाही तर बोलतां कशाला ?
(विदूषक हळूच लपत येऊन मनाशीच.)

वि०—काय रांडलेक शुद्ध बोलतात ? फुकटचे प-
गार मात्र तेवढे! कोणाला पांचशे रुपये, कोणाला सा-
तशे रुपये, पण विद्येच्या नांवानें शंख. मग यांचेपेक्षां
मी बरा. माझ्या तरी “एम् ए विए ” आणि सी इ.
कडेये, येथपर्यंत परीक्षा झाल्या आहेत; किंवा हुना प्र-
धानाचें काम आपण चालवूं इतकी हुशारी आहे. पण
आपला उगीच नाटकाचा शोक लागला ह्मणून यांत
शिरलों, नाही तर एव्हांना बारिस्टर होऊन किंवा हुना
जज्जही झालों अमर्तो. उगीच इंग्रजी सोडून या मरा-
ठी राज्यांत आलों. मी पूर्वी असें समजत होतो कीं,
नाटकांत बहुधा बरेच शिकलेले आणि विद्वान लोक
असतील. पण ते सारें लटकें झालें. या गांवीं आपले
ज्यांनीं उठावें त्यांनीं नाटकें करावीं. एकाला मुद्धां
कांहीं संस्कृत अभ्यास, किंवा इंग्रजी अभ्यास, अरे
राम ! नांव देखील घेण्यास नको. असो, आतां विदू-
षक महाराज, वेड्यांचे गांवांत आलों आहोंत; तेव्हां
आपणही वेडेच बनलें पाहिजे. (उघडपणें)

वि०—खरें. खरें. भास्कररावजी, आपण बोललां

तेंही खरें, आणि हवालदार बोलले तेंही शुद्ध. मी म-
वांपासून आपल्या मुखांतून तारा तुटत होत्या त्या ऐ-
कत होतो. (इतक्यांत सेनापती आपल्याकडे पहाता-
त अर्धे पाहून हळूच पळून जातो.)

सेना०—सुनो जमादार, आज इत्ने सुभेक तुमकू
और सुंदरसिंगकू, भास्कररावकू बुलाना भेजनेका काम
इतना कहताहूके, आपने शहरके नजीक नजीक बं-
डवालेनें बहोत धूम मचाइ है, और कल ऐसा संदेशा
मालूम पराके आपने रामघांटपर जो खेडा गांव है
ओबी दुसमानने लुटलिया. और उनकी रहा शृं-
गारपुरिपरबी जरा जरा दिखती है. उसवास्ते सब
लोककू मावध रहनेका होकम फर्माना. और किसकू
मालूम कांई वक्त कैसा आवेगा तों ? उसखातर तुम
सबलोक बहोत तयारीसे रहना. कल रातकु मैंने बा-
हदरसिंगके सात दस हजार फौज देकर उसकू बं-
डवालेके तरफ दवडा है.

प्र०—क्या मगदूर सालेकी! (मिशांवर हात फि-
रवून) हमारी समसेर समूरकू मालूम नहीं है. चलो,
अब कुछ फिकीर नहीं है, दुसमानका आबी सगा-
चार लेताहूं. (हत्यारें सांवरून) चलो, हवालदारसा-
ब, हुशारी रखना चाहिये, और जो कबी (सेनाप-
तीकडे हात जोड़ून) आबका होकम होय तो आ-
बीके आबी रामघांटपर दवड करताहूं, और ए हारा-
मके नडिका घोट लेताहूं.

सु०—हा. आजी काहेकूं आव जातेहो, बंडवाले-
कीं, विसात क्या ! ए बहादरसिंग गयाहै, वोच उस-
कीं कतल कर देयगा. ओची कुत्र ऐसा वैसा आदमी
नही है, एवी बहोत ठिक सिपाई है.

भा०—सच्च, जमादार साव. सेनापती महारा-
जानीं बहादरसिंगाची योजना तिकडे केली हें ठीक
केलें. आणि कदाचित् सर्वांचा सल्ला असेल तर
मागाहून मीही जाऊन समाचार घेतों. माझेही हात
फार वळवळ करताहेत, ह्यणजे रामदुर्गावर लढाई झा-
ल्यापासून आलिकडे तरवारीचें पोट फार दिवसांत
भरलें नाहीं. याकरतां सर्व मिळून मला रजा द्यावी.

सेना०—आजी काहेकूं भास्करराव तुमारी तयारी?
ए ऐसें कंगाल बंडवालेपर तुमारा और हमारा जाने-
का क्या काम है. लेकिन सबने आपापने हुशारीसे
रहना, इतनी बात सच्च है. (इतक्यांत छडीदार
पुकारतो.)

छ०—सेनापती शौर्यसागर महाराजकी दवलत ब-
ढती होवे.

सेना०—जमादार, छडीदार मध्येच कां पुकारला?
(इतक्यांत छडीदार आंत जवळ येऊन) महाराज,
बहादरसिंगकी सवारी, बहोत दवडती बहार आइ है.

सेना०—अरे, उसकूं आने देव आंदर. [आज्ञा
सरकार ह्यणून छडीदार जातो आणि बहादरसिंग
आंत येतात.]

[बहादुरसिंग आले पाहून सर्व ताज्जीमें देतात.]

बहा०—[बसल्यानंतर] सुनो शौर्यसागर महाराज, आव बैठनेका वक्त नहीं. दुसमान शहरपर आकर उने मोर्चा लगादिया, अब्बी शहरपर तोफ सुरू होवेगी. ए दुसमान कोई ऐसा वैया बंडवाला नहीं, ए चंद्रपुरीका राजा है, और उसके सात डो लाख फौज बडी जबरदस्त तयार है. कल रातकूं मै आपके होकमसे दस हजार फौज लेके रामघाटपर गया, और उसके सब लोक उससवक्त बडे गाफल रहथे उतनेमें मै जाकर वहा हल्ला करदिया. और दो घंटेमे दस हजार फौजके तुके बनाकर पचास उंट वहाजवा हिरके छिन लिये फेर जरा ए लोक सावध होकर उने हमारा आछा समाचार लिया. इतनेमे मुग्ज निकला और मैने देखा तो अपने सब लोक बडोत लाचार हुवे है. फेर मै आपने सब लोककु लेकर वहासे जो भाग आया तो रामदुर्गपर सब लोक रख दिये, और मै ए रस्तेसे आपके पावके पाम हजर हुवा हं, दुसमानबी रामघ.टके रस्तेसे शहरके हत्तीदरवाजे नजीक आकर उने मोर्चा लगादिया है. चलो, चलो, क्या देखते हो ? महाराज, आज जल्दी तयारी कगे.

सेना०—आछा बहादुरसिंग तुम बचरो मत. कुच फिकीर नहीं. चंद्रपुरके राजाका मै अब्बी समाचार लेताहं. सुनो भास्करराव, तुम पचास हजार स्वार ले.

कें, और प्रतापसिंग जमादारनें पचास हजार पायदल लोक लेके, और सुंदरसिंगनें दोसों तोफ—तोफखाना लेके वहां हत्तीदरवाजेपर जाके आबी पाव घंटेमें तयार रहना. और बहादरसिंग, तुम एक लाख फौज लेकर सब गांवकोसके उपर और चारो दरवाजेके उपर बंदोबस्त करना. पिछेसे मैबी हत्तीदरवाजेपर मदतकूं आताहूं. चलो कचेरी बरखास करो. सब लोक हृशारीसे आपापने होकम माफक काम करना चाहिये. नहीं तो मै किसिकी, इदर उदर सुन्नेवाला नहीं. कबी किसिकी, कसर मेर नजरमे आयीं, तो तोफके आगे देउंगा. चलो, भगवानका नाम लेकर निशान टोक देवां. मै जरा महागज जी, और सुविचार प्रधानजीकी, बांडमे जाकर मुलाकत लेताहूं, और पिछेसे आबी तुमारे मदतकूं आताहूं.

(जमादार, सभेदार, बहादरसिंग सर्व मंडळी
आज्ञाचरहुकूम करतो असें ह्मणून
कचेरी बरखास्त होत.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्याबाहेर.)

वि०—(बाहेर येऊन) कां सूत्रधार ! कोठें आहे आमचा घोडा ? घोडा नाही तर बैल आणा. चला, आटपाहो मंडळी व्हा तयार. चला, सूत्रधार माझी कंबर बांधा पाहू. बळकट चव्हाटाने बांधा, नाही तर लढाईत सुटेल बिटेल एखादी ! ती तरवार

आणा, कव्यार माझ्या पांगोऱ्यांत बांधा, आणि ही बंदूक गळ्यांत आडकावा; ह्यणजे आह्मी पंचहत्यारी शिपाई बनलों ! चला, सूत्रधार शत्रूनी फार गडबड केली हत्ती दरवाज्यावर. आपण तर बा ज्याची पौळी खाछी, त्याची टाळी वाजविणार. नाही तर यज्ञ झाला तेव्हां लाडू खायला तेवढे पुढे पुढे, आणि आतां तुझी मागे हटतां नाही ?

सू०—अहो फक्तेंड शिपाई, आह्मी किती झालों तरी जातीचे ब्राह्मण; तेव्हां आह्मी लाडूच खाऊन राहों, आणि लढाईत जाणें हें तुझ्या सारख्या शूरांचें काम.

वि०—हें काय विचारावें ! अहो, (हळूच) मी जात नव्हतो, पण सेनापतीला मी नाहीं ह्मटल्याबरोबर त्याची कंबरच खचली, अन् तोंड चिमणीसारखें केलें. मग मला बोवा दया आली. आणि चंद्रपुराच्या राजास जिवंत धरून आणतो ह्यणून जो प्रतिज्ञा करून निघालों, तो आपले घरीं जाऊन तिसऱ्या मजल्यावर आंधारांत लेप गुग्गुटून हा वेळपर्यंत निजलों होतो. अजून सुद्धां ती अंगांतली वीरश्री गेली नाही, हें पहा आंग कुड कुड कुड करते आहे.

सू०—शाबास ! एकून अजून लढाईला प्रारंभ नाही तोंच तुला थंडी भरून आली, मग चंद्रपुराच्या राजास जिवंत कसा धरणार ?

वि०—छेवा, तसें काहीं नाही, मी आपला. मी कधीं बोललों चंद्रपूरच्या राजास धरीन ह्यणून ? पण

कांहो ? लढई झालीच नाही का अजून ? आणि सेनापतीच्या कचेरीत बेंत ठरून हत्तीदरवाज्याकडे सर्व गेले ते ? मी आपला दोन घटका लेपांत जाऊन बसलों आणि तितक्या वेळांत लढाई चिढाई झालीही असेल ह्मणून आतां बाहेर आलों, एकून लढाई व्हायची आहे अजून ?

सू०—अरे, सांगतो श्रवण कर. सेनापतीचा कचेरीत सर्व बेंत ठरून सर्व मंडळी बंदोबस्तास गेली, आणि सेनापती राजवाज्यांत गेले हे तर तूं पाहिलेस ?

वि०—हो, हे येथवर्यंत मी पाहिले, पण पुढे ?

सू०—मग सेनापती राजवाज्यांत जाऊन त्यांना राजा व इतर मंडळींम झालेली हकिकत सांगून व त्यांना सावध रहाण्याविषयी इशारा करून आपण हत्ती दरवाज्यावर बंदोबस्तास गेला. तेथे आतां सर्व प्रकारे लढाईची कडेकोट तयारी झाली आहे. तिकडे चंद्रपुराचा राजाहि आपल्या सर्व सेनेसहवर्तमान तयार आहे, आणि आतां उभयपक्षां रंजूक झडून महा अनर्थ होणार आहे. ईश्वर करो आणि आपल्या प्रभूस जय येवो ह्मणजे झाले. आतां मीही तिकडे जाण्यासच निघलों आहे, तूं येत असऱ्यास तर चल मजबरोबर.

वि०—आपण नाही हो बुवा. (कानावर हात ठेवून) आपण आतां तिकडे कशास यावे ? आतां आम्ही शयनं च मे करणारं.

सृ०—वरं, तूं जर तिकेड येत नाहींस, तर चमत्कार तुला येथंच दाखवितां, अवलोकन कर.

(असें म्हणून निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळः—चंद्रकांत राजाचा डेरा.
पात्रे.

चंद्रकांत.....चंद्रपुरीचा राजा.
सिंहवल .....त्याचा प्रधान.
धैर्यशील.....सेनापती.
हनमंतसिंग.....जमादार.
हुकमतसिंग.....हवालदार.
रणछोडराय.....सुभेदार.
विदूषक .....मनरंजन करणारा.
(चोपदार, भालदार वगैरे.)

सि०—(चंद्रकांत महाराज बसले आहेत असे पाहून) सरकार मीं सिंहवल वंदन करतां.

चं०—शाबास सिंहबला! कल्याण असो. कर्म काय? शत्रूकडील सर्व मान कसे काय? त्यांचा तर मोठा कडेकांठ बंदोबस्त दिसतो; शिवाय त्यांचे जवळ फौज आपल्यापेक्षांही तिप्पट दिसत आहे.

सि०—खरी गोष्ट महाराज, आज सकाळपासून पहात आहां कीं, अशी लढाई माझे व किंबहुना आपल्याही आठवणांत झाली नसेल, अशी झाली. प-

रंतु शेवटीं संध्याकाळीं यशाचा झंडा तिकडेसच लागला. फुकट आपले चाळिस हजार पायदळ, तीन हजार घोडेश्वार आणि सत्याण्णव तोफा यांचा मात्र नाश झाला. कमेंही झालें तरी त्यांच्याकडे आपल्यापेक्षां चौपट फौजेचा भरणा आहे, आणि आपण वास्तविक निर्वळ, तेव्हां कसा टिकाव लागतो ? एरवीं आपले लोक आहेत तितकेच केवळ निवडक व शूर आहेत, परंतु करतात काय ? सकाळपासून अस्तमानपर्यंत इतका जर्गी आपला मोड झाला, तरी एक मनुष्य देखील आपली पाठ दाखवून पळाला नाही. तसेच दम धरून निकरानें लढून मेले.

चं०—मग पुढें विचार काय ? सेनापतीला तर्गी बोलावूं पाठवा; आणि त्याबरोबर जमादार, सुभेदार वगैरे मंडळीसही विचारास बोलवा. ह्मणजे काय तो एक निश्चय करतां येईल; नाही तर मग शत्रूस पाठ दाखविण्याचा प्रसंग कपाळीं येईल !

सिं०—खर्गी गोष्ट. आज्ञेप्रमाणें सर्वास बोलावणें घाडतां. (असें ह्मणून जासुदास सर्वांचे डेव्यांत पाठवितो. नंतर प्रधान आणि चंद्रकांत बोलत बसले आहेत तोंच सर्व मंडळी येतात.)

धैर्य०—वंदन करतो महाराज.

चं०—कल्याण. धैर्यशिला बसावें. (नंतर सर्व मंडळी सरकार वंदन करतो महाराज वंदन करतो असें ह्मणून खाली बसली.)

सि०—पाहिलें का सरकार ? आज सेनापतीचें मुख तर पहा, काय श्रमानें निस्तेज झालें आहे !

चं०—हें काय विचारावें प्रधानजी! आज सर्व लईचे श्रम काय ते यांचेच मारीं. आणि आजच्या तडाक्यांत हाच होता ह्मणून कांहीं आपण अजून या जाग्यावर आहोंत; नाही तर एव्हांना रामघाट ओलांडून जाणें झालें असतें. असो. (धैर्यशिलाकडे वळून) धैर्यशिला, आतां पुढें काय तजवीज ? आपला टिकाव लागेल का ? कारण एक चतुर्थांश नाश तर आजच झाला, शत्रूकडील दम तर चौपट दिसतो आहे, तेव्हां विचार ?

धैर्य०—सरकार, आपण अगदीं याविषयीं काळजी करूं नका. आज जग पूर्वीच माझी मसलत चुकली, नाही तर आजच शृंगारपुरीचा राज्याभिषेक आपणाम केला असता. असो, त्यांचे चौपट सैन्य आहे, आणि माझे एक पट आहे तरी सरकार उद्यां चमत्कार पहाल काय होतो तो.

हन०—आजी काहेकूं फिकिर सरकार करतेहो ? (हात जोडून) ससुरकी मगदूर क्या, मेरी समसेर क्या सोईहै ? कल देखलेउंगा सालेकूं कैसा शौर्यसागर और वीर्यसागर.

हुकमत०—आजी काहेका शौर्यसागरले बैठेहै, जमादार, कल मेरे आघाडी आनंदेव दुसमानकू. फेर म देख लेताहं, नहीं तो आजी सरकारनें होकम दि-

रंतु शेवटीं संध्याकाळीं यशाचा झंडा तिकडेसच लागला. फुकट आपले चाळिस हजार पायदळ, तीन हजार घोडेश्वार आणि सत्याणव तोफा यांचा मात्र नाश झाला. कमेंही झालें तरी त्यांच्याकडे आपल्यापेक्षां चौपट फौजेचा भरणा आहे, आणि आपण वास्तविक निर्वळ, तेव्हां कसा टिकाव लागतो ? एरवीं आपले लोक आहेत तितकेच केवळ निवडक व शूर आहेत, परंतु करतात काय ? सकाळपासून अस्तमानपर्यंत इतका जर्गी आपला मोड झाला, तरी एक गन्य देखील आपली पाठ दाखवून पळाला नाही. तसेच दम धरून निकरानें लढून मेले.

चं०—मग पुढें विचार काय ? सेनापतीला तरी बोलावूं पाठवा; आणि त्याबरोबर जमादार, सुभेदार वगैरे मंडळीसही विचारास बोलवा. ह्मणजे काय तो एक निश्चय करतां येईल; नाही तर मग शत्रूस पाठ दाखविण्याचा प्रसंग कपाळीं येईल !

सिं०—खगे गोष्ट. आज्ञेप्रमाणें सर्वास बोलावणें घाडतां. (असें ह्मणून जासुदास सर्वांचे डेव्यांत पाठवितों. नंतर प्रधान आणि चंद्रकांत बोलत बसले आहेत तोंच सर्व मंडळी येतात.)

धैर्य०—वंदन करतो महाराज.

चं०—कल्याण. धैर्यशिला बसावें. (नंतर सर्व मंडळी सरकार वंदन करतो महाराज वंदन करतो असें ह्मणून खाली बसली.)

सि०—पाहिलें का सरकार ? आज सेनापतीचें मुख तर पहा, काय श्रमानें निस्तेज झालें आहे !

चं०—हें काय विचारावें प्रधानजी! आज सर्व लईचे श्रम काय ते यांचेच मार्थी. आणि आजच्या तडाक्यांत हाच होता ह्मणून कांहीं आपण अजून या जाग्यावर आहोंत; नाही तर एव्हांना रामवाठ ओलांडून जाणें झालें असतें. असो. (धैर्यशिलाकडे वळून) धैर्यशिला, आतां पुढें काय तजवीज ? आपला टिकाव लागेल का ? कारण एक चतुर्थांश नाश तर आजच झाला, शत्रूकडील दम तर चौपट दिसतो आहे, तेव्हां विचार ?

धैर्य०—सरकार, आपण अगदीं याविषयीं काळजी करूं नका. आज जग पूर्वीच माझी मसलत चुकली, नाही तर आजच शृंगारपुरीचा राज्याभिषेक आपणाम केला असता. असो, त्यांचे चौपट सैन्य आहे, आणि माझे एक पट आहे तरी सरकार उद्यां चमत्कार पहाल काय होतो तो.

हन०—आजी काहेकूं फिकिर सरकार करतेहो ? (हात जोडून) ससुरकी मगदूर क्या, मेरी समसेर क्या सोईहै ? कल देखलेउंगा सालेकूं कैसा शौर्यसागर और वीर्यसागर.

हुकमत०—आजी काहेका शौर्यसागरले बैठेहै, जमादार, कल मेरे आघाडी आनंदेव हुसमानकू फेर म देख लेताहं, नहीं तो आजी सरकारनें होकम दि-

या तो, आत्री शृंगारपूरकूं बत्ती लगा देताहूं. (चवता-
ळून) ए लंडीकू तुमारी समसेर काहेकू नंगी करतेहो.
कल देवलेव, कैसा तमासा उडा देताहूं. मेरे आगे
आना चाहिये, फेर शौर्यसागर और कौर्यसागरकी
(तरवार उगारून) कत्तल उडा देताहूं. क्या
बोलत हो ?

सिं०—नहीं हवलदारसाब, ए बात सच्ची. लेकिन,
महाराजका दिल बहोत घबरागया है उसवास्ते जरा
आछा विचार करना चाहिये.

रण०—(मध्येच तोंड घालून) नहि एमा शूं मेरी
बात सांभळां. दुसमान पछी गयो, एमा शूं थाय. ए
बात जुदी. आपने शूं. कोइची ववारे आपेच एने आ-
पूं विजोशूं. (इतक्यांत विदूषक हळूच शिरकाव क-
रून आंत येतो.)

त्रि०—आहावारे वा ! काय मराठी दरचारर आहे!
सुभेदार साब, तुम्ही हुंडीचे दुकान सोडून, ही तर-
वारबहादरी कव्हांपासून मिळविली ? एकून मराठी
राज्यांत बशीत्या असला ह्मणजे झाले. त्यास हवी
ती हुद्याची जागा मिळते. पळटणीचे सरसुभेदार
झालांत पण तरवार तरी धरतां येते काय ? पुढं या-
वरून कवायतींत तर अगदीं हुशारच असाल. फु-
कटचीं नांवे मात्र धैर्यशील आणि सिंहवल, पण
हाताने मांजरसुद्धां धरवणार नाहीं. (मनाशींच) एकून
मांजेच दैव फुटके म्हणायचें. पूर्वी भुवनपाल राजाकडे

गंहीं लोक हुशार असतील ह्मणून त्यांचेकडे मदती-
स गेलों पण तिथें काय ? शत्रु हत्तीदरवाज्यावर आ-
ले तेव्हां मग शिपाई लोक तरवारी पाहूं लागले.
कोणी बोडे कोठें चरतात म्हणून पाहूं लागले. असे
हुशार बरें, इकडे आलों तर इकडे अगदीं कडेकोट
सर्वच शिकलेले ! मघां पहाना, चंद्रकांत राजाचा
आणि प्रधानादिकांचे कोणत्या प्रसंगाचें बोलणें, आ-
णि त्यांत हे रणछोडराय, एमोशूं एमोशूं करीत होते.
तेव्हां पलटणीचे सुभेदार काय उपयोगी ? मुख्य सु-
भेदारच असे, तर मग पलटण किती हुशार असेल !
अरे राम ! यापेक्षां इंग्रजी बरी, एकसुद्धां लोक क-
वायतीवांचून नुमता शोभेला ठेवणार नाहींत. असो,
आपलें काय जातें ? आपण मौज पहाण्याचे धनी.
(उघड) सुभेदारसाच, राग येऊं देऊं नका. मी आ-
पला थट्टेनें बोललों. नाहीं तर चंद्रकांताचे राशतींत
आपल्यासारखे शूर दुसरे कोणीच नाहींत. (असें ह्म-
णार लपून बसतो.)

[सिं०--सरकार, आतां मी एक पोक्त सल्ला काढ-
ला आहे, आणि त्या विचारानें कार्य फत्ते होईल यां-
त संशय नाहीं. एरवीं समोर लढाई देऊन ह्मणजे
आपण जय मिळवूं असा रंग आतां राहिला नाहीं.
कारण आपला किती दम होता तो शत्रूस समजला.
आतां उपयोग नाहीं. तो रंग पहिल्या तडाक्यातच
उडाला असता तर असता; आतां साधन नाहीं. ह्म-

णून मी जी युक्ती काढली आहे, तिनेच घर ध्यावे. धर्मशास्त्रांत तरी साम, दाम, दंड आणि भेद, असे चार मार्ग सांगितले आहेतच कीं नाहीं ? त्यांतलाच एक मार्ग मी योजला आहे.

चं०—प्रधानजी, कोणता मार्ग योजिला आहे तो सांगा पाहूं. तुमची बुद्धि मोठी खोल आहे, आणि मसलत अशी तुम्हीच योजावी.

व०—हो, हो, तें खरें सरकार. मार्गें तरी सुंदरपु-रीच्या लढाईत प्रधानजीचीच युक्ती उपयोगी पडली.

हन०—हो, अशी कांहीं युक्ती असेल निकालना, नहीं तो हाम समशेर लेके तयार खडे हैच है. और क्या?

हुक०—आजी काहेकू उगत और विचार. कल कत्तल कर देताहूं सबकी, उसमे है क्या. उसकू आ-नेतो देव आघाडी, फेर मेरीबी हात चलाखी देखो.

चं०—आजी हुकमतसिंग, तुमारी बात बहोत मि-ठी लगती है, लेकिन क्या करना, दुसमानकी तयारी आपनेसें बडी जादी है, और ए आंदरसें और गांव-कोसपरसें, मार छोडते है, आपनेकू ह्या कुच आडो-सिकी जागा नहीं. और मेरी बात सुनो ? आप आप-ने जागा छोडके ह्या आये है, ए कारणसे आपना द-म जग कमती हुवा है. और दुसमान आपने जगापर खडा है, उसवास्ते उनका दम जबर दिखता है. इत-ना है तोबी आप कुइ डरनेवाले नहीं, लेकिन प्रधा-

नजीकी उगत कुच सबके मनमे आई, तो उस रस्तेसे करना, ऐसा मेरा विचार है. और ए कुच नहीं हुवा तो बड़ी फजर सब भरोसा तुमारे उपरच है.

हुक०—(हात जोड़ून) आछा खावंद. मै क्या हो-कमकावंदा है और ए शीर सरकारके पावपर रखाहै चाहे मारो और तारो.

चं०—हं प्रधानजी बोला पाहूं, काय विचार यो-जिला आहे ? रात्र फार होत आली.

सिं०—महाराज, संकट येऊन शत्रूस पाठ दाखवून जाण्यापेक्षां मतलबानें एखादी गोष्ट साध्य करून घ्यावी हेंच योग्य. आणि शास्त्रही या प्रकारास अनुमोदन देते कीं, असाध्य गोष्टीस साम, दाम, दंड, भेद करून साध्य करून घ्यावी. आतां हें जर प्रायः खरें आहे, तर प्रस्तुत आलेल्या संकटास भेदच करून निवारण करावें हें रास्त आहे. कारण भुवनपाल राज्याची सैन्यसंपत्ती फार उत्तम आहे व त्यांच्या मंडळीची जूटही अति उत्कृष्ट आहे; तेव्हां भेद केल्यावांचून कार्यसिद्धि होणार नाही. इतक्यावर सर्वांचा व आपला हुकूम होईल तसें.

चंद्र०—ठीक आहे. प्रधानजी हाच विचार योग्य. कां धैर्यशीला, तुझे मत कसे ?

धै०—माझे मत काय आपला हुकूम होईल तसें. आपण मसलतीनें कार्यसिद्धि करा अगर आमचे द्वारे

हलणाल तर आम्हीं गादीचे बंदे आहोंत, शीर हाता-
वर घेऊनच आहोंत.

ह०—आजी काहेकू मतलब और गतलब. हमारा
तो समसेर बिनाकुच मतलब नही. केव होकमतसिंग ?
(मिशांवर ताव देतो.)

होक०—जी जमादार. क्या बोलताहो? सरकारके
आगे कुच बंदेका चलता नही. नही तो मतलब बि-
तलब (तरवार उपसून) ए देखौ. होकम हुवा तो
आत्री घंटेमे [अर्धेच बोलून.]

रण०—शूं मतलब शूं बोलेच, महाराजांन आवे
कह्यां, शूं समसेरनें काम छे.?

चंद्र०—प्रधानजी, त्यांचें हें बोलणें आणि विचार
कांहीं उपयोगी नाहींत, सर्व हुकुमाचे नौकर. दूरवर
पाहणें ही आपणस काळजी. कोणता आणि कसा
भेद करावा सांगा पाहूं ?

सिं०—ती मी सर्व तयारी केली आहे. आपण हूं
म्हणा हलणजे झालें.

चंद्र०—अहो माझा हूं तर आहेच. आणि मी तु-
मच्या बाहेर नाहीं. पण कसा घाट केला आहे हें तर
कळूं द्या.

सिं०—विचार असा केला आहे, त्यांचे मंडळींत
सर्व जण तर हुशार, शूर व शहाणे आहेतच ; पण
त्या सर्वांत बहादुरसिंगासारखा शूर व भुवनपालाचे
कृपेंतील विश्वासू असा दुसरा कोणी मनुष्य नाहीं.

ह्मणून त्यासच मी आपलासां केला आहे. आणि जर हें राज्य हस्तगत करून देशील, तर तेवीस लक्षांची तुला जाहगिरी देऊं, असें मी कबूल केलें आहे. नंतर त्यानें युक्ति सांगितली, “ कीं उद्यां हत्तीदरवाज्यावर सर्व आमचे लोक लढाईस येणार आहेत, वरकड सर्व दरवाजे व राजवाडा, भोंवतालचा गांवकोस व शहरांतील सर्व बंदोबस्ताचें काम मजवर सोंपविलें आहे. हत्तीदरवाजावर तुमची त्यांची लढाई सुरू झाली कीं पंचवीस हजार फौजेसुद्धां तुम्ही विलासदरवाजानें खुशाल शहरांत या. मी तुम्हास अटकाव करणार नाहीं. नंतर प्रथम राजवाड्यावर हल्ला करा, म्हणजे भुवनपालसुद्धां हस्तगत होईल. झालें, हें काम करतेवेळीं वरकांती मात्र मी लढेन, परंतु आंतून तुमची मदत करीन. राजा हस्तगत झाल्यावर बहुधा सर्व दाणादाण होईलच. कदाचित शौर्यसागर काहीं कमी जास्ती करील, तर मी एक लाख फौजेसुद्धां तुमच्या पाठीस आहेच, ” सरकार हें त्याचें भाषण ऐकून मी नुमती सनद तेवीस लक्षांची त्यास लिहून दिली आहे आणि सांगितलें कीं, पुढें राज्य हस्तगत झालें, कीं लागलीच आमचे सरकार समदेवर सहीशिक्षा करून देतील. ” महाराज, असा घाट करून ठेविला आहे. तेव्हां उद्यां घैर्यशील हत्तीदरवाजा संभाळील, आणि मी हें काम करीन.

चंद्र०—ठीक ठीक प्रवानजी, शाबास ! याचें नांव

काम! चला तर देवाचें नांव. करा उद्यांची तयारी.
(इतक्यांत विदूषक येतो.)

वि०—वा ! प्रधानजींनीं खूप बाईल बुद्धि सांगितली. काय राव !! नांव तेवढें सिंहबल, आणि बल तर उंदराचें देखील नाहीं. वाहवा ! (प्रधानाकडे पाहून) शूर लोक अशीं बायकासारखीं राज्यें कमावतात काय ? सामर्थ्य असेल तर बाहुबळावर कमवावें, नाहीं तर तळ हातांत पाणी घेऊन जीव द्यावा. मी मघांपासून सर्व बेत ऐकिला आहे. हा पहा जातो आतां. भुवनपालास सांगून बहादरसिंगाचा पूर्वीच बंदोबस्त करतो. (जाऊं लागतो.)

सिं०—अरे कोण आहेरे ? याला अडकवून ठेवा उद्यांपर्यंत; नाहीं तर हा फितुरी मनुष्य आहे. झालेलें सर्व वर्तमान तिकडे जाऊन सांगेल. (विदूषकास पहाण्यांत ठेवितात.)

चंद्र०—ठीक आहे, आतां मी अंमळ निजतो. रात्र फार झाली. तुम्ही सर्वांनीं (मंडळीकडे पाहून) प्रधानजींनीं विचार केला आहे. त्याप्रमाणें मदत ठेवावी आणि शृंगारपुरीवर उद्यां आपला यशाचा झेंडा चढवावा ! इतक्यांत (दसघडी वजगई ग्याराका अमळ है महाराज. [घड्याळवाला पुकारतो.] (नंतर सर्व मंडळी मुजरे करून आपापल्या डेऱ्यांत जातात.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्याबोहेर.)

वि०—(कण्हत व कुंथत) आग आईग ! अरे देवा !! (लंगडत) आतां काय करूं ?

सू०—अरे कोण आहे तें ? कोण ? निदूषका, तूं आहेस कां ? कारे, असा कण्हत कुंथत विव्हळतोस कां ? कोठें मार मिळाला कीं काय ?

वि०—महाराज, नमस्कार असो तुझाला. हा तुमच्याच संगतीचा प्रकाश. पूर्वी वाटलें कीं, तुमचे संगतीनें कांहीं लाभ होईल, पण हा एवढा मात्र लाभ झाला. “ अरे देवा ! आतां हा पाय कसा नीट होतो ? पाठीवर हळदबोळ तरी कोण घालील ?

सू०—अरे पण झालें काय ? त्या सपाट्यांतून वांचून आलास एवढाच लाभ समज. फार वेळ झणत होतास, “ कीं आपल्याला नको असें सर्व बायकांचें नाटक. आम्ही आपले जातो, कांहीं धडाधडी नाहीं, फडाफडी नाहीं, सर्व अळणी अळणी. ” घे आतां. ठीक झालें कीं नाहीं ? पूर्वी चांगले यज्ञांत लाडू खात होतास ते तुला आवडलेत नाहीत. आतां ठीक आहेना ? तरी पूर्वी मी सांगत होतो, लढाईच्या गोष्टी दुरून कानानांच ऐकाव्यात, पण ऐकतो कोण ? आतां पाय मोडला, विव्हळ सावकास; आमचें काय गेलें ? ज्याचें तो फळ भोगतो.

वि०—(मोठ्यानें दोन्ही पायांवर उडी मारून) सूत्रधार, मी का लंगडा झालों कीं काय ? अहो अ-

शा सत्तावीस लढाया जिंकल्या आहेत, हे पहा सर्तिफिकिट. तुमच्या मनांत हात पाय मोडून आलों असेन ? पण हा अस्मादिक समुद्रांत गेला तरी कोरडा निघणार. बरें असो, आतां काहो ? मूत्रधा-
र, कशी काय हाकिकत झाली ? शृंगारपुरीची अग-
दीं दुर्दशा झाली ह्मणून ऐकतो.

सू०—अरे दुर्दशा ह्मणजे काय, तुला नाहीं कां माहित ? मग तूं कांठें होतास तर मग इतका वेळ ?

वि०—छेहो, मी नव्हतो ह्मणून तर खरें, मी उ-
गच चंद्रकांत राजाकडील कसा काय थाट आहे तो एकदां जाऊन पहावा ह्मणून आदल्या दिवशीं रात्रीं त्यांचे डेऱ्यांत जाऊन लपून बसलों होतो. तेव्हां आपल्या बहादरसिंगाम फितवलें वगैरे सर्व मजकूर प्रधानांनीं राजास सांगितला, मी लपून बसलों होतो तरी मला वाईट वाटून मी त्यांचे समोर जाऊन उभा राहिलों, आणि त्यांच्या तोंडावर त्यांची निंदा करून सांगितलें कीं, मी हा मजकूर आतां भुवनपाल राजास जाऊन सांगतो आणि बहादरसिंगाचा पूर्वीच बंदोबस्त करतो. असें ह्मटल्याचरोवर त्यांनीं मला धरून बंदीत ठेवलें. नंतर आज तीन दिवस हातापायां पडतां पडतां आज मोकळा झालों. पुरे, गांवांत जावें तर जिकडे तिकडे धगधरी आणि मारामारी, चहूंकडे गडबडच. तेव्हां कोठें जावें अशा विचारांत गुंग झालों तो इतक्यांत आपली भेट झाली.

सू०—(कपाळास हात लावून) अरे द्वाडा ! !
लपून झसून असा मजकूर ऐकला होतास ? तर मुका-
ल्यानेच तेथून उठून गांवांत यायचे होतेस, आणि
अगोदर प्रधानास व राजास तो मजकूर सांगितला
असता, तर बहादूरसिंगाचा मुद्दलच बंदोबस्त ज्ञा-
ला असता, आणि तुला या कामाबद्दल चांगले बक्षी-
स मिळाले असते. अरेरे ! घालविलीस मसलत. त्या
बहादूरसिंगानेच एवढा घात केला ! !

वि०—काय घात ज्ञाला ? कसे काय ज्ञाले ? हो
सांगा एकदां.

सू०—सांगा काय ? “ मूर्खापुढे वाचली गीता ! ”
तुला कांहींच ज्ञान नाही. मग काय सांगा ?

वि०—नाहीं सूत्रधार, तुमच्या पायां पडतो. एक-
दां सांगा.

सू०—अरे ही गोष्ट कांहीं खरोखर नाही ज्ञाली.
नाटकरूपाने या रंगमंडपीं मीच हें सर्व करून दा-
खविलें. आणि सांगा काय ? मोट शुद्धीवर ये.
आपण काय करतो आहोत ?

वि०—हो, हो, तुम्ही आणि मी दोघेही हें चरित्र
कल्पित करून दाखवितो आहो, आणि सर्व स-
भासद पाहताहेत, खरी गोष्ट.

वि०—पण काहो ? यांहीं भागांत हंसपालिका को-
ठे दृष्टे पडली नाही अजून ?

सू०—अरे, इतका वेळ हंसपालिकेचे नादाने तरी

तू चांगली मदत करावीस, ह्यणून तसेच सांगत केली पण आतां मात्र—तिसऱ्या भागांत तुलां हंसपालिका खचित दाखवितो इतका वेळ झाला हा पहिला आणि दुसरा भाग झाला. त्यापैकीं प्रथम भाग सर्व तुझ्या ध्यानांत असेलच, आणि दुसऱ्या भागांत शेवटीं बहादूरसिंग फितूर होऊन शत्रूच्यां प्रधांनास वाज्यावर जाण्यास वाट देणार वगैरे मतलब तू ऐकिलाच आहेस. पुढें काय झालें तें थोडक्यांत सांगतो श्रवण कर.

१०६ दुसरे दिवशीं खरोखरीच सिंहवल शहरांत शिरून प्रथम राजवाज्यावर हल्ला केला. त्या वेळीं सर्व शहरांत गडबड होऊन गेली. जो तो एकमेकास मारीत सृष्टला, चहूंकडेस पळापळी झाली; घरोघर दरवाजे बंद झाले, रस्त्यानें मारामारीशीं गांठ भर दोन प्रहर दिवस आलेला, लोकांनीं मारलें ह्यणून राजाकडेस शरण जावें तो तेंथं पूर्वीच बहादूरसिंगानें सर्व शिपाई फितवलेले. मग काय विचारतोस? सर्व शहरांत हलकलहोळ झाला.

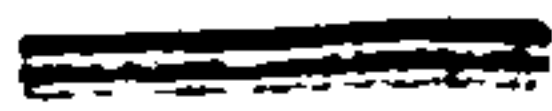
वाज्यांत गडबड झाल्याबरोबर भुवनपालही मालांतून पाहूं लागला; तो सर्व शहरांत मुडद्याशीं गांठ! चहूंकडे भयाण दिसें लागलें. हत्तीदरवाजावर तर अगदीं कहरच गुदरला. हजारो हत्ती मंले, लक्षावधी फौजेचा अगदीं चुराडा झाला. तोफांचा धूर अष्टदिशास अगदीं भरून गेला आहे असें पाहिलें.” विदूषका, अशी वेळ कधींच कोणाचे दृष्टी पडली

नसेल. याप्रमाणें बहादरसिंगानें फितूर करून चंद्रकांत राजाचा यशाचा झेंडा शृंगारपुरीवर लाविला आणि भुवनपाल स्त्रीसहवर्तमान कोठें नाहींसे झाले याचा पत्ता नाहीं. तसेच शौर्यसागर वगैरे सर्व मुत्सद्दी मंडळी कोठें नाहींशी झाली याचाही ठिकाण नाहीं. विदूषका, याप्रमाणें दुसऱ्या भागांत चरित्र झालें.

वि०—सूत्रधार, अरेरे ! काय हें सांगितलेंत ? एकून शृंगारपुरीचें राज्य चंद्रकांतानें घेतलेन ? अरे राम राम राम ! भुवनपालावर केवढा हा प्रसंग !!! सूत्रधार, पुढें काय झालें, आणि हंसपालिका कशी दृष्टीस पडणार, हें चरित्र करून दाखवतानात ? अजून रात्र फार आहे. मी तर अगदीं आनंदानें तुम्हास मदत करीन. कारण मला फार चटकाच लागला आहे. मलाच काय सर्व सभासदांची सुद्धां हंसपालिका दृष्टि पडण्याविषयी उत्कंठा आहे.

सू०—ठीक आहे. विदूषका, मी आतां तिसरा भाग दाखवितों. तूं मात्र कंटाळूं नकोस. (असें ह्मणून निघून जातात.)

दुसरा भाग समाप्त,

भाग ३.

प्रवेश १.

स्थळ—मोहनबाग.

पात्रें,

भुवनपाल.....राजा.

भुवनसुंदरी.....राणी.

हंसपालिका.....प्रासादिक कन्या.

भुवन०सु०—प्राणनाथ, सूर्य माध्यानास आला, आतां तरी क्षणभर कोठें विश्रांती घ्या येऊं द्या त्या मेल्यांना, आले तरी जीवच घेतीलना ? घेऊं द्या एकदां. ह्यण-जे यांतून सुटलों तरी, मागून येतील, मागून येतील या धाकानें आतां किती पळ काढावा ? काल दोनप्रहरपासून, आज दोनप्रहरपर्यंत एकसारखें आपण मार्गें पाहत पुढें पळतो आहोंत, प्राणप्रिय, शेंपन्नास-कोस शृंगारपुरी मार्गें राहिली असेल, आतां कशाचें भय ?

भु० पा०—सखे, भुवनसुंदरी, नाहीगे नाही. आपण सुमारें दहा पांच कोसच ह्या वेळपर्यंत आलों आहों. तेव्हां शत्रूपासून फार लांब आलों नाहीत. कदाचित् पाठलाग करीत आले तर ? या करतां निदान शेंपन्नास कोस तरी गेलें पाहिजे. (जवळ पोटाशी धरून) प्रिये, तुला कधीं सूर्यकिरण माहीत नाही, व दहा पांच पावले पादचारी चालण्याची सु-

द्धां संवय नाही; तेव्हां अर्थातच शंभर कोस आलेंसे वाटतें.

भु० सु०—महाराज, शत्रू पाठलाग करीत आले तरी चिंता नाही. परंतु आतां माझ्यानें पुढें पाऊल टाकवत नाही. उन्हांनें जीव घाबरा झाला, तृषेनें प्राण व्याकुल होतात, सर्वांगावर धूळ उडाली आहे, आतां दम धरवेना. (राजाचे तोंडाकडे पाहून) माझे मेलें असो. पण आपली काय ही दशा ! ! मुखावर तीव्र उन्हांनें लाली आली आहे, सर्वांगास घर्मानें स्नान झालें आहे, नको, नको, महाराज, आतां पळणें पुरें करा. आपले श्रम पाहून माझी काय अवस्था होत असेल याचा विचार करा. ती पहा, ती जवळच एक झाडी दिसते आहे, तेथें चला. ह्मणजे या कठोर हस्तानें (पायाकडे किंचित पाहून) आपल्या सकुमार पायांची थोडीशी सेवा करीन. मेलें दुष्ट शत्रू मागून आले तर महाराज, एवढें मात्र करा कीं, (हात जोडून) अगोदर सौभाग्यवती मला जाऊं द्या. आणि नंतर पुढें ईश्वराची इच्छा.

भु० पा०—मृगनयने, तुझ्या कोमल शब्दानें माझे अंतःकरण दुःखी असतांही आनंदीत होतें. अहाहा ! तुजसारखी रूपानें आणि गुणानें उत्तम स्त्री मला पुनः मिळेल काय? (तोंडावर हात फिरवून) सखे, कसेंही संकट आलें तरी (पोटाशीं धरून) माझे आवडतीस मी सोडीन काय ? तुजसारखी प्रिय वस्तु या जगां-

त मला दुसरी नाही. किंबहुना प्राणसुद्धां तुजपुढें तुच्छ आहेत. शाबास! तुझ्या पातिव्रत्यानें तुझे कल्याण होईल. धीर सोडूं नकोस. मी तरी इतकी पळण्याची तसदी तुला दिली नसती, परंतु विनहत्यारी असल्यामुळे थोडी काळजी वाटते. असो, कसाही प्रसंग आला तरी प्राण आहेत तोंपर्यंत तुझ्या केसास धक्का लागूं देणार नाहीं; स्वस्थ हो. आणि हळू हळू ती समोर झाडी दिसत आहे तथें जाऊन विसावा घेऊं चल.

भु० सुं०—ठीक आहे प्राणनाथ, माझाही हेतू तसाच आहे.

(दोघेही चालू लागतात.)

भु० पा०—अगे भुवनसुंदरी, हे पहा आपण आतां माडींत शिरलों, आतां कसें गार वाटते तें ?

भु० सुं०—होय, मलाही अगदीं थंड वाटत आहे. अहाहा ! ज्यानें हें स्थळ बांधलें असेल त्याचें कल्याण होवो.

भु० पा०—ये इकडे, माझ्या मागून येहो.

भु० सुं०—होय. ही आले पहा. (एकमेकांचा हात धरतात).

भु० पा०—प्रिये, पाहिलीस का किती झाडी दाट आहे ? असें वन माझे कधींच पाहण्यांत नाहीं. हे आम्रवृक्ष पहा किती उंच आणि विस्तीर्णपणं पसरले आहेत! ह्या जांभळी, पेरु पहा, ह्या सिताफळी, त्याचे

पलिकडेच रामफळी, आणि ह्या उजव्या हाताकडेस सहस्रावधी केळी पहा, काय एक जात लाविल्या आहेत !

भु० सुं०—पण महाराज, तें झाड कशाचें ? अग बाई ! असें झाड नव्हतें मी पाहिलें. फळें तरी केवढालीं आहेत ! त्याचें नांव काय सरकार ? [बोटानें दाखविते.]

भु० पा०—हा वेडे ! शेंकडो वेळ तें फळ खाल्लें असशील ! पण नांव नाहींना ध्यानांत ? तें पपूनस नव्हे कां ?

भु० सुं०—हो, हो. खरें, मी बाई नांवच विसरतें.

भु० पा०—तें असूंदे. पण हीं तुझ्या डाव्या हाताकडेच लहान असून ओळीनेच झाडें लाविलीं आहेत ह्यांचीं नांवां काय ?

भु० सुं०—खरेंच कीं हो प्राणनाथ, हीं झाडें मोठीं गंमतीचीं दिसतात. आणि फळें तरी काय शानदार आहेत ! एकूण हीं फळें पाहण्यासारखीं खरीं. नाहीं तर मेलीं मघांचीं ! काय मेलीं हिडिस्स ! फार मोठीं फळें शोभत नाहींत. प्राणनाथ रंग तरी काय ! थेट माझ्या काचोळीसारखाच आहे.

भु० पा०—खरींच हीं पहा [दोन फळें तोडून] हीं दोन फळें आणि तुजजवळील दोन अगदीं [हृदयाजवळ नेऊन] सारखींच दिसतात. तीं तरी तांबडीं काचोळीवर असल्यामुळें हुबेहूच नारिंगेच दिसतात.

भु० सु०—अहाहा ! काय तरी पण ! [राजाच्या हातास पलीकडे करून] अगदी वेडच लागले दिवसेंदिवस. खऱ्या भावाने विचारले तरी थऱाच मेळी !

भु० पा०—अग, थऱा कसली यांत ? तुझे अवयवच तसे रेखले आहेत.

भु० सु०—वर हों पण, आपले माझे असूद्या रेखलेले. तुम्हाला काय करायचे आहे त्यांच्याशी ?

भु० पा०—मला काय करायचे आहे ? तुझे अवयव तुलाच लखलाभ असूंदे. पण तू मात्र मला हवीस.

भु० सु०—माझे अवयव तुम्हास नकोत ? मग मी तरी कशास व्हावी ? आतां मात्र माझ्या अवयवांस कधी हात लावाल तर संभाळून असा.

भु० पा०—हा वेडे ! आला का रागोपंत पुनः ? [जवळ वेऊन !] तू पाहिजे ह्मटले म्हणजे तुझे अवयव नाही का आले त्यांत ! अवयव आणि तू दोन आहांत का ? नाही. तूही माझी आणि तुझे सर्व अवयवही माझेच आहेत. (समजवितात.) जरा कांहीं बोलले कीं लागलीच गाई पाण्यावर आल्याच ! उगी, हें काय ! (आपल्या शेल्याने तिचे डोळे पुसून) असें मलतेच मनांत समजून दुःखी व्हावे हें काय ? हेंच कां तें शहाणपण ! आतां पुनः नाही असें बोलणार. झाले, आतां गेलाना राग ?

भु० सु०—(गालांत हंसून) आला होता कधी तो गेला?

भु० पा०—वरें तर, आतां थोडे अंजीर, द्राक्षें, नारिंगें हीं घेऊन त्या पलिकडील कारंज्यावर जाऊं येतेस का ?

भु० सु०—हो. आपल्याला क्षुधा लागली असेल; पण बाई बोलावं कोणी ? माझा मात्र तीळ तीळ जीव तुटतो आहे. पण इकडे कोठें आहे ध्यानीं मनीं!

भु० पा०—हीं पहा, हीं शेल्यांत आपल्या दोघांपुरतीं फळें घेतलीं. चल आतां पाण्याजवळ जाऊं.

भु० सु०—महाराज, मला वाटतें त्या मधल्या संगमरवरी कारंज्यावर जावें. तेथें पाहिली का काय मौज दिसते आहे ? सहस्रधारा किती बाई उंच पडतात ह्या ! अहाहा ! आपला विलासबागही यापुढें तुच्छ आहे सरकार.

भु० पा०—अग कसचा विलासबाग ह्यापुढें ! आतां भर दोन प्रहर झाले आहेत. परंतु येथें हिवाळ्यासारखी थंडी वाजत आहे. आणि जागोजागीं कारंजीं उडत असल्यानें, केवळ पावसाळ्याचाच भास होतो आहे. ते पहा, ते कारंज्याजवळ मोर कसे आनंदानें नाचत आहेत ते. लांडोरी तर आनंदानें त्यांना आलिंगन देण्यास सिद्ध झाल्या आहेत. चहूंकडे सुगंध वायू दवळून गेला आहे. हंस, चाप, बहिर, साळुंक्या, पोपट, भारद्वाज इत्यादि पक्षी आ-

नंदानें वृक्षावर बसले आहेत. कान दे, कालि-
ला काय सुस्वर गायन करीत आहेत ! अहाहा !
प्रियसखे, केवळ नंदवनाचीच उपमा यास ! या बागे-
ची पूर्वी कीर्ति फार वेळ ऐकली होती. आपला सु-
विचार प्रधानजी नेहमी याची तारीफ करीत असे;
आपल्या शृंगारपुरींत धनपाल ह्मणून जो सावकार
आहे त्याचा हा बाग असे वाटते. आणि याचें नांव
ही मोहनबाग असें माझे ऐकण्यांत आहे.
खरोखरीच बागेत आले ह्मणजे माणसास मोहनीच
पडते. हा तयार झाला तेव्हां दोन तीन वेळ धन-
पाल मला विनंति करण्याकरतां आला होता की,
“एकदां माझे बागेला पाय लागावेत ” पण मी आज
येऊं, उद्यां येऊं असेंच सांगितलें. असो, बागेत आ-
ल्याबरोबर आपल्या सर्व श्रमाचा परिहार झाला.
प्रिये, आतां चला त्या कारंज्यावर फराळ करूं.

भु० सुं०—चला लवकर. (असें ह्मणून दांघेही
फराळ करावयास जातात.)

(फराळ झाल्यानंतर.)

भु० सुं०—सरकार, तें पाहिलें कां तुम्हीं ? तें प-
हा. येथे उंच उभे राहून पाहिलें ह्मणजे पलिकडे
अगदीं गर्द एकसारखे अशोक वृक्ष लागले आहेत,
आणि मधें मोठें विस्तीर्ण सरोवर दिसतें आहे. त्यांत
कमळें तरी किती प्रफुल्लित झालीं आहेत ! अहाहा !

महाराज, त्या गर्द छायेत सरोवराचे कांठीं आपण स्वस्थ विश्रांती घेऊं चला.

भु० पा०—भुवनसुंदरी कोठें आहेग ती छाया ? (उठून उभा राहून) हं, हं. खरेंच, फारच रमणीय स्थळ आहे. चल आपण तिकडे जाऊं.

(दोघही जातात.)

भु०सुं०—सरकार, मी म्हटलें तशी आहेमा जागा?

भु०पा०—वाः! जागा काय फारच सुंदर आहे. पण ती एक गंमत पाहिली कां ? (बोटानें दाखवितो.)

भु० सुं०—कुठें आहे हो ? हं, हं. पाहिलें. ती दाट वेलाचें घर असल्याप्रमाणें जागा झाली आहे ती?

भु० पा०—हो. त्या वेलाच्या घराजवळ शेकडों हंस पक्षी एका ठिकाणीं जमले आहेत, आणि जेवण करतात असें वाटतें.

भु० सुं०—खरेंच महाराज. एके ठिकाणीं कांहीं खाण्याचा पदार्थ ठेवून ते सर्वत्र खात आहेत असें वाटतें. चला, आपण तिकडे जाऊं येतां ?

भु० पा०—कशाला ? येथें बसून नाहीं कां दृष्टी पडत ?

भु० सुं०—पण तुम्ही नाहींना तिकडे येत ? नाहीं तर मला तरी रजा आहे कां ?

भु० पा०—हो. तूं जाऊन पहा जा. मी येथेंच बसतो.

भु० सुं०—चरें तर. मीच जातें. (दोन तीन पाव-

लें पुढें जाऊन) पण वाई मला भय वाटतें. ते मेळे
डसतील विसतील नाहीं तर ! तुझी चळनात बरोबर.

भु० पा०—अग, मी अगदीं जवळ आहे. आणि
तू तरी त्यांचे जवळ जाऊं नकोस, लांबून पहा काय
आहे तें ह्मणजे झालें.

भु० सु०—वरें तर. मीच जातें. (हंसपक्ष्यांजवळ
जाऊन) अहाहा ! (मनांत) कायग ब.ई रत्न हें !
वाः ! किती सुंदरपणा ! सुख आहे वरं कां. [टाळी
वाजवून] अहाहा ! आंगावर रत्नखचित बाळ लेणीं
घातलीं आहेत ! पण हें कन्यारत्न कोणा भाग्यवंताचें
असावें? अहाहा ! पक्षी पहा, कोणी पंखानें छाया ध-
रतात, कोणी चंचूनें अन्न मुखांत बालतात. दूध पाजि-
तात. आणि शेकडों राजहंस पक्षी हिचें ममतेनें पाल-
न करतात. वः! काय आश्चर्य !! कोण भाग्यवंत मा-
य इला व्याली असेल ? अहाहा ! कांति केवळ सुव-
र्णाप्रमाणें चमकत आहे. नेत्र किती पाणीदार आहेत !
शाबास ! याचें नांव स्वरूप. नाहीं तर आम्ही जन्मा-
स येऊन व्यर्थ. अहाहा ! बाळाचें हास्यवदन पाहून
उचलून घ्यावेंसें वाटतें. अरेरे ! माझ्या स्तनांतून दूधही
येऊं लागलें. काय हा चमत्कार !! कसेंही असो,
आतां प्राणनाथास हिकडे हाक मारून, या बाळ्यास
उचलून आणावें. अहाहा ! केव्हां पोटाशीं धरून चुं-
बन घेईन ? देवा ! असें सुख माझे प्रारब्धीं लिहिलेंच
नाहींस कां ? (असें ह्मणून भुवनपालास हाक मारते.)

भु० पा०—(धांवत येऊन) कांगे वावरलीस कां ?

भु० सु०—अहो वावरलें नाहीं. पण त्या राजहंस पंक्तीत एक कन्यारत्न फारच उत्कृष्ट आहे, आणि हे सर्व हंसपक्षी तिचें ममतेनें पालन करीत आहेत. मला तें पाहून फार गहिंवर येतों आहे. एकवार त्या बाळकास मजजवळ द्याल तर माझे हांस मी पुरवून घेईन. प्राणनाथ, तुमच्या पायां पडतें. एकदां त्या कन्येस माझे जवळ द्या. पहा, माझे स्तनांत पान्हा माईना. द्याहो द्या.

भु० पा०—देतों, गडबड करूं नको. युक्तीनें काम केलें पाहिजे. हातचें कार्य जाईल. [असें म्हणून हळूच जवळ जातो. नंतर मनांतच] अहाहा ! काय ईश्वरा, आम्हाकरतांच हें रत्न पाठविलेंस काय ? मृत्युलोकीं असें रूप तर कोठें पाहण्यांत नाहीं. असें कन्यारत्न कोण माय टाकून गेली असावी ? कोणास हें बाळ नकोस झालें ? अहाहा ! मला या बाळाचें चुंबन मिळेल काय ? माझे मनाची स्थिती अगदीं बदलून बाळ पाहतांच मोह उत्पन्न झाला. आतां कसें करूं ? बरे, उचलून घेईन तर हे इतके राजहंस पक्षी तिचें संरक्षण करीत आहेत हें तिला उचलून देतलें काय ? अहाहा ! हें बाळ जर माझे हातीं आलें, तर जगदंबे तुझे आभार माझ्यानें फेडवणार नाहींत. आणि कोण जाणे, तसेंही तुझ्या मनांत नसेल कशावरून ? पण मी खचीत सांगतां कीं,

जगदंबे, ही कन्या जर तुझ्या कृपेने मिळा श्री तर दुसरे कांहीं नको. माझे राज्य गेल्याचाही तुजवर शब्द नाही; असो. आतां मी तर तुझ्या भंरवशावर बेलाशक ह्या पक्षी मंडळीत शिरतो. यश देणारीण तूं समर्थ आहेस. [असें ह्मणून कन्या उचलून आणण्याकरतां जातो.]

भु० सु०—[कन्या आली पाहून] अहो द्या. मजवळ द्या. द्या लवकर.

भु० पा०—अग पण ! मला एक मुका तर घेऊंदे. [मुके घेऊन] चला ही द्या तुम्हाजवळ. [भुवनपाल देतो आणि बाळ हंसत हंसत भुवनसुंदरीजवळ जाते.]

भु० सु०—या बेटा या. तुझी आई कुत आहे ? [जवळ घेऊन पदराखाली थान पाजते डोळ्यावाटे आनंदाश्रू वहातात. आणि ह्मणते.] जगदंबे, जयसुमंगले, हे बाळ मलाच दिलेंस काय ? अहाहा ! असें रत्न राज्यावर असतां दिलें असतेस तर काय आनंद झाला असता आणि राज्य तरी कशास गेलें असते ? प्राणनाथांचा जीव सुचीत नसल्यामुळे राज्यांत कितूरपणा झाला. आणि जीव सुचीत नसण्याचें कारण काय तें संततीच. ही जर पूर्वी दिली असतीस तर असें कां झालें असते ? बरे, या रत्नास (मुके घेऊन) तरी काय मिजास मिळाली असती ! (बाळाकडे पाहू) बाळा, छकुज्या, आतां तुला रत्नख-

चीत पाळणा कोठून आणूं ? अहारे दैवा ! आमच्या बरोबर आतां आमच्या तान्हुल्यास दुःख काढावें लागेल. अरेरे ! एवढें मात्र दुःख वाटते.

भु० पा०—प्राणाप्रिये, तुला कां वेड लागलें कीं काय ? बाळाचें दैव काय आपण धुऊन पाहिलें आहे? तिच्या दैवानें पुनः राज्य मिळणार नाही कशावरून ! आणि इच्या चिन्हावरून तर ही पृथ्वीची स्वामिणी होईल असें वाटते. असो. आतां जगदंबेच्या कृपेनें एवढें रत्न आपणास पचो ह्मणजे झालें.

भु० सु०—पचो ह्मणजे काय महाराज, ही काय भलतीच शंका ?

भु० पा०—अगे, शंका इतकीच कीं, ही लेंक कोणाची आहे कोणास ठाऊक ? एकादा आला आणि त्यानें माझीच ह्मटली तर ? मनुष्याची कन्या हंसपक्ष्यांनीं संरक्षण करण्याचें कारण काय ? पक्षांच्या स्वाधीन होऊन ह्या स्थळीं ही कशी आली ? कोणत्या जातीची आहे वगैरे सर्व खुलासा समजल्यावांचून हिचें आपण तरी पालन कसें करावें ही मोठी काळजी पडली आहे.

भु० सु०—महाराज, हें रत्न कोणी माझे म्हणून जर बळेंच घेऊं लागेल तर मी कधीं देणार नाहीं. आणि हिचा माझा जर आतां वियोग झाला, तर मा आपल प्राण ठेवणार नाहीं. बरे, जातीविषयीं आपण म्हणतां, तर हें बाळ अजून अगदीं अज्ञान

आहे, आणि पक्षी संरक्षण करीत होते तेव्हां ते अगदी शुद्ध आहे. एव्हांपासून आपण पाळणपोषण केल्यास जाती दोष बिलकूल नाही. खेरीज तुम्ही असा विचार करा की, बाळाचें तेज केवळ सुवर्णकांतीप्रमाणें आहे, तेव्हां असें तेज अन्यजातीचें खचीत नसतें. एक ब्रह्मबीज किंवा राजबीज. यावांचून अन्यजात नाही यांत संशय नको.

भु० पा०—ठीक आहे, जगदंबा तुझे इच्छेप्रमाणें करो. आतां तुला आणि मला दिवसभर फारच श्रम झाले आहेत; तेव्हां पलिकडे गर्द छायेंत अंमळ निद्रा करूं चला.

भु० सु०—ठीक आहे. छकुडी आणि मी शेजारीं निजतीं, (असें ह्मणून कन्येसह राजा राणी वृक्ष छायेंत निजतात.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश २.

स्थळः—शृंगारपुरीतील राजकचेरी.

पात्रें.

चंद्रकांत.....चंद्रपुरीचा राजा.
 बिहवल .....त्याचा प्रधान.
 धैर्यशील.....सेनापती.
 हनमंतसिंग.....जमादार.
 हुकमतसिंग.....हवालदार.

रणछोडराय.....सुभेदार.

दुल्यानाईक.....रामोशी.

[कित्येक कामगार मंडळी वगैरे.]

[चंद्रकांतराजा सिंहासनीं वसल्याबरोबर]

चोप०—निगारखो मेहेरवान सलामदौलत बढती होवे. [असा पुकारतो. नंतर]

सिं०—सरकार, [हात जोडून] वंदन करतो.

चं०—कल्याण, सिंहबला बसावे. माझे मनांत कांहीं विचारावयाचें आहे.

सिं०—आज्ञा सरकार. बंदा हजर हजर आहे.—
[असें ह्मणून खाली बसतो.]

(इतक्यांत सर्व मंडळी मुजरे करून आपापल्या जागी बसतात.)

सिं०—सरकार, आज तन्नियतीची रहा कांहीं वेगळीच दिसते आहे, परंतु तसेंच कांहीं असल्यास या दासाजवळ चोरूं नये. कारण, ज्या परमेश्वराने आज ही सिंहाच्या कबजातील आपणास गादी दिली, तो परमेश्वर काय यत्किंचित दुःख असल्यास परिहार करणार नाही ? सर्व काळजी त्याला आहे. तस्मात् हृदय गुप्त ठेवूं नये. (पायांकडे बोट करून या गादीच्या चाकरीकरतां शिरकमल हातावर घेतले आहे.)

धैर्य०—खरी गोष्ट. प्रधानजी, कालपासून सरका-

रची कांहीं चमत्कारिकच वृत्ति झाली आहे, आपण यथा योग्य प्रश्न केला.

हन०—आजी सरकार, कोनसा संकट मनमो हुवा बंदेकू कह देव. (हात जोडून) कुइ दुसमानने तेडी नजरसे देखे हैक्या ? मगदूर क्या सालेकी. आबी कोन माईका पूत ए शृंगारपुरीपर देखेगा ? क्या बिसाद. एक दफे संकटका मैनातो बोल देव.

रण०—एमांशू संकट छे ? आज अठवरसने आठदाडा थया. आवे संकट येगुछे ? केम जमादारसाब मेरी बात सांबळो.

हुक०—आजी रणछोड राय, सरकारके मनमें ए दुसमानका डर मालूम पडता है. लेकीन, मेरे गांवसे एक रामोशी कल आयाथा. उन्नै ऐसा कहदिया, के भुवनपाल भुवनपाल करके कुई राजा बहोत दिन ह्यासे नजिक जो मोहनचाग है नही ? वामे रहताथा. आरं, आज छबरस हुवा रामेश्वरकुबी बहोत आदमीने उसकु देखे. और आबी ऐसा संदेसा हैके, वो बनारसके आयली तरफ कुइ विश्रांत बनकरके बडा जंगल है वामे रहाहै. और उसके सात कुई आच्छी खुप सुरत एक लडकी बी है. वैया संदेसा मेरे सुन्नेमे कल आया. ओ राशी बी आज ह्या रहा है. लेकीन सरकारका होकम होयगा तो, उसकु बी ह्या बुलालेताहूं.

चं—(हुकमतसिगाचे बोलणे लक्ष्य देऊन ऐक-

ल्यावर) अजी हुकमतसिंग, बहोत अच्छी बात तुम-
नें कह दिई. यही कारणसे मेरी तबियत आच्छी
नहीं और कुच दुसरा संकट नहीं है. भुवनपाल जो
कबी जानसे आज तलख शाबूत है. तो उसकूं ठार
करनेका इलाज जलदी करना चाहिये केव ह-
नमतसिंग?

हन०—सच्च महाराज. ठार हुवातो पिछे सच बात
हो चुकी.

चं०—कां सिंहबला, ऐकलेंना ? या घोरानेंच मा-
झे अन्नपाणी सुटलें. कारण, जरी राज्य घेऊन आप-
णास आठ वर्षे होत आलीं, तरी तो जरी खरोखरी
जिवंत असेल, तर पुनः बंड करण्यास राहणार नाहीं.
याकरतां अगोदरच बंदोबस्त करावा हें उत्तम. कसें
धैर्यशीला?

धैर्य०—खरी गोष्ट महाराज. शत्रु लांब आहे
ह्मणून स्वथ निद्रा घेऊं नये, तसा अग्नि आतांशींच
पेटला आहे ह्मणून विझविण्याचा अवकाश करूं नये,
सर्प लहान आहे ह्मणून जिवंत सोडूं नये, विष काय
थोडकेच आहे ह्मणून भक्षण करून त्याची परीक्षा
पाहूं नये. कां प्रधानजी, खरें कीं खोटें ?

सिंह०—शाबास धैर्यशीला ! (सरकाराकडे पा-
हून) मग पुढे काय विचार करावयाचा तसा हुकूम
व्हावा.

चंद्र०—हुकूम काय, हुकमतसिंगाला सांगून तेव-

द्व्या रामेशाला येथपर्यंत आणवा. म्हणजे काय तो पक्का शोध लागेल.

सि०—आज्ञा सरकार. (असें ह्मणून हुकमतसिंगास सांगून दुल्यानाईक रामेश्यास कचेरींत आणवितात.)

दुल्या०—[वांकून व हात जोडून] मी खानाजाद आपला दुल्या मुजरा करतो सरकार.

चं०—कारे दुल्या, मी विचारतो तें खरें सांगशीलना ?

दु०—जी सरकार, (थोडा भिऊन) ह्या पायापं कंदी खोटं नाही बोलणार. (असें ह्मणून थरथर कांपू लागतो.)

चं०—अरे, तूं भिऊं नकोस विचारतो तेवढें सांग ह्मणजे झालें.

दु०—व्हय सरकार. मी आंदुगरच पायापं आरज केलाया मंग नई जाओ वा राहो.

चं०—अरे, भुवनपाल राजाची तुला कांहीं खबर आहे कां ?

दु०—व्हय मायबाप. म्हंजे बगा, आमचा एसबा नाईक हैकी नई, त्यानं बगा त्याला धरल होत, पन त्यो लई फस्ट बोलनार बगा. त्यान गोड बोलूनशनी एसबाला दिला बाल्यान् काय ? तो एसबाची लय हुशार महाराज, पन बगा जशी मोहनी पडावी की नई, अशी बगा त्याला मोहनी पडली. याच कारन नाही तुम्ही उमंगला ? त्या बेट्याबरोबर बगा

आठ धा वरसांची एक कार्ठी है बगा. ती लय नाजुक है; आन जनु आकशी नक्षीतर. लय चमका मारती बगा. मी काय सांगूं. आमच्या एसबाला आकशी मोहनीच पडली बगा. आन तीची लय नकरा करतीया. एकदा हातांत तीरकामटा घेतला, कीं मंग म्होर जातो कोन ? आमच्या गांवांपून नऊधा कोस ते हायती. आन तित तरी उंगीच बसलेत का, लय खटपट करत्याती. आमचा एसबाबी त्यांत है. आन दुसरे बगा सारे मिळून नऊ शंभरा रामोशी जमल्याती; मंग काय करनार हैती कोनासनी ठाऊक, पन एव्हढं माहित है कीं, त्या कार्ठीनं आमच्या एसबाला लय वचन दिल या. मंग म्होर त्यांच्या मनांत काय वाटतया तें एक आई काळूवाई जानत असल बगा. पन आपण काइ त्या मंदी अगदीं नाहीं बगा, आइच्यान माझे गळ्याच्यान मी सरकारच्या पायांपं खोट नाहीं बोलनार.

चं०—अरे, पण तूं त्यांत नसशीलच, मग इतक्या शपता कशाला वहातोस ? पण अगोदर इतके सांग कीं, तूं येथे कशाला आला होतास?

दु०—मी व्हय ? माझी सासरवाडी नव्ह कां इत ? भल्या नाईक आन सोनवानाईक माज सासरे आन म्हाळसाई सासू, त्यानाची जरा इतकेदी राग आला होता. पन बगा आतांशी लय नरम आल्याती. नाहीं तर आकशी जीवपरान तोडला, पन त्या बच्यांनीं मा-

इया बायलस आखर नाहीं धाडलं नाहीं धाडलं. आतां न्यायास मी आलोया. मंग धाडत्यात कीं नाहीं कोन जान.

चं०—अरे दुल्या, तुझी वाईल जर तुझ्या बरोबर पाठविण्याची तजवीज केली, तर तू एक आमचें काम करशील कीं नाहीं ? शिवाय त्या कामाबद्दल असें बक्षीस देईन कीं, जन्माचें कल्याणच होईल. पण काम फार जपून केलें पाहिजे.

दु०—महाराज, काम करीन कीं नाहीं याची खातरी (हुकमतसिंगाकडे वळून) यांना इचारा. गारण हे आम्ही एके गांवचे. पण आतां मात्र तें लयभारांसुद्ध झालें. नाहीं तर आमच्या मंदी लगोऱ्या खेळत होते.

दु०—[अब्रू जाते ह्मणून दुल्यास दाबून] सरकार, ए अदमी बहोत इमानी है ; और आप जो कुछ होकम करोगे, वो ए बहोत इमानसे करेगा. छाहेसो होकम बोलदेओ. दुल्याकूं जामीन मै रहताहूं.

चं०—ठीक आहे. प्रधानजी, हुकमतसिंगाची खातरी आहे त्यापेक्षां दुल्याला असें असें कानांत सांग. (चंद्रकांत प्रधानाच्या कानांत सांगतो. आणि प्रधान दुल्याच्या कानांत सांगतो. नंतर उघडपणें)

सिं०—दुल्या, संभाळ नीट विचारानें काम कर. गुलामा बेमालूम काम केलेंस तर जन्माचें दरिद्र घालवीन. पण मी तें तुमरें काम सांगितलें तें ध्यानांत आ-

हे ना ? (हळूच दुल्यास एकीकडे नेऊन) हें प-
हा तिला असें सांग कीं असा श्रीमंत व खुपसुरत
आहे कीं, तुझ्या अमोल तारुण्याचें सार्थक होईल.
अरे तुला सांगावें असें नाही; कसेंही करून तिला
आणून माझ्या स्वाधीन कर, ह्मणजे झालें काम. ए-
वढें होण्याकरतां वाटेल ती थाप दे आणि लागेल ति-
तका खर्च कर. ह्या घे तुला खर्चण्याकरतां शंभर
मोहरा. झालेंना ? ही गोष्ट लोक तुला मला माहीत.
सरकारास कळवूं नको हो. सरकारचें काम कर ह्मणजे
तिकडूनली तुला बक्षीस मिळेल. आणि माझे काम
केलेंस तर मी तुला जें मागशील तें देईन. (असें
सांगून त्याला लावून देतो.)

चं०—कारे सिंहबला, नीट समजून सांगितलेंसना
दुल्याला ?

सिंह०—महाराज, त्याविषयी आपणास आतां का-
ळजी नको, काम झालेंच असें समजा. (इतक्यांत
' दस बजगये ग्याराका अमल है महाराज ' असें
घड्याळवाला पुकारतो.

चं०—प्रधानजी, आतां मी जातो. फार संभाळ-
न व्यवस्था ठेवीत जा. आणि सर्वास सावधगिरीविष-
यीं ताकीद द्या.

सिं०—ठीक आहे महाराज. (नंतर चंद्रकांत
राजा उठतो.)

(कचेरी बरखास्त.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्यावाहेर.)

वि०—कां सूत्रधार, पाहिलेना हे दुष्ट लोक ? हा विचाऱ्या भुवनपालास मारेकरी घालीत आहेत. सिंहबलाचा डोळा तर त्या हंसपालिकेवर आहे असे वाटतं. अरेरे ! आतां तिकडे विश्रांतीवनांत काय अनर्थ होईल कोण जाणें. तें सारें असो, ती नवरी माझ्याशीं ठरली असतां सिंहबलानें मध्यस्थी घातला आहे. तेव्हां कसें करावें ? सूत्रधार, तुम्हीं एवढें काम करतां कां ? लवकर विश्रांतीवनांत जाऊन हंसपालिकेस सांगा कीं, माझ्या गांवीं तुला योग्य एक नवरा पाहिला आहे. नांव विचारलें तर विदूषकपंत कावडी वाहणारे असें सांगा. आणि लवकर जुळवून टाका ह्मणजे झालें. कारण, यंदाच्या सालांत रात्रीं सूर्यग्रहण आलें आहे. तेव्हां लग्नास गणगोत्र पाहतां येत नाहीं.

सू०—शाबास ! बृहस्पती शाबास ! तुझी गोष्ट काय ! तूं आकाशातील चंद्रसुद्धां मागशील.

वि०—अं ! त्या चंद्राला काय करतां ? मला मुखचंद्र असला तर द्या.

सू०—बरे, पुरे आतां. विश्रांतीवर्गेतील प्रकार पाहण्यास येतोस का तूं ?

वि०—हो, हो, खरी गोष्ट. मी अगदीं विसरलोंच होतो. चला तर चला लवकर. दुल्यानाईक

तिकडे पोंचला नाहीं, तांच आपण पुढें जाऊं. ह्मणजे ठीक पडेल. पण कांहां ? आगगाडींतून येतां कीं भाड्याचे मेणे करूं ?

सू०—अरे, आपल्याला इतकी यातायात नको, तो सर्व प्रकार तुला येथेंच करून दाखवितों.

वि०—ठीक आहे, तर मग दाखवा लवकर.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ३.

स्थळ:—राजपुत्राचें मंदिर.

पात्रें.

सौंदर्यसागर.....चंद्रकांत राजाचा मुलगा.

प्रेमसागर.....त्याचा जिवलग मित्र.

भालचंद्रभट.....उपाध्ये.

मन्याबा.....प्रीतीतील हुजऱ्या.

(देवडीवाले व खिजमतगार वगैरे.)

प्रेम०—कां मन्याबा, सरकार स्वारी काय करीत आहे ?

मन्या०—जी म्हाराज. सरकार व्हय, सरकारचें चिन्ह आज कांहीं न्यारच दिसतया म्हाराज. लयि वेड्यावानी झालेतून. मी बगा तुमासनीच पाह्या निघालो होतो बगा, तो ह्योच आपल दर्शन झालें.

प्रेम०—अरे कसें काय ? कांहीं कमी जास्ती झालें कीं काय ?

मन्या०—कमी जास्ती काय पुसतां ह्याराज ? आज मंगाशी किवों कचेरींतून सुदीतच आल, आन मंग महालांत पाय ठेवलां आन येड इन्न वोलू लागलेन काय !

प्रेम०—(घाबरून) अरे तर मंग ? ते आहेत कोठे ? चल चल लवकर.

मन्या०—इतक घाबरून नकां म्हाराज. त्यांना कंही मंदी अस होत असत बगा. (कांहीं स्मरल्यासारखें करून) मंजे बगा त्याला लयदी झाल. तुमासनीची ठाव असेल. ती दिल्लीची एक लय नामी गानारीन आली होती. आन तिच्या संगती तिची एक नऊधा वर्षांची पोरगी होती, तिला बगितल्यानची सरकाची परकत अशीच झाली होती बगा, (हळू) अहो करत्यात काय ? हळू हळू नजे हे जवानीच दिवस. ह्या दिसांत जर आसं न होईल, तर मंग का म्हातारपनी होईल ? तुमीच सांगानात ?

प्रेम०—खरें आहे, मन्याबा, तुम्ही म्हणतां ही गोष्ट खरी. अहो आधीच पंधरावें सोळावें वर्ष, त्यांत खाण्यापिण्याला यथास्थित. मंग कां बरें असें होऊं नये ? कांहीं कोणत्या गोष्टीची तुम्हा आम्हासारखी काळजी कां आहे ? बरें, तें असो, आतां मी आंत जाऊन प्रकृतीचा तालामाला पाहतों.

मन्या०—बरें तर. मीची वांयच घरीं जाऊनशनी भाकरविकर खाऊन येतां. तुम्ही मात्र मी येईपर्यंत

हालू नका. मी वगा ह्याच पावलीं आलों. (असें क्षणून मन्यावा घरीं जातो, आणि प्रेमसागर मंदिरांत प्रवेश करतो.)

प्रेम०—(सौंदर्यसागराचे खोलीजवळ जाऊन मनांतच.) एकदम आंत जाऊं नये. सौंदर्यसागर काक करीत आहे, हें जरा दाराआड उभें राहून पहावें आणि नंतर आंत जावें. (असा विचार करून दाराआड उभा राहतो.)

सौंद०—आतां कसें करूं ? (खोलीत दुसरें कोणी नसतां मनाशींच मोक्ष्यानें बोलतो.) अरे माझे अकलेचा आणि विद्येचा क्षणांत भंग होऊन कामरंग ध्यानींमनीं भरला, आतां हें काम चंग बांधून कोण फत्ते करील ? ह्या रोगास “ वंग ” खाऊनही गुण येणार नाही, तर मनांत जिचें स्वरूप भरलें आहे, तिच्या संगच केला पाहिजे. अहाहा! भालचंद्रानें किती तिच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें ! मला ती हंसगाभिनी प्राप्त होईल काय ? (पुनः आपल्याशींच) अरे सौंदर्यसागरा, तूं घरांत बसून मिळेल कीं नाही, मिळेल कीं नाही, असा सहस्र वेळां जरी जप केला-ल, तरी प्राप्त होईल काय ? नाही, तर अंमळ घराबाहेर नीघ, जिवाचा धडा करून एकदां विश्रांत वनाजवळ प्रवासास जर, आणि तिच्या भेटीचा यत्न तेथें राहून कर. विश्रांतवनाच्या आसपास राहिल्यानें ती चारुगात्री एकदां दृष्टी तर पडेल ! हो हो.

(टाळी वाजवून) झालें आपलें कार्य. अरे, तिला शिकारीचा फार नाद आहे, ह्मणून मघां नाहीं कां भालचंद्रानें सांगितलें? खरी गोष्ट. त्या वनाच्या आसपास आपला डेरा देऊन राहिलें कीं कामच झालें. वा! छान युक्ति निघाली. चला आतां करा तयारी. बरें, पण आतां बरोबर कोण कोण असाम्या ध्याव्यात ? आपण तिकडे जाऊन काय करूं आणि काय नाहीं, त्याचा मागमूस बाबास लागतां कामानये. (कांहीं स्मरण केल्यासारखें करून) हो, मी इतक्या विचारांत कां पडलों ? आपला प्रेमसागर बरोबर घेतला कीं कार्य फत्ते. कारण तो शहाणाही आहे, आणि मोठा धूर्तही आहे. शिवाय विश्वासू पुरा. झालें मन्याचा आहेतच, आणि त्या कामाच्या खटपटीला भालचंद्र फार हुशार आहे. त्याला बरोबर घेतलाच पाहिजे. शिवाय त्याला त्या देशांची माहितीही पुरी आहे. ठीक झालें. चला. हे इतके कपडे बरोबर, आणि ही छोटी बंदूक व हीच तरवार. झालें, मन्याबाला सांगून परवांचा भाला आणवूं. झालें, आतां काय राहिलें ? कांहीं नाहीं. बरें, तर हा निघालों. (दोन तीन पावलें चालून.) अरे, पण बाबास कांठें विचारलें ? आणि आईला तरी ! आतां ही पंचाईत झाली. त्यांना विचारलें, आणि त्यांनीं जर नाहीं ह्मटलें, कीं झालें मग गेला सर्व बेत पाण्यांत. (असा विचार करीत आहे, इतक्यांत.)

प्रेम०—(मनांत) आतां आपण आंत जावें. या-
ला कोणतें वेड लागलें हें आपण ओळखिलें. चिंता
नाहीं. (असें म्हणून आंत जातो.)

सौ०—(प्रेमसागर आला पाहून.) प्रेमसागरा येरे
वा ये. ठीक आलास. माझीही तयारीच आहे. हा नि-
घालों पहा.

प्रेम०—अरे, निघालास कोठें ? आहे काय आणि
नाहीं काय ? असा वेज्यासारखा कां करतोस ? नीट
शुद्धीवर ये.

सौ०—(दचकून शुद्धीवर येतो.) कोण प्रेमसाग-
रा, तूं आहेस कां ? मी हा नुक्ताच झोपेतून उठलों
म्हणून असें बोललों. ये, येथें वैस. (डोळे चोळल्या-
सारखे करून.) कसें काय ठीक आहेना ? कांहीं
कमी जास्ती नवी बातमी.

प्रेम०—होय. नवी बातमी आहे. म्हणूनच आपणा-
स कळविण्यास आलों.

सौ०—कोणती नवी बातमी आहे, एकदां सांगा
पाहूं.

प्रेम०—म्हणजे नवी खबर अशी आहे, आमचे
सरकार तुम्हाला माहित असतीलच. त्यांचे पदरीं को-
णी हुकमतसिंग म्हणून मांढे पगाराचे हवालदार आ-
हेत. त्यांच्या गांवाहून कोणी काल एक रामोशी आ-
ला होता.

सौ०—(आपल्याच कार्यासंबंधी ह्या बातमीचा रंग

दिसतो असें जाणून मोठ्या आनंदानें.) बरें, मग पुढें काय झालें ?

प्रेम०—पुढें मग असें कीं त्यानें कांहीं भुवनपाल राजाचा पत्ता लावून देतो ह्मणून सांगितलें, आणि ते अमूक ठिकाणी आहेत, व त्यांचे बरोबर एक सुंदर तरुण मुलगी आहे, वगैरे मजकूर त्यानें इत्थंभूत सांगितला. मग आमच्या महाराजांनीं त्यास तीस हजार रुपये देऊं करून तूं आपल्या सर्व मंडळींसुद्धां मिलाफानें भुवनपालास ठार मार, ह्मणून सांगितलें. याप्रमाणें दुल्या रामोशी प्रतिज्ञेचा विडा उचलून गेला. आणि हा सर्व झालेला मजकूर भालचंद्रभटानें जाऊन आमच्या सरकारचे चिरंजीव सौंदर्यसागर महाराज यांस सांगितला, आणि भुवनपालाच्या सुंदर कन्येची त्यानें बरीच तारीख केली असें वाटतें. अतां सांगण्याचें तार्पण इतकेंच कीं, भालचंद्राचा मजकूर ऐकून सौंदर्यसागर महाराज विश्रांतवनास जण्यास निघाले आहेत, आणि आईबापास विचारण वगैरे सर्व ठेवले गुंडाळून,

सौ०—(लाजून व यानें आपला सर्व वेत पाहिला असें जाणून.) अरे जरी सौंदर्यसागर निघत होता, तरी प्रेमसागरास बरोबर वेतल्याशिवाय निघत नव्हता. हें तर खरें. असो आतां थट्टा पुरे. परंतु आतां पुढें कसें करावें हें सांग. आपल्या सिंहबल प्रधानानें तर दुल्या रामोशास पन्नास हजार रुपये

देऊं केलेत, आणि असें सांगितलें आहे कीं, सरकारच्या हुकमाप्रमाणें भुवनपालास राणीसह ठार करून तें सुंदर रत्न आहे तेवढें आणून माझे स्वाधीन कर.” प्रेमसागरा, त्या सुंदरीवर त्याचा डोळा आहे, आतां कसें करूं ? मला तर भालचंद्रानें सांगितल्यापासून चैन पडत नाही. माझे मनांतून भुवनपालास व त्याचे सुंदर लेकीस दुल्या रामोशी तेंथे जाऊन पोहचला नाही, तोंच जाऊन आपण आश्रय द्यावा, असें आहे. मग तुझा विचार कसा ? पहा व्यर्थ आपल्या बाबानें त्यांचें राज्य हरण केलें. आणि अजून हो त्या विचाराच्याची पाठ सोडीत नाहीत. आतां कसें करावें? तो भुवनपाल किती सुज्ञ, न्यायी आणि राज्य काय सुंदर रीतीनें चालवीत होता ! नाही तर आमचे बाबा ! ज्यांना संतोष ह्मणून कसा तो स्वर्माही नाही. कितीही संपत्ती असली तरी दुसऱ्यांचें हरण करण्याची इच्छा आहेच. बरें, हरण केल्यावर तरी व्यवस्था, तर तेंही नाही. आज आठ वर्षांत प्रजा अगदीं जर्जर करून सोडली. आणि मसलत काय ती सिंहबलाची. मग तो कांहींका सांगेना, तें ग्राह्य ! अरे मुख्य राज्याच्या कामास प्रधान काय तो निस्पृही, न्यायी, धूर्त आणि इमानी असा पाहिजे. तेव्हां यांपैकी कोणताही गुण सिंहबलाचे अंगी आहे, हें तुला ठाऊकच आहे. असो. माझे मनांतून तें सुंदर रत्न त्या दुष्टाचे हातीं न लागो असें आहे. अरे, भालचंद्र परवां काशीहून

आला कीं नाही ? त्यानें सर्व प्रकार सांगितला. भुवनपाल कोठें आहे, व त्याचे कन्येचे गुण वगैरे सर्व दृष्टीनें पाहून मला सांगितले. बाकी दुसऱ्या कोणास त्यानें ही गोष्ट कळविली नाही. परंतु इतक्यांत मागून तो दुऱ्या रामाशी कां न यावा ? त्यानें हा सर्व नाश केला. आतां तो जाऊन तेथें पोहचला नाही तोंच आपण पुढें गेलें पाहिजे.

प्रेम०—ठीक आहे. सरकार माझेही मनांतून तेंच आहे. हा मी निघालों, करा तयारी. आणि बाबांस फक्त शिकारीला जातो असें सांगून चला ह्मणजे झालें. लांब जातो ह्मटलें तर धाडणार नाहीत. बरोबर सरंजाम सडाच पण अगदीं निवडक व्या. न जाणो वेळ आहे, प्रसंग आहे. बरे, अगोदर माहितगार मनुष्य आपला काय तो भालचंद्र त्याला बोलवा; ह्मणजे आज पाहांटेस कुच.

साँ०—ठीक आहे. प्रेमसागर, फार चांगली युक्ति काढलीस. (असें ह्मणून भालचंद्रास बोलावणें पाठवून त्यास आणविलें.)

भा०—कां सरकार? (हात जोडून) आज फार जलदीचें बोलावणें आलें ? मी देवघरांत एकादशणी करीत होतो. मला असें झालें कीं एकादशणी आटपेल कधीं आणि मी जाईन कधीं. कां बरे चित्तही फार व्यग्र दिसते ?

सौ०—अरे व्यग्र काय ? मघां तूं सांगितल्यापासून अंगाची लाही होऊन गेली आहे. अमें सुंदर रत्न प्रधान आपलेंसें करणार काय ? पाहतों आतां चमत्कार ! (मिशांवरून हात फिरवून) भालचंद्रा तूं लवकर घरीं जाऊन आपली तयारी कर. आज पहांटेस येथून कुच.

भा०—पण महाराज, थोरले सरकारची कांहीं परवानगी वगैरे ?

सौ०—अरे, परवानगी काय ! शिकारीस जातों ह्मणून आजच रजा घेऊन ठेवितों.

भा०—ठीक आहे. मजकडून अगदीं तयारी आहे. कारण, माझ्या मनासारखीच गोष्ट होत आहे. मग कां आळस ? ज्या दिवशीं त्या हंसपालिकेस पाहिलें त्या दिवसापासून दोन देळां रोज ईश्वरास प्रार्थना कीं, ईश्वरा, कृपा करून असलें रत्न आमच्या सौंदर्यसागर महागजांना मिळो. सरकार, [हात जोडून] आपण समक्ष पाहिल्यावर मी बोलतों याची खात्री होईल. अहाहा ! धन्य विश्वात्याची ! काय बांधा ! आणि काय तें तेज ! ! मनोरथ पूर्ण झाले तर जोडा खरोखरी साजेळ. [सौंदर्यसागराकडे पाहून] महाराज, हुबेहुब आपण मदन आणि ती रतीच शांभेळ.

प्रेम०—अरे, पण तें सारें असो. आज पहांटेस तूं मी व महाराज आणि चार हत्यारबंद स्वार

असे उजाडले नाही तों येथून बारा कोसांवर गेलों पाहिजेत. कां महाराज ?

सौ०—हो. तूं बोलतोस याचप्रमाणें आपल्या ति-
घांकरतां उत्कृष्ट तीन घोडे निवडून घेतों, आणि एक
मन्यावाकरतां. झालें, चार घोडेस्वार अगदीं तयार व
विश्वासूक असे घेतां. ह्मणजे झालें काम ?

भा०—हो. चल आतां प्रेमसागरा, आपल्याला त-
यारी केली पाहिजे.

प्रेम०—चल मीही आलोंच. [असें ह्मणून सर्व
निघून जातात, व सौंदर्यसागर बापाकडे रजा घेण्यास
जातो.)

[पडदा पडतो.]

प्रवेश ४.

स्थळः—विश्रांत वनांतील किरि झाडी.

पात्रे.

एसबानाईक	.....	रामोशी.
खंडबानाईक	.....	रामोशी.
सटवोजीनाईक	.....	रामोशी.
दुल्यानाईक	.....	रामोशी.
भुवनपाल	.....	राजा.
भुवनसुंदरी	.....	राणी.
हंसपालिका	.....	कन्या.

(कित्सेक पुष्कळ रामोशी.)

दुल्या—कां एसवा, आवतन्या परमान संमदे लो-
क जमल्यात, आतां ह्योर कसा काय इचार ?

एस०—आपला विचार व्हय ? आपुनचा काळू-
बाईच्यान सांगतो, आपल्यापून कंदी अस काम व्हा-
यत्र नाहीं. कां, आपून त्याच कस झाल तरी अन्न
खाळ्या. आन त्याच्यावर हत्यार धरन ? आपन ना-
हीं अस करना.

खं०—अंर, काय विद्या ! संमद बायलवानीच इ-
चार बोलतोस ! अरे कशाची शपत आन कशाशा
आन. असी येळ मंग ह्योर येईल कां ? आज तीस
शंभरा कितीरे दुल्या !

दुल्या—अंर, तीस शंभरा नव्ह, तीस हजार,
मंज बगा, धाशंभरा मंज एक हजार. तेव्हां समद्या
किती किती शंभरा ? तुह्मीच हिसब करा आतां.

खं०—तो हिसाब सटवाजीला इचारा संमदा. त्यो
लय या कामामंदी फस्ट है. दोन साल नाहीं कां झा-
ली, ती वरनगांवची चोरी केली ती ? ती वरनगांव.
ची ? तवा बगा संमदा हिसाब त्यानच आकशी ठेव-
ला होता.

दुल्या—हो खर राव. कारे सटव्या, अरे धा-
शंभरा एक आन धाशंभरा एक तवा संमद किती
झालरे ?

स०—काय राव, हिसाच करत्याती. संमद्या इस शंभरा नाही कां झाल्या ?

दु०—खरं हो खर राव. सटव्या कंदीरे इतका फस्ट झालास ? अरे आतां हें एवढं काम लक्ष्य देऊन कर बग. मंग चंद्रकांत राजापं माझी आकशी वग है बग. त्यो योक हुकमत्या नाही का तित ? तसा तुला करून टाकीन.

खं०—तें राहेंदरे. ह्योरचं ह्योर काय होईल तें काळूवाईची इच्छा. अंगुदर बोलून काय चाल्या, याचा इचार करा.

दु०—हो, खरं राव. कां एमबा, तुम्ही राव आं-कशी वडूनच आनलया. राव तुमच्या मनांतल तरी कळंच्या. धानधाइस शंभरा तुमी ध्या मग तर झाल.

स०—अरे दुल्या, तुला एकदां सांगितलं कीं, मपून कांहीं ही गोष्ट व्हायची नाही. मंग कां उंगी-च तरास देतोस? धा शंभरा नग. आणि वीस शंभरा नग अरे, संमद दिल तरी नग. ज्याला राव एकदा आपल ह्मटलं त्यावर आपन काय कंदी हत्यार धरनार नाहीत. मंग त्या पाइ तुमासनी राग आला तरी चिंता नाही. तुम्ही जान आन तुमच कर्म जान.

खं०—अहो एमबा, अस माथ नका फिरूं देऊं. आठ धा वरसांत बगा आईकाळूवाईला बली मिळाला है कां ? तुमीच इचार करा ? आन आज राव राजा आनि रानी दोनी बी चांगली मिळत्यात ते डावलता

काय ? आन आईकाळूचाईचा राग व्हईल तवा मंग.

स०—अहो एसत्रा. ऐकानात का पन ! त्या मंडी लय हित है वगा. अहो तीस हजार रुपये मिळतील आन काळूचाईला बली व्हईल आन संमदच होईल काय. अहां, दोघांसनी द्याव बली आन पोरगी परधानाच्या सवाधनि करूं, मंज त्येची पन्नास हजार मिळतील. ते सार तुमी मनावर धरल मंज व्हतय वगा.

ए०—ते राव पन्नास हजार किव्हां शंभर हजार मिळोत, पन अस कंदी आपल्यापुन व्हायच नाहीं. आन काळूचाईचा धाक मला घातला, त्येची अक्शी खरा नाहीं. आसा मानसाचा बली दिल्यान कुट देवी परसन होती काय ? काय राव ! तुमांसनी वाटल तस करा जा, मी आपला जातों वगा. (निघून जातो.)

दुल्या—कसं काय राव ? एद्वानी तर आपल्यासनी सोडल. आतां ह्योर कसा काय इचार ?

खं०—इचार काय, तो गेला मंगून आपन ची बांगड्या भरायच्या ? अहो, चला राव आईकाळूचाईचे नांवान काम फत्य करूं या, आन है काय त्या मंडी. चला नाहीं तर नाहीं, त्या चिठ्याचें नशिबीं नाहीं, त्याला आपन काय कराव ? चला.

दुल्या—खरं बुवा तुमी बरीक खर सूर. आमच्या मंडळीमधें एक तुझी किंवा एक सटवाजी.

खं०—खरच गड्या. सटवाजी तर अक्शी लय फस्ट है. असो आतां चला. रात्र उलिशी उरलिया.

स०—चला तर चला. ध्या काळूवाइचं नांव.

दु०—एन अकशी पाय नका वाजवूं. नाही तर ते जाग होतील. (असें ह्मणून ज्या ठिकाणी भुवनपाल होता, त्या ठिकाणी गेले.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ५.

स्थळ:—अरण्यांतील पर्णकुटी.

पात्रे.

भुवनपाल	राजा.
भुवनसुंदरी	राणी.
हंसपालिका	कन्या.
दुल्यानाईक	रामोशी.
खंडवानाईक	रामोशी.
सटवाजीनाईक	रामोशी.

(दुसरे पांच पन्नास रामोशीं वगैरे.)

दु०—कारे सटव्या, बेस येल है कीनइ ? वर आतां समद्ये झोपी गेलेत. हं वगतोस कां ? हान फटकान् काय ?

स०—अरे वाहवारे गवइया ! देविपं न्यायच कीं हितच ?

खं०—अरे सटव्या, या दुल्याला कीनइ अकशी सुमरन राहत नाही. मंगा म्हनाला कीं, राजाला

आन् रानीला देविपं न्यायच आन् कार्तीला परधानापं
न्यायच. आन् आतां म्हनतो हाना फटका. कां, हैत
की नइ शान ?

दु०—खर गज्या. मी मंगालों होतों खरा. पन
आतां म्होर कस काय करन तें आपलं इचारान.

खं०—अरे, आतां चन्हाटं हैतच आपल्याजवळ,
आंवळा चगता काय ?

स०—व्हय राव. हो आवळतो वगा. [असें ह्य-
णून राजा व राणी निद्रिस्त असतां एकदम सर्वास
बांधून टाकतात.]

भु० पा०—महाराज, काय गडबड आहे हो ?
अहो, दगा हो दगा. सावध व्हा. हंसपालिके, बेटा
सावध हो.

भु० सुं०—अरे, कोणरे हे दुष्ट! अरे आह्मास कां
बांधतां ? कांहीं द्रव्य किंवा पोशाक कांहींच नाहीं
आह्मांजवळ ? मग व्यर्थ कां धरतां ? संशय जात न-
सेल तर झाडा ध्या. पण विनांकारण आंवळा आंव-
ळी करूं नका. [इतक्यांत हंसपालिका जागृत होतं.]

हं०—आई, कांग रडतेस ? झापत चावळतीस हो-
य ? घाबरूं नकोस. मी बाबांस जागें करतें.

भु० पा०—बेटा हंसपालिके, आपल्यावर आज
कांहीं तरी महत् प्रसंग आहे. बेटा, आह्मास कोणी
दुष्ट लोकांनीं बळकट बांधून टाकिल्ले आहे.

हं०—बाबा, असें आहे काय ? ही पहा मी उठलें.
(असें ह्मणून उठण्यास जाते तों देह बांधलेला.)
बाबा, घात हो घात. हें पहा मलाही बळकट खै.
चून टाकिलें आहे. बाबा, कोण हे दुष्ट लोक आहेत?

भु० सु०—अगे बेटा, तूलाही बांधून टाकिलें काय?
अरेरे ? आतां पुढें वाट कशी ? [असें ह्मणून भुवन-
सुंदरी करुणास्वरानें रडूं लागते.]

हं०—आई, नकोग रडूं. आतां काय करूं मी ?
बळकट बांधलें गेलें. नाही तर दाखविला असता च-
मत्कार ! आई कुठें आहेस तूं ? मला कांहींच दिसत
नाहीं. आणि त्यांत हे दुष्ट मंले डोळ्यांत धूळ टाक-
तात ! अरेरे ! शंकर कसा कोपला आह्मावर ? या
ठिकाणीं आज सहा वर्षे निर्वेध रीतीनें दिवस असतां
त्यास आणखी दुःख द्यावें असें वाटलें काय ? या वे-
ळेस कुळस्वामिनी सुर्मंगला तरी कशी झोंपी गेली ?
(असें ह्मणून त्या दुष्ट लोकांस विचारते.) अरे तुम्हीं
असे पुरुष असतां भितरे स्त्रीसारखे कां लपून घाला
घातत्या ? मई अमून आह्मी निद्रिस्त असतां धरणें
हें शूरानें काम काय ? छी ! थू तुमच्या तोंडावर !
अरे, तुम्ही कोण आहां हें मी ओळखिलें. मेल्यांनो,
द्रव्याचे आशेनें निमकहरामी झालांत काय ? अरे या
अरण्यांत तुमच्या विश्वासावर, तुम्ही साह्य कराल
ह्मणून आह्मी निर्भय असतां, असा विश्वासघात के-
लात काय ? जळो तुमचे तोंड तें ! मेल्यांनो माराल

एकदां एवढेंच कीं नाहीं ? तुमच्या हातीं तो चंद्रकां-
 त काय देणार आहे धूळ! अरे या अनाथ झालेल्या
 राजास आश्रय दिला असता तर तुमचें जन्माचें क-
 ल्याण झालें असतें. असो. आतां उगीच हाल कां
 करतां ? चला एकदां तुमच्या मनांत काय करणें
 असेल तें करून घ्या. नाहीं तर सामर्थ्य असेल तर
 मला एकदां मोकळी सोडून पहा. मग पहातें तुमचा
 पराक्रम. अरे मी तर राजकन्या स्त्रीजात आहे, आ-
 णि तुम्ही शेंपन्नास रामोशी हत्यारबंद आहांत. पण
 मग तुम्ही पराक्रम पहा. असो, आतां तुम्ही सोडणार
 आहां, ही गोष्ट स्वर्गीसुद्धां नको. परंतु तुम्ही कोण
 आहांत एकदां ओळख घ्या. कोण एसबा, तुम्ही आहांत
 कां यामधें ? छिः! तुम्ही नसाल. तुमच्या हातून अशी
 गोष्ट नाहीं कधीं व्हायची, ही माझी खातरी आहे.
 हो, मेला दुल्या असेल दुल्या. तोच गुलाम परवां
 शृंगारपुरीस गेला होता ह्मणून एसबा सांगत होता.
 त्याचेंच हें कृत्य. शृंगारपुरीस गेला होता तेव्हां ति-
 कडून कांहीं मसलत करून आला असेल. होय. तोच
 असावा. कोण ? दुल्या ? तूं आहेस यामध्ये ? मग
 असा बालेत कां नाहीस ? वा ! ठीक केलें! शाबास !

दु०—(सर्वास सांगतो. हळूच) अरे, आतां अ-
 गदीं बोलूं नका. जर कां दादा आतां यांला सोडाल,
 तर दादा मंग गठडीच तुमची. ठाव नाही ? एकदां
 त्या कार्तीच्या हातीं तिरकाभटा गवसला कीं मंग क-

शाला राव इचारता ! आपून इतकं जन हाँत पन मंग गठडीच. आइच्यान.

खं०—अरे दुल्या, पन सोडूं तवान ? आव राव. आसच चला घेऊन काळूबाईच्या देवळापं मंज झालं काम.

स०—व्हय राव. असच करा दादा. लय नामी उगत काढली.

दु०—चला तर चला, मंग कां उशीर ?

खं०—अरे उशीर विशीर काय नाहीं. हें आवळलं बगा.

स०—अहो पन दादा, आंदुगर कस काय ? काटीला मी व दुलबा संभाळतो. आन तुह्मी सार जन दोवांसनीं घेऊन काळूबाईपं जा म्हंज झाल. कां दुलबा ?

दु०—खरं दादा. लय बेस उगत. का खंडवा ? हूं. होऊंद्या आन् काय.

खं०—बेस. हा मी निघालों. (असें ह्मणून खंड्या रामोशी व दुसरे सर्व दोषां राजा राणिस घेऊन जातात. आणि सटवाजी व दुल्या हंसपालिकेजवळ राखण बसतात.)

(पडदा पडतो.)

वि०—कां सृत्रधार, झोंप झाली कीं नाहीं ? वः ! ही का गुलाबी झोंप का साखरी झोंप ?

सू०—शाबास ! झोंपेंत मी आहे कां तूं ?

वि०—अहो, तर हे सभासद मघांपासून वाट पाहतात कीं, विश्रांतवनांत दुल्या रामोशी चंद्रकांतराजा-

चा हुकूम घेऊन गेल्यावर पुढे काय झालें ? शिवाय सौंदर्यसागर मोठ्या थाटाने निघाला होता त्याचे काय झालें, हें सर्व पाहण्यास डोळ्यांत तेल घालून वाट पाहत आहेत. आणि तुम्ही आपले स्वस्थ झोंप घेतां ना ? वः ! एकदम संदर्पचे संदर्पच तोंडांत टाकतां !

सू०—अरे, सौंदर्यसागर निघून पुढे काय झालें तें तुला दाखवितों. पण दुल्यानें येऊन काय गोंधळ केला, हें तूं इतका वेळ पाहिलें नाहीं कां ? अरे, हा मागचाच प्रवेश झाला तो ? त्यांत दुल्या आणि सटव्या हंसपालिकेजवळ राहून खंडवा व सर्व रामोशी भुवनपाल राजास व राणीस घेऊन काळूचाईचे देवळांत मारण्यासाठीं नाहीं कां गेले ? आणि तें पाहिलें नाहीं का ? आतां झोंपेंत तूं असतोस कीं मीं ?

वि०—हो हो. खरें. मी हें पाहिलें खरें. पण त्या वेळेस किंचित डोळे झांकून अंमळ जागा होतो, म्हणून तें असें झालें. आतां मात्र नीट लक्ष्य देऊन टपत वसतो. होऊंद्या पुढे काय होतें तें. चला आटपा लवकर, रात्र फार झाली.

सू०—ठीक आहे. पहा आतां चमत्कार.

(निघून जातात.)

प्रवेश ६.

स्थळ:-अंबराई.

पात्रे.

सौंदर्यसागर.....चंद्रकांताचा पुत्र.
 प्रेमसागर .....त्याचा जिवलग मित्र.
 मन्याबा .....प्रीतीतील हुजऱ्या.
 भालचंद्रभट.....उपाध्ये.
 एसबा .....रामोशी.

मन्या०-महाराज, जागा लय नामी दिसतीया.
 हितच उतरा आतां. सांजबी झालिया.

भा०-होय सरकार, उतरण्याची जागा आतां ही-
 च. मग पुढे असें स्थळ नाही. आतां हे येथून सारे
 विश्रांतवनच लागले. येथेच डेरा द्यावा. कारण, जा-
 गा फार दाट छायेची आहे. शिवाय त्या पवनगंगेचे
 पाणी काय सुंदर आहे ! एकदां तुम्ही प्यालांत तर
 पुनः या जाग्यावरून हालवणार नाही. वः ! जागा
 पण जागा !

सौ०-अरे भालचंद्रा, तू सांगशील तसें करायचे.
 कारण, या देशाची व रस्त्याची माहिती तुला आहे
 ह्मणून. कां प्रेमसागरा ?

प्रेम०-होय खरी गोष्ट. आतां रानांत सर्व आधा-
 र भालचंद्राचाच. उतरा येथेच. (सर्व खटला तेथे
 उतरून डेरे वगैरे देतात.)

प्रवेश ६.]

हंसपालिका नाटक. नं. १३३.

सौ०—प्रेमसागरा, दोन प्रहरी भोजनास उशीर झाल्यामुळे आतां क्षुधा बिलकूल नाही. थोडे पाणी मात्र स्वच्छ आणून दे ह्मणजे झाले.

प्रेम०—सरकार, कोणासच क्षुधा नाही. आतां विलान्याशीं गांठ. हे पाणी आणले, ध्या. (सौंदर्यसागर पाणी पितो.)

सौ०—भालचंद्रा, आतां सर्व जण निजा लवकर. पण पहांटेस चंद्राचा उदय झाल्याबरोबर भुवनपाल राजा ज्या पर्णकुटीत राहतो, तो मुक्काम गांठायचा बरे.

भा०—ठीक आहे. सरकार, येथून कोशभर त्यांची पर्णकुटी आहे. सकाळीं सर्व खटला येथेच ठेवून आपण तिकडे जाऊं. आणि त्या सर्वासच घेऊन भोजनास इकडे येऊं ह्मणजे झाले. मी समजलों. तुम्हाला कां ओढ लागली ती, पण आतां सकाळपर्यंत कसे तरी काढा; म्हणजे तिची भेट होईल. आपण आतांच तिकडे गेलों असतो, परंतु रात्र अंधारी, आणि त्यांत हे भिड्यांचे रान.

सौ०—ठीक आहे. आतांची रात्र कशी तरी जाईल. (असे म्हणून सर्व निजतात.)

मन्या०—(कोणी रडत आहे असा कानोसा वटून) कोण हायरे झाडीत ? अरे जबाब दे. कोन रडतो हे तित ? (जबाब मिळत नाही असे पाहून.) अरे पाह्यावर कोन हे ?

शिपाई—जी, मन्याचा दादा मी हजर हैकी पाहण्यावर.

मन्या०—अरे पलिकड झाडींत कोनी रडतया असा सुगावा लागतोया. कोन है तपास कर.

सि०—जी व्हय करतो. (असें ह्मणून जातो, आणि तपास करून परत येतो.) मन्याचादादा, अहो मन्याचादादा.

मन्या०—कारे कोन है ?

सि०—तित एक रामोशी है रामोशी. आन् तोच रडतोया बगा.

मन्या०—कां बरें ?

सि०—लय बगा इचारलं पन आक्शी तो बोलतच नाही बगा. (भालचंद्र व प्रेमसागर गलवा काय ह्मणून जागे होऊन येतात,)

भा०—अरे शिपाई, दोवे चवघे जाऊन धरून आणा इकडे, ह्मणजे सर्व शोध लागेल.

सि०—व्हय महाराज, (असें ह्मणून आणखी दोघे चवघे जाऊन रामोश्यास धरून आणतात.

मन्या०—कारे आणलास कां धरून ?

सि०—जी व्हय. हा बगा दादा. काळा दूस आन दांडगा है बगा.

भा०—कारे रामोशी, कां रडत होतास, आणि तुझे नांव काय ?

रामो०—जी महाराज. (हात जोड़ून) माझ नांव एसचा बगा.

भा०—अरे, रडत कां होतास ?

एस०—तें नका महाराज इचारूं. तें जें दुःख झालंया तें एक माझं मलांच माहीतें. आन एक भगवान नारायणें जानंत असल बगा.

प्रेम०—अरे पण सांग, तुलां काय आहे दुःख ? आंमच्या हातून निवारण होंयासारखें असल्यास कळूं. [इतक्यांत फारच गलबां झालां पाहून सौंदर्यसागर उठून बाहेर येतो.]

सौ०—अरे एसबा, इतक्या रात्रीं तूं एकटाच कां रडत होतास ? तुजें काय दुःख असेल ते मी दूर करतो, पण सांगशील तर खरें.

एस०—(हात जोड़ून) सरकार, दुःख काय मांगूं ? भगवानानं मला मरन दिल असतं तर बरं झाल असत. पण तें होनार कुठून? ज्याच अन्न खाल्लें त्याचा उपकार बी फिटला नाही बगा. आन आखर विचारा व्यरथं हकनाक मारला गेला. अरे राम ! राम ! असां परानी आतां नाहीं द्विष्टी पडनार. (डोळ्यांत पाणी येऊन मोठ्याने.) लय मोठ्या मनाचा. विचान्याला अभिमान तर नाहीच. आन मी, राजा व हा रामोशी असा परकेपनाच त्यान सवता धरलां बगा. हाय हाय आकशी माझा मायबाप. तीवी माउली तशीच. तिन ह्मनाव “एसव्या, अरे तूं रामोशी हैस तरी हरकत

नाहीं. मी तुला पोरानाच समजते." ह्याराज, फार काय सांगूं परत्यक्ष आई मेली, तवा बी असं अनखर वाटल नाही वगा. पन आज दाही दिसा उदास झाल्या. संमद्यापरीस त्या पोरीचा लय आकशी जीव परान माझ्यावर अस वगा. तिन ह्यनाव "एसवा, अरे तूं माझा भाऊच आहेस. तुझ्या बळावर तर आह्मी आरन्यांत दिवस काढतोया. अरे, भगवान आपल्याला या दुःखांतून सोडवील." असं ह्यनाव वगा. काय सांगूं ह्याराज. एक एक तिच गुन लिवीन ह्यटल तर धरतरी पन पुरनार नाही. (पुन्हा मोठ्याने रडतो.) ह्याराज, तुझी तिला वगितली नाही. आकशी असमानातल नक्षीतर वगा. आन तोंड तर जनु चंद्रमा. लय येस.

सौ०—तें सर्व आह्मी समजलों एसवा. पण त्यांचें झालें तरी काय ? आणि तूं कां रडतोस ?

एस०—महाराज, तुमासनी संमदी हकीकत सांगतो. [असं ह्यणून झालेला सर्व वृत्तांत सांगतो.]

प्रेम०—असें काय ? एसवा, हे आह्मी निवालों पेहा. काळूचाईचें देऊळ कोठें आहे, तेवढें मात्र दाखीव. अरे, दोन प्रहररात्रीं बळी देणारना ? मग काय चिंता आहे ? आतांशी तर एक प्रहरच रात्र झाली आहे. भुवनपाल व भुवनसुंदरी खचीत जिवंत असतील. चला लवकर.

सौ०—ठीक आहे. परमेश्वरकृपेनें ते जिवंत मात्र

असले पाहिजेत. त्यांचा सर्वांचा समाचार मी एक-
टाच घेतों.

भा०—महाराज, अगोदर भुवनपालास वांचवावें
आणि नंतर त्याचे कन्येचा शोध करूं. कारण, एमवा-
च्या सांगण्यावरून तिच्या जिवास कांहींच धोका नाही.

प्रम०—खरी गोष्ट. अगोदर त्या काळूवाईच्या
देवळांत जाऊन भुवनपालास व त्याचे स्त्रीस सोडवा-
यचें, नंतर दुसरा विचार. चला व्हा तयार, निघा
लवकर.

सौ०—स्वारांना आणि गारदी लोकांना ह-
त्यांनिशीं निघण्याचा जलदी हुकूम करा; आणि मी
तर हा तयारच आहे. (असें ह्मणून सर्व तयार हो-
ऊन काळूवाईच्या देवळाकडेस जातात.)

(षडदा षडतो.)

(पडद्यावाहेर.)

वि०—कां सृत्रधार, मोठी अजब करणी आहे वा
ईश्वराची! मारत्यापेक्षां तारता विशेष खरा. माझा तर
वा आतां जीव खालीं पडला. ते जेव्हां सौंदर्यसागर
आणि प्रेमसागर तिकडे भुवनपालास वांचविण्यास गे-
के, तेव्हां मला डोळा लागला. नाही तर मी वि-
चार केलाच होता कीं आपण जाऊन सर्व रामोश्यांस
बळी द्यावे, आणि भुवनपालास राणीसहवर्तमान
सोडवावें.

सू०—वाः ! आपण काय शूर शिपाईच, आपण

इतकें केले असतें खरें, आणि कशाचित नसतें झालें तर तुझी आपला स्वतःचा बळी दिला असता.

वि०—अहो, वाहवा हो ऐटबाज ! एकूण तुझाला आमचें बोलणें सर्व मिथ्याच वाटतें काय ? ठीक तुझीच असें बोलूं लागल्यावर, मग आमची बायको काय ? ती बोलिलेच बोलिले. काय हा संशय !! बरें, अमृद्या तें आतां. पण पुढे काय झालें ?

सू०—अरे, आतां दाखवितों पुढला चमत्कार. लक्ष्य मात्र दे.

वि०—हो लक्ष्य आहेच. तुमचें चालूंया. (असें म्हणून सर्व विघ्न जातात.)

प्रवेश ७.

स्थळः—विश्रांतवनाचे आसपास.

पात्रें.

हंसपालिका.....भुवनपालाची कन्या.

क्षेमावती .....कृपासागर ऋषीची कन्या.

सावित्री .....क्षेमावतीची सखी.

(दुसऱ्या कित्सेक ऋषिकन्या.)

हंस०—अहाहा ! परमेश्वरा, तूं अनंत आहेस. तुझी लीला अनंत. तुझी कृपा अनंत. पहा, या पूर्वी दोन घटकांचे अगोदर मजवर कौण संकट होतें ? परंतु या घटकेस त्या सर्व संकटांतून पार पडले. देवा, तुझी करणी अगाध आहे ! (डोळ्यांवाटे अश्रुपात

येऊन.) नारायणा, जयसुमंगले, तुला सर्वांची अंतःकरणे समजतात. सत्याचे सत्य आणि असत्याचे असत्यच तू ठरविशील, यांत संशय नाही. आतां माझी खातरी झाली. कसें झालें तरी शेवटीं तुझ्या घरीं न्याय खोटा होणार नाही. प्राणीमात्र चराचर जें जें कांहीं करते, त्या सर्वांवर तुझी सत्ता असते. आत्मां मानवांचा अभिमान व्यर्थ आहे. असो, जगदंबे, असं तुझे कृपाळू अंतःकरण असतां विचाऱ्या भुवनपालावरच कां तुझी वक्रदृष्टी ? त्या विचाऱ्यानें काय तुझा अखंड अपराध केला आहे ? त्याविषयीच मन कठोर कसें झालें ? अगे, आजपर्यंत अनंत भक्तांचें संकटीं रक्षण केलेंस, आणि तेवढा भुवनपालच आणि (माझी आई) भुवनसुंदरीच तुला जड झाली काय ? अगे फार कशास, मागच्या भक्तांचीच तुला उपमा कशास देऊं, आतांच पहाना एक घटकेचे अगोदर मीच किती संकटांत होतें ? ते मेले दांघे [दुःखा व सद्व्या] मजवर पापदृष्टी ठेवून बलात्कार करणार होतें. अरेरे ! स्मरण झालें कीं अंगावर शहारा येतो, मेळ्यांनीं अगदीं मला भ्रष्ट करण्याची वेळ जवळ आणली होती. काय दुष्ट भेले ! आनंदांत तरी काय आले होते ! काय त्यांचीं स्वरूपं तरी ! ! एक ह्मणे तुला चांदीचे गोठ करीन, दुसरा ह्मणे पुतळ्यांचें गांठळ करीन, मूर्ख बेटे ! कांहींच ज्ञान नाही. त्यांना असें समजना कीं, ही कशी झाली तरी राजकन्या

आणि आपण रामोशी. तेव्हां ही आपली गोष्ट मान्य करील काय ? पण हे विचार त्यांच्या कशाचे मनांत येतात ? मूर्खच ते. एक म्हणे माझे जवळ बैस. एक म्हणे माझ्याशी पाट लाव. काय दुष्ट ते ! मेल्यांचीं कृत्ये तरी किती अघोर ! ! स्मरण झालें कीं अंगावर कांटा येतो. असो जगदंबे, अशा वाघांच्या सपाट्यांत सांपडलें असतां, त्यांच्या बुद्धीस तूं प्रेरणा केलीस. तेव्हां ते गुलाम आपापसांतच म्हणूं लागले कीं, “मी बायको करीन, दुसरा म्हणे ही बायको मी करीन.” असें म्हणून एकमेक परस्परांच्या हातांनच ठार मेले. जगदंबे, ही लीला कोणाची ? तुझीच. झालें, ते मेले म्हणून त्यांच्या हातांतून सुटलें, आणि पुढें कोठें कोणत्या प्रधानाकडे घेऊन जाणार होते, त्या काळजींतूनही सुटलें. आदीमाये खरेंच सांग. ह्या गोष्टी तुझ्या कृपेवांचून झाल्या काय ? नाहीं. मग तेवढ्या माझ्या बाबांवरच (भुवनपाल) व आईवरच कां तुझी वक्रदृष्टी ? तर जगजननी असें करूं नको, त्यांना कोठें धरून नेलें असेल, तथें त्यांना खुशाल ठेव, आणि आम्हा दीन मायलेकराची जरूरी भेट कर. पहा, माझ्यावांचून त्यांचे प्राण कंठीं आले असतील, अरेरे ! (दुःख स्मरण होऊन) आतां मी आई म्हणून कोणास हांक मारूं ? आई, तुला तरी मजवांचून क्षण जाईल काय ? आई, मी इतकी मोठी व पराक्रमी झालें, तरी तुझे स्तनपान नित्य केल्यावां-

चून माझे पोट भरत नसे. (डोळ्यांवाटे प्रेमधारा चालतात.) आतां प्रेमपान्हा मला कोण पाजील ? बाबा, तुला तरी मला एकटिला त्या दोघां मांगांजवळ टाकून पुढे कसे जावले ? अरेरे ! मी चुकले ! तू तरी काय करशील ? मला टाकून तू सुखाने कां गेलास ? नाही. आपण सर्वत्र निद्रिस्थ असतां दुष्टांनीं कावा साधिला. त्यास तू काय करशील ? बाबा, तुला त्या दुष्टांनीं आतां कोठे नेले असेल, आणि काय दुःख दिले असेल ? हायहाय ! तुमचे वृत्त मला कसे समजेल ? आतां मी लेकराने काय करावे ? बरे, त्यांतून मी कोणत्या देशांत व अरण्यांत आले आहे, हे कांहींच समजत नाही. तुम्ही कोठे असाल ? परमेश्वरा, ह्या घेळेस जर मला मार्ग दाखविशील तर तुझे मोठे उपकार होतील. देवा ! एकदां मातापितर आहेत तोंपर्यंत मला नेऊन पोहचिव. मग पहाते त्या दुष्टांचा चमत्कार ! ! अरेरे ! आतां कशाची ही गोष्ट घडते ! आतां माझे आईस मी पुनः भेटेन काय ? येथेही दुष्ट लोकांची वस्ती असली तर पुनः काय प्रसंग येईल कोण जाणे ! असें दुःख सागरांत ढकलणे होते, तर मग असें स्वरूप तरी द्यायचे नव्हतेस. आतां एकटी राहीन तर निर्भय मला कोण राहू देते ? सुमंगले, माझ्या मनांतिल विचार तर तू जाणतच आहेस कीं, भालचंद्रभट म्हणून कोणी विद्वान ब्राह्मण काशीयात्रेहून परत आपले गांवीं जात होता, आणि एक दिवस

आमच्या पर्णकुटीत वस्तीस राहिला होता, त्याने ज्या मनमोहनाचे स्वरूप वर्णन केले, ती मूर्ति माझ्या मनांत भरली आहे. आणि त्याच वेळीं मी शपत नाही कां वाहून घेतली ? कीं लग्न करीन तर त्याच राजविज्याबरोबर करीन, नाही तर इतर पुरुष मला बावा (भुवनपाल) समान आहेत. सुमंगले, हा सर्व भाव तुला ठाऊक आहेच. मग एकटी येथे राहीन तर मनांतील हेतु साधेल काय ? कोणीही येऊन मजवर अनर्थ करील. असो. सर्व लाज तुला आहे. (असें मनाशींच बोलत इकडे तिकडे फिरत आहे इतक्यांत.)

(क्षेमावती व सावित्री प्रवेश करितात.)

क्षे०—सावित्री, अहाहा ! कायगवाई वसंतऋतूची मौज ! जिकडे तिकडे आम्रमोहराचा सुगंध भरून राहिला आहे. मोगन्यापेक्षां मोतियाची काय बहार ! मन कसे वेडेच होते नाई. शेजारेंच जाईजुई पहा, त्यांचा अभिमान हरण झाल्यामुळे अगदीं नम्र होऊन भुईवर पसरल्या आहेत. मला वाटते मोतियास शरणागत होऊन नमस्कार करीत आहेत. सावित्री तुला कसे वाटते ?

सा०—खरंच वाईसाहेब. त्यांत नवल ते कोणते ? मोतिया तरुण दशेस येऊन आनंदाने प्रफुल्लित झाल्यावर जाईजुई कां बरे नम्र होणार नाहीत ? कोणालाही तारुण्यसुख नकोसे आहे काय ?

क्षेमा०—अगे, संपूर्ण वृक्षांस नूतन पल्लव आल्याने

काय शोभा दिसत आहे! अहाहा! खरोखरीच विश्रांतवन
 असें यथायोग्य नांव या वनास साजतें. गुलाब, मद-
 नबाण, केतकी, चंपक, गुलेनार, गुलछत्रू, मर्वा, पाच,
 बकुली, कितीग हे पुष्पवृक्ष! चहूंकडे दर्वळ सुटला
 आहे. अहाहा! कोण्या प्राण्यास सुख होणार नाही?
 सावित्रे, ये आपण पलिकडे गर्द छायेंत जाऊं. तिथें
 जागा तरी किती निर्मळ आहे पाहिलीसना? भोंव-
 तालीं ताडमाड अशोकादिवृक्ष अमून छाया किती
 घनदाट आहे! तसेंच न्याहाळून पहा, एके अंगास
 पवनगंगा काय स्वच्छोदकानें वहात आहे! अहाहा!
 मन काय आनंदीत होत आहे! पण सावित्रे, अंगा-
 ची अगदीं दुप्पट आग होऊं लागली. कायग हा च-
 मत्कार!! अगे असें हें शीतळस्थळ असतां मलाच
 कां आग होते?

सा०—बाईसाहेब, अशा नुसत्या मनोरम स्थळा-
 नें मनमोहनाखेरीज मनोरमा स्त्रीची शांति कशी हो-
 ईल? उलटा दाह मात्र होणार. कारण, या वेळेस
 या मनोल्हादक स्थळां काम बळीस जिकणारा प्रिय
 उत्तम पुरुष सन्निध असता तरच तुम्ही सुखी झालां
 असतां.

क्षे०—अग बाई! तूं तर ताळच सोडलास. आप-
 ल्या बोलण्यामधीं पुरुषांचेंग नांव कशास?

सा०—बाईसाहेब, मी कांहीं तुम्हाला लावून ना-
 हीं बोललें. जें खरें आहे, तें बोलण्यास ब्रह्मदेवाची

तरी भीड कशास व्हावी ? अहो, तरुणीस तरुणाचे संगतीखेरीज वरकड सर्व विलास मिळाले, उपयोग काय ? उलटें विरहदुःख विशेष मात्र होतें. मंदिरांत तांबुलाची तयारी, फराळाची तयारी, पुष्पशय्येचा थाट, जोडीने पाट, ताटाशेजारीं उभयतांचें ताट, इतकें करून ह्मणाले पहात आहे नेत्र लावून वाट, जसें दुःखास्पद, तसेच सर्व प्रकार.

क्षे०—अहाहा ! एकूण तूं चतुर मैत्रिण खरी. शाबास ! सारख्यास सारखें समवयस्क मिळाल्याखेरीज हद्दत मोकळें होत नसतें. आतांच पहा, माझ्या मनांतील पेटलेल्या कामाग्नीस तुझ्या भाषणसितोदकानें अंमळ शांत केलें. नाहीं तर कामाग्नीची आणि विरहाग्नीची गांठ पडून एकदम तुंबल युद्ध झालें असतें. मग त्या वीरश्रीच्या युद्धापुढें म्यां अबलेनें काय वाट केली असती ? असो. सावित्री तपोधन महाराजांचा जो पुत्र माधव नामा, त्यानेंच माझ्या मनास वेडें केलें आहे. सावित्रे, आतां कसें करूं ? बाबांचें आणि तपोधनांचें उभें वांकडें. तेव्हां माधवाचें नांव काढिलें कीं, मग माझे काय होईल आणि काय नाहीं. बाबांचा राग तुला माहित आहेच.

सा०—खरें वाईसाहेब. इतक्या जरी आडचणी आहेत तरी परमेश्वरकृपेनें आपला सर्व हेतु पूर्ण होईल. चला आपण त्या रम्य स्थळीं वसूं.

क्षे०—चल जाऊं, पण अगे सावित्रे, ती पाहिलीस

कां तिथें कोण बसली आहे ती ? अहाहा ! कितीग सुंदरपणा ! वः ! ही कोण असावी ? सावित्रे, तेज पाहिलेस कां ? अहाहा ! शुद्ध लक्ष्मीच. चल, आपण जवळ जाऊन विचारूं चल. (क्षेमावती आणि सावित्री हंसपालिकेजवळ जातात.)

क्षे०—हे सुकुमारे, तुझे सुंदरत्व पाहून मी स्त्री असतांही मोहयुक्त झालें, मग पुरुष तर होतिलिच. सखे, ह्या बोलण्याचा राग न आणतां तूं आपलें नांव व ज्या शुद्ध उदराचे ठायीं जन्म धारण केलास त्यांचीं नांवें आणि येथें किमर्थ आलीस हें सर्व कृपाकरून सांग. माझे मनांतून तुजशीं सख्य करावें असें आहे, पण बाई तूं मनावर घेशील तेव्हां, कांण सावित्रे ?

सा०—सत्य आहे. त्यांनीं तरी (हंसपालिकेकडे पाहून) आतां निमूटपणें सांगावें हेंच योग्य.

क्षे०—सावित्रे, सुख पहा, पौर्णिमेच्या चंद्रतुल्य असतां मला वाटतें कांहीं तरी चिंता व शोक प्राप्त झाल्यामुळेच असें फिककट झालें असावें. केश पहा, आज किती एक दिवस त्यांना स्नेहस्पर्श मुळींच झाला नसावा असें वाटतें. ही जर आपलें सर्व वृत्त कळवील, तर बाई मला मोठा अप्रतिम आनंद हाईल.

हं०—अहो प्रियकरणी, मी तर आपलें सर्व वृत्त सांगतेंच, पण त्यापूर्वीं आपलें कळावें अशी माझी इच्छा आहे.

क्षे०—ठीक आहे. कसंग सावित्री ? आपलेंच वृत्त अगोदर सांगावें.

सा०—ठीक आहे. आपलें अगोदर सांगितलें ह्मणून काय हरकत आहे ?

क्षे०—अगे सुंदरी, श्रवण कर. या अरण्यास विश्रांतवन असें ह्मणतात. कारण, हें तसेंच शोभायमान आहे. कसाही प्राणी संतप्त येथें आला तरी तो शांत होतो, पण बाई कामानें संतप्त झालेला मात्र शांत होत नाही हो. तो विशेष संतप्त होतो, असो. या वनास पवनगंगेनें आपला आश्रय दिला आहे, यामुळे बहुत साधुवंदे येथें आनंदानें पर्णकुटींतून नांदतात. पण बाई चोरव्यांचा अडा मोठा या ठिकाणीं परवांच येथें एक येथून तीन चार कोसांवर कोणी प्रवासी राजाराणी पर्णकुटींत राहत होते, त्यांना चोरव्यांनीं मारलें ह्मणून ऐकिलें, असो. सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, आम्हीही येथून नजीकच पर्णकुटींत राहतां. माझ्या पित्याचें नांव कृपासागर. मी त्याची कन्या, आणि ही माझेच शेजारीं राहते, ही तपस्व्याचीच कन्या आहे, हिचें नांव सावित्री आणि माझें नांव क्षेमावती. झालें सर्व, आतां तुझे वृत्त सांग, तुला मैत्रिण करण्यास आम्ही फार उतावळ्या झालोंत.

हंस०—ठीक आहे. आतां माझे वृत्त ऐका. (अस ह्मणून झालेलें सर्व वृत्त सांगते.) ऐकलेंना बाई ? जगदंबेची मर्जी,

क्षे०—अरेरे! एकूण तुह्मावर हा प्रसंग ना! असो, परमेश्वर सर्व पार करील. तूं आतां आह्माचरोवर आमचे घरीं चल. ह्मणजे मजवर जो माझ्या बाबांचा लोभ आहे, तोच तुजवर होईल. आणि त्यांचे कृपेनें तूं सर्व आनंद पावशील. काळजी करूं नकोस. तुझ्या चिन्हावरून तुझे दुःखी दिवस सर्व सरले आहेत असें वाटते.

क्षे०—आतां यापुढें उत्तरोत्तर तुझे कल्याणच होईल. शाबास ! हंसपालिके चल आतां आह्माचरोवर.

हंस०—ठीक आहे. तुमची अमृत वाणी श्रवण करून मला अतिशय संतोष झाला. परमेश्वर तुमचें कल्याण करो. चला आतां कृपासागर महाराजांचे घायावर मला घाला, चला.

सा०—चला, वाईसाच, चला. हंसपालिके, चल वाई.

क्षेमा०—ही मी निघालें. [सर्व जणी निघून जातात.]

(पडदा पडतो.)

(पडद्यावाहेर.)

वि०—कां सूत्रधार, खूप मजल पोंचविली बुवा. ज्याला आश्रय नसेल त्याला आश्रय. विन्हाड नसेल त्याला विन्हाड. हा धंदा केव्हांपामून पत्करला? वरें, तें असो. पण कांहो ? ते सौंदर्यसागर आणि प्रे-

मसागर वगैरे काळुवाईच्या देवळाकडे गेले. आणि मग पुढे? तो सगळा फराळ केला वाटते? वः! भारी बुधा चुकतां. चुका तरी किती काढाव्यात? जेवायला बसलां तरी तुम्ही हाताने घास घेऊन तोंडांतच घालतां, केवढी बरे चुक ही? वः! हे काय?

सू० शात्रास! मुलगा काय, मुलगा पण मुलगा! शुद्ध बृहस्पती. अरे, सौंदर्यसागर तिकडे गेल्यावर पुढे काय झाले ते दाखवितां. लक्ष्य दे.

वि०—ठीक आहे. दाखवा लवकर. [निवृत्त जातात.]

प्रवेश ८.

स्थळः—काळुवाईचे देऊळ.

पात्रे.

भुवनपाल ..... राजा.

भुवनसुंदरी ..... राणी.

खंडवानाईक ..... रामोशी.

सौंदर्यसागर ..... चंद्रकांताचा पुत्र.

(इतर सर्व रामोशी व सौंदर्यसागराचे सर्व लोक वगैरे.)

भु० पा०—हे जगज्जननी, हे त्रिपुरसुंदरी, हे हंसवाहिने, हे आदिमाये, हे कुलस्वामिनी, हे ब्रह्मांडरक्षके, हे वागेश्वरी, हे तुळजापुरवासिनी, जय सुमंगले मातोश्री, आपली स्तुति सहस्रमुखी जो शेष तोही

वर्णन करतां करतां श्रमंला, तर या अल्पमती पामरानें एका मुखानें काय वर्णन करावें ! अहाहा ! मातोश्री, इच्छामात्रेंकरून निमिषार्धांत सकल ब्रह्मांड उत्पन्न करून पुनः लयास नेतेस ही तुझी शक्ति. ब्रह्मा, शंकर, विष्णु, हीं वालें पालखांत निजवून त्यांनाही झोंकें देतेस तेथें आह्मा दिन दुर्बल मानवांची कथा काय ! तुझी कृपादृष्टि जिकडे फिरेल तिकडे खडेही पद्मराग होतील. मुके बृहस्पतीवत् भाषणें करतील, पंगु पर्वतशिखरें चढतील. अहाहा ! काय तुझा महिमा ! क्षणांत रंक, क्षणांत राव, हा सर्व तुझ्या इच्छेचा प्रकार. मातोश्री, मनुष्यदेहांत कोण्याही प्राण्यानें आपल्या असलेल्या ऐश्वर्याचा अभिमान करूं नये. कारण, सुखामागें दुःख व दुःखामागें सुख, मनुष्यास समान लागलेंच आहे. तुझ्या इच्छेनें कोण दिवस कसा प्राप्त होईल याचा कांहींच नियम नाही. मीच पहा, काय माझे ऐश्वर्य होतें ? किती सत्ता, किती मिजास, किती सुख (डोळ्यावाटें ढळढळां पाणी वाहतें) मातोश्री, तो मी आज या दुष्ट रामोश्यांचे हातीं लागून तुजसमोर बळी यावा काय ? मी राज्यावर असतां कोणाशीं द्वेषबुद्धीनें वागलों नाही. या हातानें कोणाचें वाईट केलें नाही. प्रजेचें तर पुत्रवत् पाळण केलें. असलेल्या संपत्तीचा कधीं गर्व केला नाही. गोब्राह्मणांचे ठायीं निरंतर लीन होतां. परस्त्रीस पापदृष्टीनें कधीं

डोळा उचलून पाहिलें नाहीं. मातौश्री, हें सर्व तूं जाणतच आहेस. सर्वांची अंतरसाक्ष तूं आहेस. मी स्वमुखानें काय सांगूं ? असें असतां या अनाथावर इतकी क्रोधदृष्टी कां केली ? जगदंबे, ह्या अनाथ लेकराकडून काय अपराध घडला ? बरें, जरी झाला असेल, तरी क्षमेचा पूर्ण सिंधु तुजजवळ भरला आहेना ? त्यांतून एखादी कृपालाट मज पाण्यावर सोडून मला पावन कां नाहीं केलें ? हा दीन कृपाकटाक्षास पात्र नाहीं काय ? आजपर्यंत सहस्रावधी भक्तांस संकटीं धांवून कृतकृत्य केलेंस, आणि हा भुवनपालच तुला जड झाला काय ? मातोश्री, अजूनही तुझे अंतःकरण दयेनें द्रवेल तर तूं काय एक करणार नाहींस ? पुढाणें तुझी ब्रिदावली गातातना ? पूर्वी हरिणी पाडसासहवर्तमान अरण्यांत विहार करीत असतां, पारध्यांनीं एका आंगानें जाळें लाविलें, दुसरें अंगीं आपण धनुष्य घेऊन उभा राहिला, तिसरेंकडे अग्नि पेटविला, आणि चवथे बाजूस शिकारी कुत्र उभें केलें. अशीं एकदम चहूंकडून संकटें उभीं राहिल्यावर जगदंबे, त्या वेळेस तूं किती रूपें धारण केलींस ? अशा संकटांतून विचाऱ्या पाडसासह हरिणीस मुक्त केलेंसना ? त्या वेळीं, सश्याचें रूप घेऊन कुत्र्यास कोणी पळविलें ? कृपामेव होऊन अग्नि कोणी विझविला ! सर्प होऊन पारध्याच्या आंगळ्यास कोणी दंश केला ? अग्निरूपानें जाळें कोणी जाळलें ?

जगदंबे, हरिणीसारखा कृपादानास हा दीन पात्र नाही काय ? (असे ह्मणून करुणास्वराने रडू लागतो.)

खं०—अरे बिया ! तू तर लयच हातपाव पसरलेस. हां बघतां कायरे ? हाना फटका. बियाला एक घटकेची फुरसत दिली, म्हण लयच डवल लावल्या. अरे वारे गवश्या. चला याची मान वांकवा देवीच्या पायां, आन् हाना फटका,

सर्व रामोशी—जी व्हय खंडवा. (ह्मणून सर्व रामोशी हत्यारे वगैरे सांवरून आंगावर धांवतात.)

भु० सु०—अरे, खंडवा, (धांवत व रडत करुणा स्वराने) अरे नकोरे मारूं. तुझ्या पायां पडतें. खंडवा नकोरे नको. (मोठ्याने रडते.) अरे तुला मी सर्व आंगावरील डागिने देतें. तुझे जन्मभर दास्यत्व करीन. अरे देरे दे एवढें चुडदान दे. अरे तुझ्या पायां पडतें. खंडवा, अरे तुझ्या इतक्या विनंत्या केल्या तरी तुला दया घेत नाहीं कां ? अरे आह्मीं तुझा अपराध तरी काय केला ? जन्मभर आमचे अन्न खाऊन आम्हावर हत्यार धरतोस हे झाडे कोठें फेडशील ? तू मागशील तें तुला देईन परंतु माझ्या प्राणनाथास सोडून दे.

सौ०—प्रेमसागर, आतां कां अंत पाहतां ? उठा आणि ध्या सर्वांचा समाचार. भालचंद्रा, त्यांचे दुःख मला आतां पाहवत नाहीं. ती विचारी साध्वी पहा. त्या खंडवाचे किती अर्जव करती आहे, परंतु त्या दुः

घास कांहीं तरी दया येते कां ? अरे लुच्चा ! (खंड-
वाकडे पाहून.) हा. आलों पहा आतां. गुलामा त्यांचे
बदला आतां तुलाच देवीजवळ बळी देतो.

प्रे०—चला सर्व चला. आतां छपून वसणे उपयो-
गीं नाही. या सर्व चोरांना यथास्थित बक्षिसें दिलीं
पाहिजेत.

भा०—हो. मी निघालों पहा. पण अगोदर तरवार
कशी धरावी, शेंज्याकडून की बुडख्याकडून ?

प्रे०—वारे वा ! खूप तरवारबहादुर आहेस ! आतां
प्रसंग जवळ आला, आणि तू तरवार धरण्यास शिक-
णार ? शाबास !

सौ०—त्याला काय भिक्षुकाला माहीत. मोठे शूर
सुद्धां प्रसंगीं घाबरतात मग त्यांचे काय !

मन्या०—कां राव उगीच गडबड? चला व्हा ह्योर.
(सौंदर्यसागराकडे पाहून.) तुम्ही सरकार अंदुगर
खंडवाला उडवा, आन परमसागरजी आन मी संम-
द्यांचा समाचार घेतोन् काय ? व्हा ह्योर. बाहेरल्या
अंग संमद सिपाई आन सवार उभ केलेत, काय वि-
साद है कोनी पळून जाईल !

सौ०—ठीक केलें, मन्यावा, चांगला केलास वं-
दोबस्त, हे आह्मी उठलोंच. (असें ह्मणून सर्व देवळांत
प्रवेश करतात.)

भु० सु०—अहो दादांनी तुमच्या पायां पडतें. अरे
खंडवा, येऊं देरे माझी गरिबाची दया; अरे तुला

मारणेंच आहे तर प्राणनाथांचे अगोदर मला माररे ! ह्मणजे मी सौभाग्यावती मरेन. एक घटकेकरितां वैधव्य कां देतां? अहो तुह्मा सर्वांना सांष्टाग नमस्कार करितें. (असें ह्मणून खंडवाची दाढी धरते.)

खं०—चल सोड. मोठी आलिया गिन्यान सांगाय्या, तुला अंदुगर मारून मग माझी वाईल कोन व्हाईल ?

भु० सु०—अरे मेल्या ! प्राणनाथास अगोदर मारून मग मला छळणार काय ? तुझ्या तोंडाला आग कां लागेना. दुष्टा, काय करूंरे. (मोठ्यानें आक्रोश करते.) हर हर हे परमेश्वरा! हे दीनदयाला, हे कृपासिंधो, हे भक्तवरदायका, हे दुष्टमर्दना, धांवरे धांव. (भुवनपालाकडे पाहून.) प्राणनाथ, आपण मला सोडून जातां! मागें माझी वाट काय ? हे मेले मला भ्रष्ट करण्यास इच्छितात. प्राणप्रिया, हीं अक्षरें आपल्या कर्णास कशीं रुचतात ? अहो या वेळेस तुमची मातोश्री सुमंगला कशी हो झोंपीं गेली ? आतां काय करूं (असें ह्मणून भुवनपालाचे कंठास मिठी घालते.)

भु० पा०—(भुवनसुंदरीच्या कंठास मिठी घालून व तिला पोटाशीं धरून.) सखे भुवनसुंदरी, काय करूं ? माझा कांहींच उपाय चालत नाहीं. तुला सोडून मी सुखानें कां जातों ? आतां रडून काय होणार ? आई सुमंगलेची मर्जी उगी ! हे काय ? शेवटचीं अक्षरें ध्यानांत ठेव, मी गेल्यावर तुला लागलींच या

दुष्टांनीं मारलें तर उत्तमच झालें. नाही तर तुला र-
क्षण करणारी व पातिव्रत्य संभाळणारी एक मातोश्री
सुमंगलाच समर्थ आहे. तिच्यावर भरंवसा ठेव, तीच
तुझे रक्षण करील. आतां रडूं नकोस. सोड मला.
आणिक एक वाईट वाटतें. या वेळेस शेवटीं हंसपा-
लिकेची मात्र भेट झाली नाही. [असें ह्मणून भुव-
नपाल मोठ्यानें रडतो व भुवनसुंदरीही आक्रोश
करते.]

स्व०-अरे बघतां काय ? हं. [असें म्हणतांच
एकच आकांत होतो.] इतक्यांत आंत शिरून
सौंदर्यसागराची जिकडे तिकडे कचाकची करितात.

(पडदा पडतो.)

(पडद्याबोहर.)

वि०-कां सूत्रधार, मोडली कीं नाही इतक्या रा-
मोशांची खोड ? मारे कधीं पाहिलें होतें कीं नाही
असें करून टाकिलें.

सू०-शाबास ! आपण तसेच परक्रमी.

वि०-पराक्रमी ह्मणजे असे तसे एका किंवा दो-
न हत्यारांचे शिपाई आहोंत कीं काय ? हा जवान
पंच हत्यारी आहे ! उगीच नाही.

सू०-अरे तीं कोणतींरे पंच हत्यारे ? आत्ताला
उगीच नांवे तर ऐकून माहीत असूंदे?

वि०-अहो. एका नांवे. घाला बांटे. म्हणजे प-
हा, शत्रू अगदीं तोंडाजवळ आला तर, “ मोठ्यानें

रडावें. " हें एक हत्यार. दुसरें, माखूं लागला तर
 " पाया पडावें. " तिसरें, कोणी प्रथमतः लढाईला
 चला म्हटलें कीं " लुगडे नेसून बांगड्या भरून च-
 सावें. " चवथें—

सू०—अरे बाबा पुरे. समजलीं आपलीं पांच ह-
 त्यारें! शाबास! एकूण शूर शिपाई खरा. (पाठ थो-
 पटून) शाबास!

वि०—(फुगून व डौलानें.) कांहो सूत्रधार, झालें
 आटपलें कां तुमचें आख्यान? जाऊं आम्ही घरीं?
 (हात पुढें करून.) आणा तर आणा खिरापत.

सू०—अरे बुवा मौज काय ती आतां पुढेंच आहे;
 आणि चाललास कांठें ? आतां पुढच्या भागांत तर
 हंसपालिकेची आणि सौंदर्यसागराची भेट होऊन
 काय बहार होणार आहे ! अरे इतकें झालें तसें शे-
 वटीं भुवनपालास गादीवर बसवून आनंदाचे लाडू
 खाऊन जा.

वि०—वः ! मग तर गंमतच झाली. आमचें काय?
 इतके जागलीं तसे आणखी उजाडेपर्यंत.

सू०—ठीक आहे तर, पहा आतां चमत्कार.

(असें म्हणून निघून जातात.)

भाग ४.

प्रवेश १.

स्थळ:-विश्रांतवनांतील एक रमणीय जागा.

.पात्रे.

हंसपालिका.....कन्या.

क्षेमावती.....कृपासागरची कन्या.

सावित्री.....श्रुषीकन्यका.

सौंदर्यसागर.....चंद्रकांताचा पुत्र.

भालचंद्र.....त्याचा स्नेही.

सौ०-कारे भालचंद्रा, कालचा प्रकार ठीक झाला कीं नाहीं ? अरे, जरा आपणास धांवून येण्यास विलंब लागला असता, तर भुवनपाल आणि भुवनसुंदरी जिवंत दृष्टी पडलीं नसतीं. बरे झाले त्यांच्या बदला त्या दृष्टांचेच बली दिले. भालचंद्रा, यांत माझे बाबास काय मिळाले बरे ? विनाकारण विचाऱ्या भुवनपालाचे पाठीस लागले आहेत. मी खर्चीत सांगतां परमेश्वराचे घरीं असलीं कृत्ये रुजू नसतात. आपण करावे काय ? बाबांचा स्वभाव मला विलकूल आवडत नाहीं. विचारा गादीवर बसल्यापामून एक दिवसही प्रजेस सुख नाहीं. ज्याच्या त्याच्या तोंडीं निंदाच ऐकूं येते. आतां करावे तरी काय ? मला

पुष्कळ भल्या मंडळींनीं एकांतीं येऊन चंद्रकांता-
विषयीं फारच निंद्यकर्में सांगितलीं, पण काय करूं ?
जिवाची आग होऊन जाते. प्रत्यक्ष बाप आहे.
म्हणून अन्य विचार करतां येत नाहीं. नाहीं तर ठार
मारून टाकिल्लें असतें. कारण, असा राजा काय उ-
पयोगी ?

भा०—खरें महाराज. धर्मशास्त्रही असेंच आहे
कीं, राजा जर अनीतीनें वागेल, तर प्रजेनें त्यास
दंड करावा. महाराज, मीसुद्धां दररोज बोभाटे ऐ-
कतो कीं, आज काय सुभेदाराची बायको आणली,
उद्यां काय तो गांवांतील संभावित विचारा त्रिविक्रम
शास्त्री त्याची बायको आणा, अशा एक कीं दोन,
नित्यशः पांच पन्नास बायकांची विटंबना होत असते.
परवांचा फार्स आपणास माहीत असेलच. महाराज, शृं-
गारपुरीहून आपला स्वार रामसिंग आला त्यानें नाहीं
का तो फार्स सांगितला ?

सौ०—कोणरे तो ? माझें नसेल लक्ष तिकडे.

भा०—अहो, धनपाल म्हणून कोणी सावकार आ-
हे कीं नाहीं भुवनपालाच्या वेळचा ? त्याची बायको
फार खुपसुरत आहे. तिलाच रात्रीं धरणें पाठविल्लें.
परंतु तो धनपाल जेव्हां हिरकणी खारून प्राण देऊं
लागला तेव्हां मग गप्प झालें. महाराज काय सां-
गावें? प्रजेवर कर तर बसविले, घरपट्टी तर आहेच.

भाग ४.

प्रवेश १.

स्थळ:-विश्रान्तवनांतील एक रमणीय जागा.

पात्रे.

हंसपालिका.....कन्या.

क्षेमावती.....कृपासागरची कन्या.

सावित्री.....श्रुषीकन्यका.

सौंदर्यसागर.....चंद्रकांताचा पुत्र.

भालचंद्र.....त्याचा स्नेही.

सौ०-कारे भालचंद्रा, कालचा प्रकार ठीक झाला कीं नाहीं ? अरे, जरा आपणास धांवून येण्यास विलंब लागला असता, तर भुवनपाल आणि भुवनसुंदरी जिवंत दृष्टी पडलीं नसतीं. बरे झाले त्यांच्या बदला त्या दुष्टांचेच बली दिले. भालचंद्रा, यांत माझे बाबास काय मिळाले बरे ? विनाकारण विचार्या भुवनपालाचे पाठीस लागले आहेत. मी खर्चात सांगतीं परमेश्वराचे घरीं असलीं कृत्यें रुजू नसतात. आपण करावें काय ? बाबांचा स्वभाव मला विलकूल आवडत नाहीं. विचारा गादीवर बसल्यापामून एक दिवसही प्रजेस सुख नाहीं. ज्याच्या त्याच्या तोंडीं निंदाच ऐकूं येते. आतां करावें तरी काय ? मला

पुष्कळ भल्या मंडळींनीं एकांतीं येऊन चंद्रकांता-विषयीं फारच निंद्यकर्मे सांगितलीं, पण काय करूं ? जिवाची आग होऊन जाते. प्रत्यक्ष बाप आहे. म्हणून अन्य विचार करतां येत नाहीं. नाहीं तर ठार मारून टाकिल्लें असतें. कारण, असा राजा काय उपयोगी ?

भा०—खरें महाराज. धर्मशास्त्रही असंच आहे कीं, राजा जर अनीतीनें वागेल, तर प्रजेनें त्यास दंड करावा. महाराज, मीसुद्धां दररोज बोभाटे ऐकतो कीं, आज काय सुभेदाराची बायको आणली, उद्यां काय तो गांवांतील संभावित विचारा त्रिविक्रम शास्त्री त्याची बायको आणा, अशा एक कीं दोन, नित्यशः पांच पन्नास बायकांची विटंबना होत असते. परवांचा फार्स आपणास माहीत असेलच. महाराज, शृंगारपुरीहून आपला स्वार रामसिंग आला त्यानें नाहीं का तो फार्स सांगितला ?

सौ०—कोणरे तो ? माझे नसेल लक्ष तिकडे.

भा०—अहो, धनपाल ह्मणून कोणी सावकार आहे कीं नाहीं भुवनपालाच्या वेळचा ? त्याची बायको फार खुपसुरत आहे. तिलाच रात्रीं घरणें पाठविल्लें. परंतु तो धनपाल जेव्हां हिरकणी खारून प्राण देऊं लागला तेव्हां मग गप्प झालें. महाराज काय सांगार्वें ? प्रजेवर कर तर बसविले, घरपट्टी तर आहेच.

शिवाय तांबडें पागोटें घालील त्याला तीन रुपये कर. काय हा अनर्थ !! जमिनीचे सारे वाढविले. याशिवाय हजारों प्रकारच्या दुष्ट चाली जबरदस्तीने पाडून गोरगरिबांची नुकसानी चालविली आहे. महाराज, त्या दुष्ट सिंव्हचल प्रधानाचा इतका खेळ, हल्लीं भुवनपालास मारण्याचा तरी त्याचाच उपदेश. कारण, असं केलें ह्मणजे हंसपालिका हस्तगत होईल. किती जरी केलें तरी त्या दुष्ट ह्मसोचास कां हंसपालिका राजी होणार ? त्याविषयीं तिची खात्री मार्गेच झाली आहे. मी जेव्हां काशीयात्रेहून परत येत होतो, तेव्हांच त्यांचे पर्णकुटींत राहिलों होतो, हंसपालिकेचें माझे दोन घटकांपर्यंत एकांतीं बोलणें झालें, त्यांत मनासारखा नवरा मिळेल तरच लग्न करीन, नाहीपेक्षां प्राण गेला तरी ब्रह्मचर्य व्रत सोडणार नाही असा तिचा कटाक्ष होता. पण महाराज, त्याच वेळीं मी आपल्या स्वरूपाची तिला तारीफ सांगून आपणाविषयीं मन वळवून ठेविलें होतें; असो, आतां काय उपयुक्त योग ? जिवंत असेल तर साऱ्या गोष्टी.

सा०—अरे भालचंद्रा, काय सांगूं? मी अजून तिला समक्ष अवलोकन केली नाही, तरी तिजविषयीं मनाचा ग्रह पक्का झाला. आतां तीच प्राप्त होईल तर लग्न करीन; नाहीपेक्षां प्राण गेला तरी ब्रह्मचर्य व्रत सोडणार नाही. भालचंद्रा, फार तर काय सांगूं पण तिचा शोध लागेपर्यंत या अरण्यांतच राहीन. कार्य

सफळ झालें तर बरें. नाही तर पुनश्च त्या दुष्ट बा-
बांच्या राज्यांत पाऊल न ठेवितां तीर्थयात्रेस निघून
जाईन. पण भालचंद्रा, आतां ती भेटेल का ? कोणी
दुष्टांनीं तिचे काय हाल केले अमतील कोण जाणें !

भा०—महाराज, आपण ध्यास धरून वेडे होऊं
नका. आपल्यापेक्षां भुवनपाल आणि भुवनसुंदरी कि-
ती शोक करीत आहेत बरें ? त्यांची समजूत कोणी
करावी ? तीं मजवळ काय बोललीं आहेत तें सांगू
का तुम्हाला ?

सौ०—भालचंद्रा, सांगरे सांग, विचारां भुवनपाल
तुजवळ काय बोलत होता ?

भा०—महाराज, भुवनपालास सोडवून आणल्यावर
त्यानें ईश्वराचे फार आभार मानले, आणि तुमचा
फार आभार दर्शवून ईश्वराजवळ तुमच्या कल्याणा-
विषयीं प्रार्थना केली. नंतर मी जवळ उभा आहे हें पाहून
मजवळ बोलले कीं, आज जर मी राज्यावर अ-
सतो, व कन्या जिवंत असती, तर सौंदर्यसागरास जां-
वई करून लग्न किती समारंभानें केलें असतें ?
असो. ईश्वरा, तुझी मर्जी. सरकार, असे भुवनपालाचे
सकरुण शब्द ऐकून माझे मनास फार वाईट वाटलें.

सौ०—एकून भुवनपालाचे मनांत मला जांवई
करावयाचें आहे काय ? तर मग आतां हंसपालिकेचा
शोध थोडासा आणखी दोन कोस करून माघारी जा-
ऊं. आणि भुवनपालास राज्य देण्याची तजवीज करूं.

कारण, अन्यायाने आचरण करणारां पिता जरी अस-
ला तरी त्याला दंड करावा असे शास्त्रांत सांगितले
आहे. आणि असे झाले तर सर्व दुनिया माझे आभार
मानील यांत संशय नाही. आज आठ दहा व-
र्षांत प्रजा अगदीं जर्जर होऊन गेल्या आहेत. मालचंद्रा,
भुवनपालाचे वळी, प्रजा किती सुखाने नांदत होती ?
असो. आतां सर्व विचार झाला. हा प्रेमसागरास सां-
गून कार्य करून टाकूं ह्मणजे झाले. बहुधा सेनापतीसह
सर्व मंडळी आपल्याला सामील होतील, फक्त रण-
छोडरायास मात्र यांत घेणे नाही. कारण, त्याचा
आणि बाबांचा फार स्नेह आहे. झाले, प्रथम अगोदर
सिंहबलास कैद केले पाहिजे. असो. आतां प्रेमसाग-
चे विचाराने सर्व बेत ठरवूं. चला, एखादे सावज तरी
धरूं. शिकारीमुळे फार वेळ लागला असे शोभेल,
आपला बहुतेक वेळ यांतच गेला हे कसे सांगवें ?
चला आतां एखादे सावज धरूं आणि चालते होऊं.
तिकडे प्रेमसागरासह सर्व मंडळी वाट पहात अ-
सतील.

भा०-चला. (असे ह्मणून दोवेही पुढे चालू लाग-
तात.)

भा०-अहो, अहो महाराज तें पहा हरिण !

सौ०-वा ! वरें झाले. हा पहा सोडलाच तीर.
पण अगे, हा पहा त्याच्यामार्गे केवढा वाघ लागला
आहे तो ?

भा०—हो खरंच महाराज. आतां मी तर पळतो बुवा ! कां झाडावर चढूं ? आतां कसें करूं ? (थरथर कांपूं लागतो.)

सौ०—हा वेज्या! इतकां कां भितोस? मी आहे तोंपर्यंत तुझ्या केसाससुद्धां धक्का लागूं देणार नाहीं. चल फेक माझ्या मार्गे घोडा. हा पहा सोडला तीर.

भा०—पण महाराज, चुकला तो तीर. आतां ?

सौ०—चुकला तर चुकला. त्याला मारल्याखेरीज मार्गे परतायचें नाहीं. चल घोड्यास टांच मार्ग. विशाद काय त्याची! हा पहा दुसरा तीर. (असें ह्मणत सौंदर्यसागर व भालचंद्र घोडे उडवीत वाघा-मार्गे लागतात. इतक्यांत)

सा०—बाई क्षेमावती, चलाग चला लवकर ! पळा. तो पहा हरिण पळत येत आहे, आणि त्याच्या मार्गे वाघ लागला आहे.

क्षे०—खरंच. पण मार्गे पहा, दोघेंजण घोडे उडवीत कोण येत आहेत बाई ?

सा०—अग पळा लवकर. ते पहा आले जवळ. (दोघीही वेज्यासारख्या होऊन थरथर कांपतात, व कोठें पळावें अशा गडबडून जातात. इतक्यांत.)

हं०—क्षेमावतीबाई, आपण धावूं नका. वाघाची विशाद काय ! हा पहा सोडतें तीर. (असें ह्मणून हंसपालिका तीर सोडून हरिणास व वाघास दोघांसही खाली पाडते.)

क्षे०—शाबास ! बाई शाबास ! काय तुझा परा-
क्रम ! ते दोवे पहा कितीएक कोश मार्गे लागून आ-
ले आहेत; परंतु तूं सहज एका तिराने दोघांसही
चित्त केलेंस. शाबास ! स्त्रीजात होऊन कायग हा
पराक्रम !!

सा०—खरंच बाई, सर्व गुणानें संपन्न आहांत. (इ-
तक्यांत सौंदर्यसागर व भालचंद्र जवळ येतात.)

सौ०— अहाहा ! भालचंद्रा, हीच कांरे चारुगा-
त्री ? अरे काय हा पराक्रम ! (तोंडांत बोट घालून)
काय सुंदर स्वरूप ! अरे एकदम माझे सर्व पुण्याईचें
फळ आज प्राप्त झालें काय ? अहाहा ! भालचंद्रा,
हरणामार्गे फार कोस पळत आल्याचा सर्व श्रम परि-
हार होऊन, हा मुखचंद्र पाहतांच शांत झालों. भा-
लचंद्रा, हीच कांरे हंसपालिका ? ही जर मसेल, तर
मझी प्रतिज्ञा आतां भंग होणार. मघां तुला शपथपू-
र्वक सांगितलें कीं, हंसपालिकेवांचून लग्न करणार
नाहीं. पण ही चारुगात्री पूर्वीच पाहिली असती, तर
अशी घातक प्रतिज्ञा कधीच केली नसती. भालचंद्रा,
हीच कांरे हंसपालिका ? अरे मी नुकतीच केलेली प्र-
तिज्ञा भंग करण्याकरितां भिल्लिणीच्या रूपानें मातो-
श्री पार्वतीच भूमितलावर आली काय ? अहाहा !
अरे, सकाळपासून दोन प्रहरपर्यंत पळत या वाघामा-
र्गे लागलों, पण सहस्रावधी तीर फुकट गेले. आणि
या मृगनयनेनें क्षणांत एका तीरानें सहज दोन्ही श्वा-

पदें मारलीं. वः! काय पराक्रम ! ! सांगरे सांग हीच कां ती सुंदरी ? भालचंद्रा, नीट न्याहाळून पहा, बांधा सडपातळ असून सुकुमारपणा किती आहे ? कांती सुवर्णचाप्यास नाही कां लाजविणार ? अहाहा! एवढा मोठा वाघ मारला, त्यानें भालचंद्रा, हातास फोड आले असतील. आतां कसें करूं ? अरे माझ्या मनास भंग करण्यासच जर हा उपाय योजिला असेल, तर मग इतके श्रम कशाला पाहिजे होते ? नुसत्या नेत्रांच्याच शरानें मी स्वाधीन झालों असतो. हा शस्त्रशर कशाला तिनें सोडला ? घातुक श्वापदें मेलीं, आणि मी घायाळ झालों. काय तीव्रशर ! ! ! अरे, त्या शस्त्रशरानें श्वापदांचे प्राणच हरण केले इतकें नाही, तर माझे मनही तो घेऊन गेला. आतां काय करूं ? ही एक शब्द तरी या हतभाग्यावरोंवर चोलेल काय ? भालचंद्रा, हीच कां ती मृगलोचना ? अरे, काजळी शालू ऐटदार नेसून मागच्या चुण्यांचा कसा कासोटा घातला आहे ! कंचर अगोदरच सिंहाकृती, आणि त्यांत भरजरी लफ्याचा पदर कसा खुबीनें आडवा बांधला आहे ! अहाहा! केशभाग पाहून विषयसमुद्रास भरतें येतें. अरे भालचंद्रा, केश किती कुटील, पश्चात्भार्गी किती लांब पडले ! मला वाटतें ही आजच न्हाली असावी, अहाहा! हा आतां सुगंधीक वासु आला, हा तिच्याच देहावरील. वः ! अष्ट दिशांस तिच्या देहाचा सुगंध भरून गेला आहे ! वा ! अरे

मालचंद्र, अरे, आतां नीट पहा. इतका वेळ ती पाठमोरी उभी होती. अहाहा ! हा खरोखरीच चंद्रोदय झाला कांरे ? ब्रह्मदेवा ! शर्थ झाली तुझ्या कसबाची ! अरे, हिला घडवितांना तूं फार आनंदांत होतास असें वाटते, अहाहा ! चंद्राची तरी उपमा कशी द्यावी ? क्षयरोगी बेटा ! अं ! मालचंद्रा, हिच्या सौंदर्यास उपमा तरी कशाची द्यावी ? वरून काजळी शालूचा पदर घेतला आहे, तो फारच पातळ असल्यामुळे आंतील काचोळी सर्व दिसत आहे. अहाहा ! कोण भाग्यवंत तेथे हस्तस्पर्श करण्यास अवतरला असेल ? मालचंद्रा, कंचुकींत काय लपविलें आहे, तें मी जाऊन विचारूं कां ? अरे हातांत तिरकमठा, कास मारलेली, मस्तकावर सुवासिक पुष्पे, इत्यादि थाटानें पुराणांतील भिल्लिणीचें मला वारंवार स्मरण होतें. मालचंद्रा, हीच कां ती सुहास्यवदना ?

भा०=(मनाशींच) मघांपासून हीच कां हंसपालिका हीच कां हंसपालिका असें मला कां विचारित आहे, पण इतक्यांत सांगूं नये. कारण, एकदां हीच हंसपालिका असें सांगितलें तर हा कामव्याप्त झालेला गृहस्थ एकदम काय प्रकार करील कोण जाणें. ह्मणून जरा धीरसो गंभीर. बाकी मला तिनें ओळखिलें असेल यांत संशय नाही.

सौ०—मालचंद्रा, एकदां सांग हीच कां हंसपालिका ? जर हीच ती असेल, तर तिला सांग की, मी

सांगितलेला सौंदर्यसागर तो हाच. पूर्वीच्यावरून तिची तुझी ओळख पक्की असेलच. तर मग बोल लवकर. हीच कां ती ?

भा०—महाराज, हीच असें सांगितलें, आणि तुम्हाविषयीं तिजजवळ शिफारस केली तर मज गरिबास प्रसन्न होऊन काय द्याल ?

सौं—अरे वेड्या ! तुला काय पाहिजे आहे? अरे, हीच जर हंसपालिका असेल तर मग मला दुसरें कांहीं नको. बाबास राज्यावरून काढिलें कीं भुवनपाल राजा, आणि तूं दिवाण. वाटेल तसें राज्य चालवा. शिवाय शेवटपर्यंत तूं जसें सांगशील, तसा मी वागेन. आणि मला तूं सुंदर बायको दिलीस ह्मणून मीही तुला एक सुंदर स्त्री करून देईन. झालेंना ? आणखी काय मागतोस ? अरे, मला ह्या प्राणप्रियेपेक्षां दुसरी कोणतीच प्रिय वस्तु नाही. राज्य नको, घर नको, फार तर काय, एक वेळ हिच्या भेटीकरितां हा माझा देह गेला तरी बेहेतर! भालचंद्रा, सांगरे सांग. अरे, आतां माझ्यानें दम धरवत नाही. प्रियसखीस केव्हां आलिंगन देईन असें झालें आहे ? अहाहा ! त्या लाल व नाजूक ओष्टाचें चुंबन मला मिळेल काय ? उगीच थट्टेनें, व या माझ्या मृदु हस्तानें ते रसरसात व सुंदर गाल धरण्यास सांपडतील काय ? तिचे सकाम नेत्रकटाक्षांस हा देह पात्र होईल काय ? सुवर्णवर्णासारखा वक्षस्थळी ह्या क्षुधातुर ह-

स्तांचा प्रवेश होईल काय ? हा हिचा सुवासिक केशांचा समुदाय माझ्या पुष्पयुक्त फलंगावर मनेच्छा विहार करील काय ? कोकिलेसारख्या स्वरांने “ प्रा-
णनाथ ” अशी हिच्या तोंडचीं अक्षरे माझ्या कानीं पडतील काय ? भालचंद्रा, इतकी पुण्याई या हतभा-
ग्याची आहे काय ? हिच्या सौख्यसमुद्रांत सौंदर्य-
सागर हाच कोणी एक मत्स्य क्रीडा करण्यास इच्छि-
तो, पण तें सर्व तुझ्या हातीं आहे. ह्मणून वा भाल-
चंद्रा, आतां नकोरे अंत पाहूं. अरे, मत्स्य जीवनावां-
चून तळमळत आहे. एकदां दे सौख्यसमुद्रांत ढकलून.

(असें ह्मणून मूर्छित होतो.)

भा०— हं हं. महाराज ? हें काय ? आपण असें
घाबरे कां होतां ? अहो हंसपालिका ती हीच. सावध
व्हा. ब्रह्मदेवानें ती आपलीच राणी होण्याकरितां हि-
ला निर्माण केली आहे. असें असतां असे अधीर कां
होतां ? (असें म्हणून नेत्रांस पाणी लावून पदरानें
वारा घालून सावध करितो.)

हं०—(मनाशीच) अहाहा ! कायगवाई हे राज-
विडे ! भालचंद्रभट बरोबर आहेत, त्यावरून त्यांनीं
सांगितलेला मनमोहन हाच असावा. अरेरे ! एकूण
मजकरतां ह्या सुकुमार देहास येथपर्यंत यावे लागले
ना? वाटेनें ऊन लागल्यामुळे मुख कसें म्लान होऊन
उतरून गेले आहे ! अहाहा ! काय बाई ही शरिर-
ची ठेवण ! (मनाशीच) अगे हंसपालिके, भरजरी

मंदील काय ऐटदार बांधला आहे पाहिलासना ? क-
पाळ किती मोठे, भिवया कशा धनुष्याकृती, नासिका
किती सरळ ! अहाहा ! केशरी गंध घामाने कपाळ-
भर झाले आहे. कानांत पाचेची बिगबाळी असल्याने
उजवा गाल हिरवागार दिसत आहे पाहिलासना ?
अहाहा ! ओंठ सुकुमार असून तांबुऱाने कसे लालबुं-
द दिसतात बरे ? नको नको. (कडकडा बोटे मोडून)
माझी दृष्ट होईल एखादी. किती खालवर पाहू. देवा!
भालचंद्राने मांगितलेला हाच राजपुत्र असला तर बरे.
नाही तर केलीली प्रतिज्ञा व्यर्थ जाईल असे वाटते.
जयमुंगले, माझी प्रतिज्ञा भंग करण्यास हा प्रत्यक्ष
मदनच पाठविलास की काय ? अहाहा ! मदनाची कां
उपमा मी यास देते ? छीः! मदन कांही यांच्यापेक्षां
सुंदर नसेल. मदनाचा संचार संनिधान झाला असतां
आंगाचा दाह होतो. पण प्रियकराचे संनिधान झाले
तर दाह शांत होतो. मग मी मूर्खपणाने मदनाची
उपमा कशी देते ? बरे, हंसपालिके, या सुंदरास आ-
तां विष्णूची उपमा द्यावी. (पुनः मनाशीच) छीः!
विष्णूची उपमा तर अगदीच उपयोगी नाही. कारण,
विष्णूसारखा व्यभिचारी पुरुष दुसरा कोणीच नाही.
परवांच्याच अध्यायांत नाही कां कृपासागरांनीं कथा
सांगितली ? कीं गोकुळांत कृष्णाने किती भंडवाडा
केला, आणि शेवटीं कुब्जेबरोबर रत झाला. आणि
आजच नाही कां कथा ऐकली ? कोण तो दैत्य, काय

मालचंद्र, अरे, आतां नीट पहा. इतका वेळ ती पाठमोरी उभी होती. अहाहा ! हा खरोखरीच चंद्रोदय झाला कांरे ? ब्रह्मदेवा ! शर्थ झाली तुझ्या कसबाची ! अरे, हिला घडवितांना तूं फार आनंदांत होनास असें वाटतें, अहाहा ! चंद्राची तरी उपमा कशी द्यावी ? क्षयरोगी बेटा ! अं ! मालचंद्रा, हिच्या सौंदर्यास उपमा तरी कशाची द्यावी ? वरून काजळी शालूचा पदर घेतला आहे, तो फारच पातळ असल्यामुळे आंतील काचोळी सर्व दिसत आहे. अहाहा ! कोण भाग्यवंत तेथें हस्तस्पर्श करण्यास अवतरला असेल ? मालचंद्रा, कंचुकींत काय लपविलें आहे, तें मी जाऊन विचारूं कां ? अरे हातांत तिरकमठा, कास मारलेली, मस्तकावर सुवासिक पुष्पे, इत्यादि थाटानें पुराणांतील भिल्लिणीचें मला वारंवार स्मरण होतें. मालचंद्रा, हीच कां ती सुहास्यवदना ?

भा०—(मनाशीच) मघांपासून हीच कां हंसपालिका हीच कां हंसपालिका असें मला कां विचारित आहे, पण इतक्यांत सांगूं नये. कारण, एकदां हीच हंसपालिका असें सांगितलें तर हा कामव्याप्त झालेला गृहस्थ एकदम काय प्रकार करील कोण जाणें. ह्मणून जरा धीरसो गंभीर. बाकी मला तिनें ओळखिलें असेल यांत संशय नाही.

सौ०—मालचंद्रा, एकदां सांग हीच कां हंसपालिका ? जर हीच ती असेल, तर तिला सांग कीं, मीं

सांगितलेला सौंदर्यसागर तो हाच. पूर्वीच्यावरून तिची तुझी ओळख पक्की असेलच. तर मग बोल लवकर. हीच कां ती ?

भा०—महाराज, हीच असें सांगितलें, आणि तुझ्याविषयीं तिजजवळ शिफारस केली तर मज गरिबास प्रसन्न होऊन काय द्याल ?

सौं—अरे बेज्या ! तुला काय पाहिजे आहे? अरे, हीच जर हंसपालिका असेल तर मग मला दुसरें कांहीं नको, बाबास राज्यावरून काढिलें कीं भुवनपाल राजा, आणि तूं दिवाण. वाटेल तसें राज्य चालवा. शिवाय शेवटपर्यंत तूं जसें सांगशील, तसा मी वागेन. आणि मला तूं सुंदर बायको दिलीस ह्याणून मीही तुला एक सुंदर स्त्री करून देईन. झालेंना ? आणखी काय मागतोस ? अरे, मला ह्या प्राणप्रियेपेक्षां दुसरी कोणतीच प्रिय वस्तु नाही. राज्य नको, घर नको, फार तर काय, एक वेळ हिच्या भेटीकरितां हा माझा देह गेला तरी बेहेतर! भालचंद्रा, सांगरे सांग. अरे, आतां माझ्यानें दम धरवत नाही. प्रियसखीस केव्हां आलिंगन देईन असें झालें आहे ? अहाहा ! त्या लाल व नाजूक ओष्ठांचें चुंबन मला मिळेल काय ? उगीच थट्टेनें, व या माझ्या मृदु हस्तानें ते रसरसात व सुंदर गाल धरण्यास सांपडतील काय ? तिचे सकाम नेत्रकटाक्षांस हा देह पात्र होईल काय ? सुवर्णवर्णासारखा वक्षस्थळीं ह्या क्षुधातुर ह-

स्तांचा प्रवेश होईल काय ? हा हिचा सुवासिक केशांचा समुदाय माझ्या पुष्पयुक्त फलंगावर मनेच्छा विहार करील काय ? कोकिलेसारख्या स्वरांनी “ प्राणनाथ ” अशी हिच्या तोंडची अक्षरे माझ्या कार्ना पडतील काय ? भालचंद्रा, इतकी पुण्याई या हतभाग्याची आहे काय ? हिच्या सौख्यसमुद्रांत सौंदर्यसागर हाच कोणी एक मत्स्य ऋडा करण्यास इच्छितो, पण ते सर्व तुझ्या हातीं आहे. ह्मणून वा भालचंद्रा, आतां नकोरे अंत पाहूं. अरे, मत्स्य जीवनावांचून तळमळत आहे. एकदां दे सौख्यसमुद्रांत ढकलून.

(असें ह्मणून मूर्छित होतो.)

भा०— हं हं. महाराज ? हे काय ? आपण असें घाबरे कां होतां ? अहो हंसपालिका ती हीच. सावध व्हा. ब्रह्मदेवानें ती आपलीच राणी होण्याकरितां हिला निर्माण केली आहे. असें असतां असे अधीर कां होतां ? (असें म्हणून नेत्रांस पाणी लावून पदरानें वारा घालून सावध करितो.)

हं०—(मनाशीच) अहाहा ! कायगवाई हे राजविडे ! भालचंद्रभट बरोबर आहेत, त्यावरून त्यांनी सांगितलेला मनमोहन हाच असावा. अरेरे ! एकूण मजकरतां ह्या सुकुमार देहास येथपर्यंत यावे लागले ना? वाटेनें ऊन लागल्यामुळे मुख कसें म्लान होऊन उतरून गेले आहे ! अहाहा ! काय बाई ही शरिराची ठेवण ! (मनाशीच) अगे हंसपालिके, भरजरी

मंदील काय ऐटदार बांधला आहे पाहिलासना ? क-
पाळ किती मांठें, भिंत्रया कशा धनुष्याकृती, नासिका
किती सरळ ! अहाहा ! केशरी गंध घामानें कपाळ-
भर झालें आहे. कानांत पाचेची विगवाळी असल्यानें
उजवा गाल हिरवागार दिसत आहे पाहिलासना ?
अहाहा ! ओंठ सुकुमार असून तांबुळानें कसे लालबु-
द दिसतात बरें ? नको नको. (कडकडा बोटें मोडून)
माझी दृष्ट होईल एखादी. किती खालवर पाहूं. देवा!
भालचंद्रानें मांगितलेला हाच राजपुत्र असला तर बरें.
नाहीं तर केलीली प्रतिज्ञा व्यर्थ जाईल असें वाटते.
जयमुमंगले, माझी प्रतिज्ञा भंग करण्यास हा प्रत्यक्ष
मदनच पाठविलास कीं काय ? अहाहा ! मदनाची कां
उपमा मी यास देतें ? छीः! मदन कांहीं यांच्यापेक्षां
सुंदर नसेल. मदनाचा संचार संनिधान झाला असतां
आंगाचा दाह होतो. पण प्रियकराचें संनिधान झालें
तर दाह शांत होतो. मग मी मूर्खपणानें मदनाची
उपमा कशी देतें ? बरें, हंसपालिके, या सुंदरास आ-
तां विष्णूची उपमा द्यावी. (पुनः मनाशीच) छीः!
विष्णूची उपमा तर अगदींच उपयोगी नाही. कारण,
विष्णूसारखा व्यभिचारी पुरुष दुसरा कोणीच नाही.
परवांच्याच अध्यायांत नाही कां कृपासागरांनीं कथा
सांगितली ? कीं गोकुळांत कृष्णानें किती भंडवाडा
केला, आणि शेवटीं कुब्जेबरोबर रत झाला. आणि
आजच नाही कां कथा ऐकली ? कोण तो दैत्य, काय

मेलं नांव त्याचं ? (घोंटाळून) तो जेव्हां मरेना, तेव्हां विष्णूने जाऊन त्यांच्या बायकांचे पातिव्रत्य भंग केले. असा तो विष्णु. आणि त्याची कां बरोचरी माझ्या प्राणप्रियास देऊं ? छीः ! मग्नं पहाना, मला पाहून प्रियकराची कशी अवस्था झाली ? बरे झाले, भालचंद्राने सावध केले, नाही तर माझा वाई जीव घाबरून मी जवळ जाणार होतें. अहाहा !! सुमंगले, हे रत्न मला लावेल काय ? हा जर मला पति देशील, तर तुझे प्रीत्यर्थ लक्ष ब्राह्मणांस इच्छाभोजन घालीन. एक हजार सुवासिनीना इच्छा वायनें देईन. दहा हजार दंपत्यांस सुवर्णालंकार देईन. आई जगदंबे, ह्या पुरुषांचें दास्यत्व मला देशील काय ? या सुंदराच्या अर्धांगीं बसण्यास मी पात्र आहे काय ? (पुनः मनाशीच) अगे हंसपालिके, तू आपले मनांत मांडे पुष्कळ खातेस, परंतु ही गोष्ट त्यांनीं पतकरली पाहिजेना ? अरेरे ! एवढें मात्र कठिण दिसते; कारण, त्यांचे स्वरूपास मी शोभणार नाहीं, तेव्हां ते अंगीकार कसा करतील ? हर हर ! आतां काय करूं ? एकूण या राजीवाक्षाचे सुकुमार ओष्टाचे चुंबन मिळणें माझे प्राक्तनीं नाहीं असें वाटते. अहाहा ! या माझ्या कठोर हातानें ते आपल्या सुंदर कंठास आलिंगन करूं देतलि कां ? मला असें वाटते कीं, मी प्राणप्रियकराची अगदीं आवडती व्हावे. आणि मग जसें कांहीं कारणानें मी त्यांच्यावर रुसावे, आणि मग त्यांनीं मला जवळ घे-

ऊन समजवावें. जगंदेव, हे माझे लाडके हेतु पुरवि-
शील काय ? अहाहा ! असा सोन्याचा दिवस पाह-
ण्याची या हतभाग्य देहाची पुण्याई आहे कोठे ? ज-
र असें होत नाही, तर हा देह वांचून तरी काय उप-
योग आहे ? ” चला, त्या विहिरीवर जाऊं आणि ए-
कदाचे यांतून सुटूं. कारण, आतां मला दम धरवत
नाहीं. माझ्या विषयसमुद्रास भरती आली. हा मेला म-
दन तरी काय ? मेल्या मदना, अरे, आह्मी खरोखरी
अबला. आह्मापुढें तूं आपला पराक्रम कां दाखवितोस ?
सामर्थ्य असेरु तर माझे प्रियकराकडे जा. ह्मणजे मा-
झेही काम होईल, आणि तुझाही पुरुषार्थ कळेल.
हारे द्वाडा ! चल निघ येथून. पुरुषांपेक्षां आह्माला अ-
ष्टगुणित कां छळतोस ? उभयतांस छळशील तर स-
र्वार्थच काम होईल.

(असें ह्मणून मूर्छित होते.)

क्षे०—हं हं. हंसपालिके, हें काय, अशी बेसावध
कां झालीस ? आणि बेज्यासारखें काय करतेस ?

सा०—अहो, पाणी आणा लवकर. वारा घाला
वाग घाला. मला वाटतें कांहीं तरी झडप झाली अ-
सावी. (हंसपालिकेस सावध करतात.)

क्षे०—कायग चाई ! तूं एकाएकीं अशी कां
झालीस ?

हं०—कांहीं नाही चाई. उगीच झोंपेची डुकली
बिकली आली असेरु. आणिक कांहीं नाहींग चाई.

क्षे०—अग, तूं जरी चोरलंस तरी मीं वोळखलं हो. कारण, आपल्यावरून दुसऱ्याचं ताडावं. खरं-कां नाहीं गडे सावित्री ?

सा०—हो, तें खरं बाई. तुमचान् माधवाचा जसा परवां थाट उडाला, तशापैकीच कांहीं हें असेल.

क्षे०—छेग आमचा कशाचा थाट ! पण बाई हंसपालिकेला आतां काय झालं तें वोळखलं कां ? ते समोर वाघाचे मार्गें दोवे पळत आलेत ते, त्यांत जो श्यामसुंदर मनमोहन राजविंडा दिसतो तो ? त्याकरतांच हिची बाई ही अशी अवस्था झाली वरं,

सा०—खरंच गडे आतां वोळखलं. अहाहा ! ती मूर्तीच तशी आहे. मला वाटतें मघांशीं तोही घाबरा झाला होता तो इच्याचकरतां.

क्षे०—अग, खऱ्या रीतीनें जर पाहिलें तर या दोघांचं परस्पर प्रेम पाहून मला संतोष झाला. संसारांत दुसरें सुख तें कोणतें ? स्त्री-पुरुषांची खरी प्रीति अर्पणें हेंच सुख. एकून जोडा असोल बाई. उभयतांचे हेतु पूर्ण झाले तर तो केवळ मदन आणि ही रतीच.

सा०—अहाहा ! मला तर फार आनंद झाला. ईश्वर करो, आणि या दोघांचें प्रेम जुळो,

क्षे०—हंसपालिके, झाल्या गोष्टी आतां येत नाहीत. परंतु खरंच सांग ? तुझे मनानें तिकडेच धांव घेतलीना ? एखादीं तुमचें प्रेम पाहून आम्हाला संतोष

झाला. पण एकदां तूं आपलें तोंडानें सांगेनास ?

हं०—तर मग खरेंच सागूं बाई ? मी कांहीं या वेळेस शुद्धीवर नाहीं. माझा देह तुझाशीं बोलत आहे, आणि प्राण व मन सर्व त्या रूपां गुंतलें आहे. कृपा करा आणि आह्मा उभयतांचा गंधर्व विवाह करण्यास तुमची व (कृपासागराची) वडिलांचा परवानगी घ्या ह्मणजे झालें.

क्षे०—अगे, आह्मी तर आनंदानें रजा देतो, पण तिकडचा पूर्ण विचार समजला कां ? कां तूंच आपले मनांत मांडे खातेस ?

सा०—हो. तेषढा खास शोध काढशील तेव्हांनां ?

हं०—खरेंच बाई. इतका वेळ मूर्खाप्रमाणेंच मी तुझाशीं बोललें. तो कोण ? जात कोण ? माझ्या मनांत आहे तसें त्यांचे मनांत आहे कीं नाहीं वगैरे कांहींच खुळासा काढला नाहीं. आणि मनांतच गंधर्व विवाह करीत होते पण बाई आतां कसें करूं ?

क्षे०—अगे हंसपालिके, आह्मी दोघोजणी आतां घरीं जातो, आणि तूं येथेंच क्षणभर एकटी रहा. ह्मणजे तो उत्सुक झालेला राजपुत्र खचित तुझ्याशीं भाषण करील. खरें कीं नाहीं बरं सावित्री ? अग, दोघांच्या प्रेमसंकेतांत आतां आपण कशास बसवें ?

सा०—क्षेमावतीबाई, आपण खरें बोललांत. कारण स्वतः अनुभव आहेच.

क्षे०—अहाहा ! (मनांत थोडा आनंद व थोडा

क्षे०—अग, तूं जरी चोरलंस तरी मीं वोळखलं हो. कारण, आपल्यावरून दुसऱ्याचं ताडावं. खरं-कां नाहीं गडे सावित्री ?

सा०—हो, तें खरं बाई. तुमचान् माधवाचा जसा परवां थाट उडाला, तशापैकीच कांहीं हें असेल.

क्षे०—छेग आमचा कशाचा थाट ! पण बाई हंसपालिकेला आतां काय झालं तें वोळखलं कां ? ते समोर वाघाचे मार्गे दोवे पळत आलेत ते, त्यांत जो श्यामसुंदर मनमोहन राजबिंडा दिसतो तो ? त्याकरतांच हिची बाई ही अशी अवस्था झाली वरं.

सा०—खरंच गडे आतां वोळखलं. अहाहा ! ती मूर्तीच तशी आहे. मला वाटतें मघांशीं तोही घाबरा झाला होता तो इच्याचकरतां.

क्षे०—अग, खऱ्या रीतीनें जर पाहिलें तर या दोघांचं परस्पर प्रेम पाहून मला संतोष झाला. संसारांत दुसरें सुख तें कोणतें ? स्त्री-पुरुषांची खरी प्रीति असणें हेंच सुख. एकून जोडा असोळ बाई. उभयतांचे हेतु पूर्ण झाले तर तो केवळ मदन आणि ही रतीच.

सा०—अहाहा ! मला तर फार आनंद झाला. ईश्वर करो, आणि या दोघांचें प्रेम जुळो.

क्षे०—हंसपालिके, झाल्या गोष्टी आतां येत नाहीत. परंतु खरंच सांग ? तुझे मनानें तिकडेच धांव घेतलीना ? एरवीं तुमचें प्रेम पाहून आम्हाला संतोष

झाला. पण एकदां तूं आपलें तोंडानें सांगेनास ?

हं०—तर मग खरेंच सागूं बाई ? मी कांहीं या वेळेस शुद्धीवर नाहीं. माझा देह तुझाशीं बोलत आहे, आणि प्राण व मन सर्व त्या रूपीं गुंतलें आहे. कृपा करा आणि आम्हा उभयतांचा गंधर्व विवाह करण्यास तुमची व (कृपासागराची) वडिलांचा परवानगी द्या ह्मणजे झालें.

क्षे०—अगे, आम्ही तर आनंदानें रजा देतो, पण तिकडचा पूर्ण विचार समजला कां ? कां तूंच आपलें मनांत मांडे खातेस ?

सा०—हो. तेषढा खास शोध काढशील तेव्हांनां?

हं०—खरेंच बाई. इतका वेळ मूर्खाप्रमाणेंच मी तुझाशीं बोललें. तो कोण ? जात कोण ? माझ्या मनांत आहे तसें त्यांच मनांत आहे कीं नाहीं वगैरे कांहींच खुळासा काढला नाहीं. आणि मनांतच गंधर्व विवाह करीत होते पण बाई आतां कसें करूं ?

क्षे०—अगे हंसपालिके, आम्ही दोघीजणी आतां घरीं जातो, आणि तूं येथेंच क्षणभर एकटी रहा. ह्मणजे तो उत्सुक झालेला राजपुत्र खचित तुझ्याशीं भाषण करील. खरें कीं नाहीं बरं सावित्री ? अग, दोघांच्या प्रेमसंकेतांत आतां आपण कशास बसावें ?

सा०—क्षेमावतीबाई, आपण खरें बोललांत. कारण स्वतः अनुभव आहेच.

क्षे०—अहाहा ! (मनांत थोडा आनंद व थोडा

विरह वाटून) मलाग बाई कशाचा अनुभव ? कदाचित् तुझ्याच मनांत असेल.

सा०—(आपण भालचंद्रास मोहित झालों, हें क्षेमावतीनें ताडलें असें जाणून) क्षेमावतीबाई, सर्वांची एकच वाट आहे. एकमेकांस कांहीं नांव ठेवण्यास नको.

क्षे०—असं. असं वाटेवर ये; चल तर आतां जाऊं. कारण आतां जितके क्षण आपणास येथून जाण्यास जास्त होतील, तितकीं वर्षे हंसपालिकेस होणार आहेत, ह्मणून चल कशी बाई.

सा०—ही पहा मी चाललें. (दोन तीन पावलें पुढें जाऊन पुनः माघारी फिरते.) पण हंसपालिके, (हळूच) अग आपल्याच पोटावर मात्र नजर देऊं नकांस समजलीस का !

हं०—(हंसून) नाहींग बाई. मी समजलें. जमलें तर लागलीच तुलाही सुखाची अधिकारी करीन! (लाजून) स्वारी बरोबर जे दुसरे गृहस्थ आहेत, ते माझ्या ओळखीचे आहेत. आणि परवां मला भेटले होते, तोंपावेतों त्यांचें लग्नही झालें नव्हतें, आणि आतां तरी त्यांचें लक्ष्य पहा तुजकडेच लागलें आहे. तेव्हां या सर्व चिन्हांवरून परमेश्वर तुझी ही इच्छा पूर्ण करील ह्यांत संशय नाहीं.

क्षे०—(तोंड गोरेंमोरें करून.) मग काय मीच तेवढी राहिलेना ? बरं देवाची मर्जी.

हं०—अहो क्षेमावती, आपले वडील जे कृपासागर यांचा लोभ मजवर फारच आहे. आणि आलिकडे नेहमीं मजवरच फार प्रीति करतात. आणि मी कांहीं एखादें अचाट काम केलें, किंवा चमत्कारिक शिकार वगैरे केली, किंवा मनास आनंद होण्यासारखे शब्द बोललें, तर लागलीच स्वारी प्रसन्न होते आणि कांहीं माग म्हणून मला म्हणते, हें तुम्हीं सुद्धां पुष्कळ वेळां पाहिलें असेल. तेव्हां बाई अशी आतां कधीं वेळ आली कीं लागलीच तुम्हाला माधवास देण्याविषयीं वचन घेऊन ठेवतें. म्हणजे झालेना काम ?

क्षे०—(लाजून) तूं बाई मोठी चतुर आहेस. तुझ्या इच्छेप्रमाणें कर. आम्हाला मात्र विसरूं नकोस. कारण, बाबा नेहमीं म्हणत असतात कीं, हंसपालिका पृथ्वीची स्वामिणी होईल. तर ईश्वरइच्छेनें ऐश्वर्य येवा हीच आमची इच्छा आहे. पण बाई आम्हाला मात्र विसरूं नको. कां सावित्री, खरं कीं खोटं ?

सा०—खरं आहे बाई. चला आतां ईश्वरकृपेनें आपल्या तिघींचांही कल्याणें होवात.

क्षे०—चल बाई. हंसपालिके, आम्ही पुढें घरीं जातो, तूं मागून जलद येहो. (असें म्हणून क्षेमावती व सावित्री निघून जातात. इतक्यांत.)

भा०—(सौंदर्यमागर स्त्रैण झाला पाहून मनांत) आतां आपण सौंदर्यसागराजवळ राहूं नये. त्या हंस-

पालिकेच्या मैत्रिणी कशा सुज्ञ ? त्या लागलीच घरी चालत्या झाल्या. खरेच आहे. दोघांत तिसरें असणें ठीक नाही. व्यर्थ यांच्या भाषणास अडवळा कां ? आपण आपलें दूर जावें हें योग्य. (उघडपण) सौंदर्यसागरा, मला तहान फार लागली आहे. नूं क्षणभर जर यथे वसशील, तर मी आतां पाणी पिऊन येतो.

सौ०—(भालचंद्राचें जाणें आपल्या पथ्यावर आहे असे जाणून.) ठीक आहे. भालचंद्रा, पाणी लवकर पिवून घे. हा मी यथेच वसतो.

भा०—(मनांत) वः ! काय चतमकार आहे ! माझ्या मुखांतून शब्द निघण्याचा अवकाश, तों लागलीच यानें रजा दिली. एकून स्त्रैण झालेल्या पुरुषास दुमरी कोणतीच वस्तु प्रिय नाही. स्त्रीच्या नाहीं लागला ह्मणजे मग त्याला इष्ट नको, मित्र नको, धन नको, देह नको, फार तर काय प्राणही नको असे होते ! अहाहा ! ईश्वरा ! काय व्यर्थ मोहांत हें जग गुंगविलें आहेस ! शाचास ! अचित्य, अविनाश, अक्षयी निर्मळ असें जें तुझें ब्रह्मसुख, त्याहीं पेक्षां हें रतीसुख जास्त केलें आहेस. अरे, बालपणापासुन आमचें अकृत्रिम मित्रत्व आजपर्यंत चालत आलें असतां, आज सौंदर्यसागरास विषयसुखाचा भास झाल्याबरोबर त्यानें माझी आशा सोडून दिलीना ! अरेरे ! आजपर्यंत चाललेल्या मित्रत्वाचा आज नाश झालाना ! यांपेक्षां पूर्वीच जर मी दूर दूर राहिलों असतो तर

हा त्रास आतां झाला नसता. असो. आपण हे विचार मनांत आणून उपयोग नाही. आपल्याकडून मित्रत्वांत अंतर आणू नये, कारण आपणच त्याला येथपर्यंत आणलें, आणि हंसपालिकेची गांठ घालून दिली, तेव्हां हे विचार व्यर्थ मनांत आणणें ह्मणजे आपल्या मनांत अंतर आणणें आहे. अरे, विश्वामित्रासारखे तपोनिष्ठ ऋषी आपल्या अमोल तपोभांडारास लाथ मारून, उर्वशीस पाहतांच पूर्ण स्त्रीण झाले. मग या सौंदर्यसागराची काय कथा आणि मित्रत्वाची योग्यता विसरला ह्मणून आश्चर्य काय ? असो. त्याच्याकडे तरी दोष लावत नाही. कारण खरें जेथें रूप, गुण, यौवन आणि प्रेमदृष्टी परस्पर झाली, तेथें दुमरें कोणतेंच भान रहात नाही, फार कशाला, हंसपालिकेला पाहून पुरुष मनमोहीत होईलच, पण ती दुमरी एक कोणी हंसपालिकेबरोबर होती, आणि तिने साधारण दृष्ट्या, मजकडे नेत्र कटाक्षानें पाहिले. तेव्हां माझीच काय अवस्था झाली बरे ? साधारण तरुण स्त्री पाहून जर मन मोहीत होतें तर अति सुंदर स्त्रियेस पाहून कोणता पुरुष मोह पावणार नाही ? तर स्त्रीपुरुषांच्या प्रीतीपेक्षां जगतांत दुमरी कोणतीच मौल्यवान वस्तु नाही यांत संशय नको. पहा, ज्या प्राणाचें मोल होत नाही तो प्राण स्वऱ्या स्त्रीच्या प्रीतीकरतां सहस्त्रावधी मनुष्यांनीं दिले आहेत, आणि देतही आहेत. ह्मणून स्त्री ही सर्व मोहक वस्तूंत

श्रेष्ठ आहे. असो, आतां आपण चालते व्हावे. (उच-
डपणे) सौंदर्यसागरा, मी जातो. सवड झाल्यास तुला-
ही सुंदर पाणी आणीन.

सौ०—अरे, अजून आहेसच कां ? मी समजलों
तू गेलास. अरे, जाणे असेल तर लवकर जा.

भा०—(मनांत) काय पहा. मी केव्हां जाईन
असे यास झाले आहे. असो. (असे ह्मणून भालचंद्र
निघून जातो. नंतर)

सौ०—अहाहा! ठीक झाले, काय ईश्वरी चमत्का-
र ! कोणतीही गोष्ट घडून येणे असली ह्मणजे अशी-
च जमून येते. पहा, हंसपालिका व मी एकांतांत अ-
सावे असे वाटल्याबरोबर ईश्वररूपेने लागलीच त्या
दोघी तिच्या सख्या निघून गेल्या. बरे, भालचंद्र ज-
वळ होता. त्याला कां तृपा लागावी ? यावरून ईश्व-
रीलीला अगाध आहे, असो, आतां कसे करावे ? का-
रणाशिवाय आपण तिच्या जवळ तरी कसे जावे ?
(विचार करून.) अं: ! त्यांत काय आहे ? (मनाशीत)
अरे सौंदर्यसागरा, असे कर, आंगावरील भरजरी शे-
ला आहे की नाही ? तो जरा अगदी हाताच्या पुढे
घोळ करून आण, शेला उडून जाईल असा सपा-
टचाने तीर सोड. ह्मणजे काम झाले. मग शेला आ-
णवयाच्या निमित्ताने तिज जवळ जाण्यास काय ह-
रकत आहे ? शेला मात्र नैमका तिच्या जवळ पडला
माहिजे, (टाळी वाजवून.) वः ! झाले काम ! खाशी

युक्ती सुचली. हा पहा आणला शेला हातावर. (असें ह्मणून शेल्यासहीत तीर हंसपालिकेजवळ सोडतो.) (उबडपणें) अरे शेला उडाला !! (इकडे तिकडे दाटूनच पाहतो.) वः! इतका लांब गेला कां ? (आणावयास हंसपालिकेजवळ जातो. नंतर)

हं०—वः ! काय परमेश्वर हितावर आहे. (मनांत) प्रियकराशीं प्रथमतः आपण होऊन कसें बोलावें या विचारांत होतें, तों शेला आपोआप जवळ आला. आतां ठीक झालें. शेला उचलून आपल्या जवळ ध्यावा. ह्मणजे मग तर तिकडूनच बोलणें होईल कीं नाहीं ? (शेला उचलूं लागते. पुनः मनाशींच.) नकोग बाई शेला उचलून घेतला, आणि तिकडून कां उचलला असें बोलणें आलें तर ? मग काय उत्तर द्यावें ? (पुनः मनाशींच.) अगे, उत्तर कशाला पाहिजे ? तसाच प्रसंग आला तर घट्ट पाय धरूं ह्मणजे झालें. मग तर तिकडचा राग जाईलना ? (असें ह्मणून शेला उचलून घेते.)

सौ०—(शेला उचलून घेतला पाहून) अहाहा ! शेल्या, धन्य भाग्य तुझे. अरे, आतां तुला जगतांत भीतीच राहिली नाहीं. कारण समर्थानें हातीं धरलें.

हं०—(हें बोलणें आपल्यासच लावून आलें असें जाणून) शेल्या, तूं समजत असशील कीं, मी निर्भय झालों पण नाहींरे नाहीं. अरे, सबलांची वस्तु अवला

जर हातीं धरतील, तर ती प्रंचला होईल काय ?
नाहीं. तर शेल्या, तुला जें मी निर्भय झालों असें वा-
टत असेल तें व्यर्थ आहे.

सौ०—(मनांतच) अहाहा ! काय भाषणचातु-
र्य आहे! उत्तर कसे मिळालें? यापुढें आतां मी काय
बोलावे ! असो; मुंकाळ्यानें राहून उपयोग नाही. ला-
गलीच आपल्या चातुर्याची परीक्षा होईल. तर ही
कुंठित होईपर्यंत आतां बोललेंच पाहिजे. (उ-
घडपणें) शेल्या तूं भिऊं नकोस. कारण, ज्यांनीं तु-
ला हातीं धरलें आहे, त्यांच्या योग्यतेचा विचार कर,
ह्मणजे तूं निर्भय आहेस किंवा नाहीं हें तुला समजेल.
कदाचित् तूं समजत असशील, कीं ज्यानें मला हातीं
धरलें तो अवल आहे. आणि पूर्वीं आपण ज्याजवळ
होतो तो चक्रवर्ती सबल आहे. पण तसें नव्हे हो.
पूर्वींचा तुझा आश्रय जरी चक्रवर्ती सबल आहे, तरी
तो उपयोगी काय ? कारण चक्रवर्ती ह्मणजे सार्वभौ-
म राजा. त्याला जरी पृथ्वीवरील सर्व मांडलिक राजे
करभार देतात, तरी त्यालाही त्याच्या गृहिणीस कर-
भार द्यावा लागतो. तेव्हां अर्थांत चक्रवर्ती सार्वभौम
राजापेक्षांही स्त्रियांची योग्यता जास्त आहे; ह्मणून
शेल्या, प्रस्तुत जो तुला आश्रय मिळाला आहे, तो
स्त्रीजातीचा आहे. आणि पूर्वींचा जरी चक्रवर्ती हो-
ता, तरी तो पुरुषजातीचा होता. याकरतां आतां स्व-
स्थ मनानें रहा बरे !

हं०—(मनांत) अहाहा ! काय स्त्री-जातीला शिखरीं नेऊन बसविले! आणि त्या बोलण्यांत आपण चक्रवर्ती राजपुत्र आहोत असें सुचविले. शाबास ! यापुढे मी आतां काय बोलावे ? पण मला वाटते अशा चतुर पुरुषाबरोबर पुष्कळ बोलून घ्यावे. आणि कदाचित् तिकडे कुंठीत झाले तर बरेच झाले. (उघड) शेल्या, तुझा विचार तूच कर. मी सांगायाला पाहिजे असें नाही. अरे पूर्वीच्या तुझ्या मालकानें मनावर धरले तर तुला ते एका क्षणांत परत आपल्याजवळ घेतील. मग तुझ्या हल्लींच्या आश्रयाकडून तुजें साहाय्य होणार नाही. कारण तिकडे पराक्रमच तसा आहे.

सौ०—शेल्या, या बोलण्याला तूं भिऊं नकोस. कारण, भुंग्याचें सामर्थ्य कसें असतें हें तुला माहित असेलच, कीं तो मोठमोठीं हत्तीच्या शरीरा एवढालीं खंबीर लांकडाचीं खोडे क्षणांत चूर करून टाकतो. पण कमलांत जर अडकून राहिला, तर तेथें मात्र त्याच्या पराक्रमाचें पाणी होऊन जातें. कारण, तेथें मोहांत घोंटाळून प्रीतिपाशांत गर्क होऊन जातो. जरी तुझ्या पूर्वीच्या मालकांत मोठा पराक्रम आहे, तरी तो कोठें ? इतर ठिकाणीं. तुझ्या प्रस्तुत आश्रयाजवळ त्याचें पाणीच होणार. कारण प्रीतिपाश.

हं०—(मनांत) वः! ह्या बोलण्यांत तर खूपच ठेवून दिली ! ह्मणजे माझ्या ठिकाणीं प्रीति जडली

आहे हें तिकडून सुचविलें. आतां काय बोलावें ? पुनः हो. मी हटतें कीं काय ? (उघडपणें) शेल्या फस्शीलरे फस्शील. अरे, भुंग्याजवळ एकच वस्त्र असल्या कारणानें त्याचें कमलिनीजवळ कांहीं बळ चालत नाहीं. परंतु पूर्वीच्या तुझ्या मालकाजवळ किती शस्त्रें आहेत, ह्याचा विचार केलास कां ? अरे, एक सौंदर्यशस्त्र, दुसरें सहस्रावधी सद्गुण भरलेत, तें एक प्रबल शस्त्र. तिसरें प्रियभाषण—किती तीक्ष्ण शस्त्र बरें? आणि यांहीपेक्षां प्रबळ आहे एक, त्याचें नांव सांगूं कां शेल्या तुला ? अरे, चवथें काम-शस्त्र. इतकीं शस्त्रें तिकडे आहेत. त्यायोगानें, तूं प्रस्तुत ज्याचा आश्रय केला आहेस, तो क्षणांत बलहीन होऊन कामशस्त्राच्या स्वाधीन होईल. आणि तुझ्या पूर्वीच्याच आश्रयाचा जय होईल. तेव्हां मग निमुटपणें पुढें त्यांच्याकडे जाण्यापेक्षां आतांच हा निर्बल आश्रय सोडून तिकडेस जा.

सौ०—शेल्या, तूं असा वरकांती दुसऱ्याचें बोलण्यावर विश्वास ठेवूं नकोस हो. पूर्ण विचार कर. अरे, शस्त्रें कोणाकडे जास्त आहेत सांगूं कां ? पहा तूं आहेस तिकडे सौंदर्यशस्त्र तर आहेच. सद्गुणशस्त्र आहेच. तशींच प्रियभाषणादि शस्त्रें आहेतच. झालें, इकडे अधिक काय काम-शस्त्र ? त्याचें शांती-शस्त्र तिकडे आहेच. तें आह्माकडे नाहीं, समजलेंना ?

हं०—(मनाशीं.) अग बाई ! आतां बरीक श-

र्थ ज्ञाली ! आतां पुढें काय बोलावें ? हो पण मी ऐकतें कीं काय ? (उघडपणें.) शेल्या, शस्त्रें जवळ पुष्कळ आहेत आणि शस्त्रें बाळगणाराला जर त्याचा अभिमान नाही, तर मग शस्त्रें अमून उपयोग काय? प्रस्तुत तूं जिकडे आहेस इकडे कांहीं शस्त्रांचा अभिमान नाहीहो. ह्मणून जिकडे अभिमान असेल तिकडे तूं जा.

सौ०—शेल्या, तुझ्या पहिल्या आश्रयास जर अभिमान असता तर त्यानें आगांतुकपणानें तुला दुसऱ्याकडे कां पाठविलें असतें ? अरे, तुला पुढें पाठविण्याचें कारण इतकेंच कीं, तुझी सोय पूर्वी ज्ञाली, कीं मागून तुझ्या धन्याची.

हं०—(मनांत.) मजकडे लक्ष्य पूर्ण असल्यामुळेच निमित्त्याला शेला मजकडे उडविला. आतां उगीच आडून आडून गोळ्या कां माराव्यात ? एकदां मनाचा हिऱ्या करून समक्षच बोलावें. (उघडपणें.) शेल्या, असा आगांतुकीच करण्यास आलास मग लाजतास कां ? आणि बोलण्यांत मध्यस्थी कां ? अभिमानच सोडला मग आतां हरकत कोणती ?

सौ०—शेल्या, तुझी माझी कथा काय ? अरे, देवाद्रिकांनीं सुद्धां स्त्रियांपुढें हात टेंकिले. अरे, पार्वतीनें भिल्लिणीचें रूप घेतलें तेव्हां महादेवही तिजकरितां भ्रमिष्ट झाले. हें तुला माहित असेलच. तसेच भस्मासुरासारखे महाशूग्री मोहनीला वश हो-

ऊन अभिमान विसरले. मग तुझी माझी कथा काय ? (मनाशीं) थोडी गंमत करावी. [उघडपणें.] असो. शेल्या, इतकें अमर्याद बोलणें आपल्याला कशाळा हवें ? चल आपण जाऊं. हा पहा मी चाललों. चल तुला यावयाचें असेल तर. [असें ह्मणून सौंदर्य-सागर जाऊं लागला.]

हं०—अगवाई ! कायग बाई बोललें. आग लागो माझ्या बोलण्याला ? [तोंडांत मारूत घेते.] मेले टवळे जिभे, सटव्ये कायग अक्षरं बोललीस ! अरेरे! प्राणनाथास राग येऊन जाऊं लागलेना ? आतां काय करूं ? [रडूं लागते.] हाका मारते,—अहो चक्रवर्ती, अहो, पृथ्वीपती, अहो, अहो, अहो प्राणनाथ, अहो, या अनाथ दुबळीला किंचित् भाषणामृत पाजून अर्धमृत नकाहो टाकून जाऊं. अहो मी बोललेलीं प्राणनाथ हीं अक्षरें श्रवण करून पाय कसा पुढें पडतो ?" मजकडून चुकी झाली, नकाहो नका जाऊं. तुझ्यास माझ्या सुमंगलेची शपथ आहे, या उपरांत पाय पुढें टाकाल तर हे प्राण रहात नाहीत, महाराज (हात जोडून.) मी मूर्ख दुर्बळ स्त्री-जाति, आणि थट्टेनें भाषण केलेलें आपण मनावर घेतां काय ? नाही हो नाही. मीं आपणास अपमानानें नाही भाषण केलें; या गरीब दुर्बळ स्त्रीस पेटलेल्या कामाग्नींत नका हो टाकून जाऊं. अहो कृपा-मेघाची वृष्टि करा. मी-

नांस जर जल सोडूं लागलें, तर त्यांनीं कोणास शरण जावें ? सरितेस सागर उपेक्षूं लागला तर तिची वाट काय व्हावी ? महाराज, सुकुमार केळीवर वज्रपात झाला तर तिची कशी दशा होईल ? अहो, भालचंद्रभटानें आपली मूर्ति ध्यानीं भरविल्यापासून ह्या मनास आपला ध्यास लागला. आणि आतां किंचित् सुखाचा भास दाखवून सर्व अभास करतां काय ? आपल्या पायाखेरीज मीं आशा कोणाची धरावी ? प्राणनाथ नकाहो नका जाऊं. आपण ऐकत नाहीना ? मी जाऊं देणार नाहीं. [असें ह्मणून सौंदर्यसागराचे मार्गें पळते. इतक्यांत ठेंच लागून खालीं पडते.]

सौ०—(पुढें पळतां पळतां मार्गें काय पडलें ह्मणून पाहतो.) हाय हाय ! प्राणप्रिया पडली काय ? अरेरे. मी दुष्ट ! ! देवा ! मजसारखा कठोर हृदयी कोणी असेल कां ? शिव ! शिव ! चांडाळापेक्षांही माझे मन कसे कठोर झालें ? ही कोणी बुद्धि सांगितली ? (तोंडांत मारून घेतो.) अरे राम ! राम ! राम ! मी अभागी खरा, किती सायासें करून ह्या रत्नाची भेट झाली ? मी कृतघ्न खरा. माझ्या प्राणप्रियेस दुःखाव्धीत मी टाकिलेंना हर ! हर ! आतां माझी वाट काय ? आतां या दुष्टाला ती पुनः प्रेमदृष्टीनें पाहील काय ? अरेरे ! आतां पुनः प्रीतीचें नांव कशास !! आतां कसें करूं ? (असें ह्मणून तिला उठवूं लागतो व साकध करूं लागतो.) प्राणप्रिये, एकावार द-

ष्टि उघडून या चांडाळाकडे अवलोकन तरी कर. आतां पुनः असा निर्दयपणा कधीं करणार नाही. आणि मी तरी खरोखरीच रोषानें तुला सोडून जात नव्हतो. सखे, विनोद तुला समजेना कां ? हा वेडे. ऊठ. हें काय असें. एकदां बोल बरें. मी विचारतो तेवढें सांग.

हं०—(हळूच व किंचित् नेत्र उघडून.) आतां कशाला पण येणं झालं ? नाही तर नाही. मनांत नसलें तर दुसऱ्याच्या आग्रहानें कां कोणती गोष्ट होते ?

सौ०—प्राणप्रिये, तुजवर जर माझे प्रेम नसतें, तर शृंगारपुरी सोडून इकडे पांचशें कोश कां आलों असतो ? दुसरें कांहींच कारण नाही. ऊठ. आणि तुझ्या मनांतील हेतु उघडपणें सांग. परमेश्वर मनोरथ पूर्ण करील.

हं०—अहाहा ! प्राणप्रिया, सर्वत्रांस प्रकाश देणारा जो दीप तो स्नेहावांचून क्षीण होतो, तद्वत् मला झालें होतें. आतां तुमच्या स्नेहरूप भाषणानें माझा दीपरूप प्राण क्षीण झालेला पुनः टवटवीत झाला. महाराज, तोच प्राण मी आपणास अपर्ण करतें. त्याचें संरक्षण करा.

सौ०—प्राणसखे, तुझ्या दीपरूप प्राणाभोवतीं शेंकडों पतंग रूपी प्राण घिरव्या घालीत होते, परंतु मुद्देवानें आज ह्या प्राणाची आणि तुझ्या प्राणाची मैत्रिकी झाली. आतां पुढें विचार काय करणें हें मात्र कळलें पाहिजे. हे माझे बाहू तुझ्या मनवेधक देहास

आलिंगन देण्यास घाबरे झाले आहेत, परंतु अनीतीने आलिंगन देणे काय उपयोगी? ज्या योमाने अक्षय सुख मिळेल तो रस्ता धरंवा.

हं०—महाराज, काया वाचा मनाने हे शरीर व प्राण आपणास अपर्ण केले आहेत. आतां तृषित झालेल्या चातकास अंत न पाहतां एकदा कृपामेघ व्हा. महाराज, नकाहो नका. आतां मजविषयीं दुजा भाव धरूं नका. सर्वसाक्षी सूर्यनारायण व मातोश्री धरणी हे माझे साक्षी यादेखत मी आपली सत्य सत्य स्त्री झाले आहे. आतां अंतर नका देऊं. प्राणप्रिया, या वेळेस जर माझे आई आणि बाबा जिवंत असते, तर प्रियकरा, आपणास पाहून त्यांना किती सुख झालं असतं? माझे मनांतून त्यांनीं माझे विवाहसुख पहावं असें फार होते. परंतु उपाय काय? मज अभाग्याचे नशिबीं तें सुख कांठें आहे? (मोठ्याने हुंदका येऊन.) असो, आतां जिवलगा, ही दीन झालेली निराश्रित दासी हिचा अंगीकार करा. आणि निरंतर पायाजवळ रक्षण करा.

सौ०—(आलिंगन देऊन) प्रिये, नको रडू.—परमेश्वर तुझे सर्व हेतु पूर्ण करील. तुझ्या मनांतून आई-बापांसमक्ष सोहळा व्हावा असें आहे, तर उद्यां ईश्वर तसाच दिवस दृष्टी पाडेल. सखे तूं शोक करूं नको. भुवनपाल व भुवनसुंदरी खुशाल आहेत.

हं०—(आनंदाने) प्राणनाथ, खरं कां? (कंठा-

स मिठी घालून) असें होईल तर माझा आनंद पृथ्वी-
त मावणार नाही. आपली व त्यांची भेट कां झाली ?

सौ०-सखे, शृंगारपुरीत सिंहबल प्रधानानें, व मा-
झा बाप चंद्रकांत ह्या उभयतांनीं दुल्यारामोशाशीं सं-
केत करून त्यास इकडे पाठविलें. सिंहबलानें तुझ्या
प्राप्तीविषयीं फार फार युक्त्या दुल्यास सांगितल्या होत्या;
असो. दुल्या इकडे येण्यास निघाला तेव्हां मला चैन
पडेना. आणि त्यापूर्वीं भालचंद्र-काशीहून आला ते-
व्हां ह्या (हनें वटीला धरून) जिवाची तारीफ त्यानें
केली होती. दुल्या इकडे येऊन भुवनपालाचा वगैरे
दोषांचा घात करून तुला सिंहबलाचे स्वाधीन कर-
णार. हें मला सहन न होऊन मी लागलीच भालचं-
द्रासाहित प्रेमसागरासह कांहीं लोकांस बरोबर घेऊन
या वनाचे उत्तरेस येऊन पोहचलों. पवनगंगेचे कांठीं
सुंदर रम्य स्थळीं उतरल्यावर, रात्रीं एसवा झणून
रामोशाचा रडण्याचा स्वर ऐकूं येऊं लागला. मी आ-
पल्या माणसांकडून तपास करून त्यास धरून आण-
विलें. त्यानें आज रात्रीं माझा धनी भुवनपाल काळूबा-
ईस बळी देणार व हंसपालिकेस दुल्यानें व सटव्यानें
धरून नेलें. वगैरे सर्व मजकूर सांगितला. आम्ही ला-
गलींच तयार हत्यारानिशीं काळूबाईच्या देवळाशीं
जाऊन छपून बसलों. ज्यावेळीं त्या दृष्ट खंडवानें भुव-
नपालास व तुझ्या आईस देवीजवळ वांकविलें, त्यावे-
ळीं काय तो प्रसंग सांगावा !! असो, लागलींच सर्वा-

चा घात करून भुवनपालास व तुझ्या आईस त्या दुष्ट रामोशांच्या दाढेंतून सोडविलें. सखे, त्यांच्या बदला त्या दुष्ट रामोशांचेच बळी दिले. ही गोष्ट कालच झाली. भुवनपाल व तुझी आई हल्लीं माझ्या छावणींतच आहेत. आज सकाळीं भालचंद्र व मी तुझ्या शोधास शिकारीच्या निमित्यानें आलों. तीं अशा रीतीनें तुझी भेट झाली.

हं०—अहाहा ! प्राणनाथ, काय हा आनंद ! !
आतां मी आपली हकीकत सांगते. आम्ही सर्वजण येथून पश्चिमेस एक दाट झाडी आहे तेथें पर्णकुटींत बरेच दिवस राहत होतो, तेथें मला सोबत काय ती रामोशांच्या मुलींची व भिळ्यांच्या पोरींची. त्यांच्या बरोबर तीर मारणें वगैरे शूरांच्या कामांत मी बरीच प्रवीण झालें. वाघ, आस्वले वगैरे हिंसक पशूंच्या झुंडीच्या झुंडी मारून मी रास पाडित असें. मला बरें समजू लागलें तेव्हां माझ्या आईनें मला लिहिण्यास व वाचण्यास शिकविलें, याशिवाय शिवणकाम व कशिदा काढणें, रांगोळ्या घालणें, चित्रें काढणें वगैरे बऱ्याच विद्या मला शिकविल्या. आमच्या आसपास रामोशांची वस्ती फारच होती, त्यामुळे बहुतेक भिळ्यांचा व रामोशांचा माझ्या बाबाशीं स्नेह झाला. त्यानंतर पुढें कांहीं विचार करणें होता; तीं दुल्यानें शृंगारपुरीस जाऊन चहाडी केली. सर्व रामोशांपेक्षां एसबाचा आमचा फार लोभ जुळला होता. असो,

ईश्वरकृपेने त्यास सुबुद्धी होऊन त्याने तुह्यास वर्तमान कळविले. नाही तर चाचा व आई आज जिवंत राहिली असती काय ? (डोळ्यांत पाणी आणून) पण महाराज, तो एसचा जिवंत आहेना ? की त्यालाही बळी दिलात ?

सौ०— छे वेडे. ज्याने इतका उपकार केला त्यास कां शिक्षा करीन? त्याला माझे खाजगी तैनातीस पंचवीस रुपये पगार करून नौकरीस ठेविले आहे. शिवाय त्याचे विश्वासूपणाबद्दल त्यास दोन हजारांचे कडे बक्षिस दिले. सखे, मग पुढे काय झाले, ती हकीकत एकदां सांग.

हं०—मग पुढे काय ? त्या दुल्याने वाटते चहाडी करून हा गोंधळ केला. आम्ही सर्व निजले असता एकदम हल्ला करून चाचास व आईस बळी द्यायचे ह्मणून नेले. आणि मला दुल्या व सटव्यांनी बांधून प्रधानाकडे न्यायचे ह्मणून एका झाडीत नेले. दुसरे दिवशी उजाडल्यावर, त्या दोघांचीही मजविषयी पाप बुद्धि होऊन आपआपसांत गुळाम ठार मेले. पुढे मी मोकळी होऊन या अरण्यांत दीन वदनाने हिंडत होते, इतक्यांत कृपासागर ऋषींची कन्या क्षेमावती व सावित्री ह्या दोघी सहज ह्या वनांत आल्या होत्या त्यांची माझी भेट होऊन त्यांनी मला कृपासागर महाराजांचे पायावर नेऊन घातले. त्यांनी “तू माझी दुसरी कन्याच आहेस.” असे ह्मणून आजप-

यंत माझे पाळण केलें. आज सहज आह्मी येथें आलों तों आपलें दर्शन झालें. महाराज, बाबास व आईस दुष्टांनीं बांधून बळी देण्यास नेलें त्यास बरेच दिवस झाले. आणि आपण काल बळी देत होते सांगतां हैं कसे ?

सौ०—सखे, एसबाच्या सांगण्यावरून समजलें कीं, त्यांनीं बरेच दिवस पुढें काळू बाईच्या जत्रेचा दिवस येण्याची वाट पाहिली. काल त्यांचा जत्रेचा दिवस होता. परंतु काळूबाईनें त्यांचीच उलटी जत्रा केली.

हं०—एकूण ईश्वर तारी त्याला माणुस काय मारी! अहाहा! परमेश्वराची लीला अगाध आहे !! असो, महाराज, आपण आपले छावणींत जाऊन सर्वत्र मंडळी सुद्धां उद्यां कृपासागरांच्या आश्रमांत यावें. मी जाऊन झालेला सर्व प्रकार त्यांना कळवितें: ह्मणजे आनंदानें आपल्या उभयतांचा लग्न सोहळा होईल. शिवाय सर्वत्रांच्या परस्पर भेटीही होतील. याप्रमाणें सर्व आनंदी आनंद होईल. खेरीज तुमचा स्नेही भालचंद्र यांनीं मला हे पाय दाखविले व आपणास येथपर्यंत आणून माझे आईबापास वांचविलें. तेव्हां त्यांच्याकरतांही एक सुंदर नवरी पाहून ठेविली आहे. व कृपासागर महाराजांची कन्या क्षेमावती हिचेंही लग्न व्हावयाचें आहे. तेव्हां हीं तिन्ही लग्नें एका मांडवांत होण्याची तयारी मी करतें. आतां जाऊन

कृपासागरांचे बळकट पाय धरितें. ह्यणजे सर्व वेत ठीक जमेल. आपण सर्व खटल्यासुद्धां तेथें यावें. मी जातें. (असें ह्यणून जाऊं लागते.)

सौ०—ठीक आहे. प्रियसखे, फार आनंद झाला. मी जाऊन भुवनपाल व तुझी आई ह्यांसह उद्यां वेळेवर हजर होतो. पण आतां उद्यांपर्यंत तुझा विरह मला कसा सहन होईल कोण जाणें ?

हं०—प्राणनाथ, मलाही तेंच संकट आहे. परंतु उद्यां होणाऱ्या अक्षय सुखाकडे लक्ष देऊन व त्याआनंदांत हें विरह दुःख कसे तरी विसरेन असें समजून मनाचा धडा केला आहे. महाराज, आपणही कसा तरी धडा करा ह्यणजे झालें.

सौ०—ठीक आहे. सुंदरी हा मी चाललों पहा. पण हो, अजून भालचंद्र पाणी पिऊन आला नाही. अरे हो. बरेंच झालें. तो पहा आला. (इतक्यांत भालचंद्र पाणी घेऊन येतो.)

सौ०—(पाणी पिऊन) आलास बाबा. चल आतां किती वेळ तुझी वाट पहात आहे ?

भा०—तें ठीकच आहे. मनांतून तर असें ह्यणत असाल कीं, हा इतक्यांत कोणीकडून आला, पण हें बोलणें उगीच वरकांती.

सौ०—नाहीरे नाही. तसें काहीं नाही. काय गंमत झाली ती चल सांगतो वाटेनें. असें ह्यणून सौ-

दर्यसागर व भालचंद्र निघून जातात. व हंसपालिका-
ही आश्रमांत जाते.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्याबाहेर.)

वि०—सूत्रधार, वः! एकूण खूप आप्पलपोटे दिसतां!
एवळ्याकरतां कां रात्रभर जागविल्ले आह्माला ? असा
विश्वासघात करणें हें बरोबर नाहीं. एखाद्याला प्रथ-
म आशा कशाला लावावी ? मी रुसलों आतां. हा
पहा आतां जातो. (असें ह्मणून जाऊं लागतो.)

सू०—(त्याला धरून) कां चाललास कां ? आ-
ह्मी काय आप्पलपोटेपणा केला, आणि विश्वासघात
कोणता केला ?

वि०—अहो, हंसपालिका शेवट दवडलीत कीं ना-
हीं आमच्या हातची ? असा हा विदूषकपंत फांकडा
(मिशावरून हास फिरवून) असून त्या चिटक्यानें
कां हंसपालिका आपलीशी करावी ? बरें, ती नाहीं
तर ती दुसरी तरी ? ती नाहीं तर तिसरी तरी ? स-
र्वच नवऱ्या ठरल्या गेल्या, आतां आह्मी काय करा-
वें ? रात्रभर जागून तुह्माला मदत केली. पण एखादी
नवरी तर जुळवून द्यायची होती कीं नाहीं ? जो तो
आपलें हित पाहतो, माझें कोण पाहील ? मी आतां
रुसून बसतो. नाहीं तर तुह्मी व्हा आमची नवरी.

सू०—वः ! एकूण मजवर आहेस कां राजी ? अरे,
हें नाटक होईपर्यंत तुझें माझें येथें लग्नच लागलें आहे.

मग त्यांत अधिक तें कोणतें ? असो. पण आतां एकदां शृंगारपुरीतील हालहवाल पाहण्यास येतोस कां?

वि०— हो. तुमचें आमचें लग्नच लागलें आहे. मग विरहदुःख कसे सहन होईल ? जिकडे तुम्ही तिकडे मी. पण कांहो ? आतां विश्रांतवनांतून थेट शृंगारपुरीस जायचेंना ? मग आमचे पाय कसे चालतील ?

सू०—अरे, नसले चालत तुम्हे पाय, तर सर्व प्रकार येथेच करून दाखवितां.

वि०—ठीक, मग तर उत्तमच झालें. चला आटपालवकर.

सू०—ठीक आहे. आतां कंटाळं नकोस. अगदी थोडे राहिले आहे. (असें झणून निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळः—चंद्रकांतार्चे मंदिर.

पात्रे.

चंद्रकांत.....शृंगारपुरीचा राजा.

गणबा .....विश्वासूक हुजऱ्या.

चं०—अरे गण्या इकडे येरे लवकर. चल, चल, धांव जलद.

ग०—जी सरकार. ह्योच आलो बगा, आलों, आलों. (जवळ येऊन) आज्ञा सरकार.

चं०—अरे, आज मोठा कठीण प्रसंग दिसत आहे.

आतां कर्म करूं ? गणवा, एकूण कोणी नव्हे कुणाचे; सर्व व्यर्थ आहे. " घर फिरलें, ह्मणजे घराचे वासे फिरतात " ही ह्मण खोटी नव्हे. गणवा, आतां जि-
वाभावास विश्वासूक काय तो तूच आहेस.

ग०—(हात जोडून) महाराज, परसंग परसंग काय ह्मंताया ! आन् वखतची लय कठीन आला ह्मं-
ताया. मी कांहीं उमंगलों नाहीं महाराज.

चं०—अरे प्रसंग काय विचारतोस ? या तोंडानें का-
य सांगूं ! शिव ! शिव ! शिव ! (उसासा टाकून)
गणवा या राज्याचा आणि सुखाचा काय तो एक घ-
टकाभर मी आतां धनी आहे. एक घटकेनें हें सर्व ल-
यास जाऊन मी जमीनदोस्त होणार आहे. अरेरे !
दुष्टानें सर्वच फस्त केलें काय ? अरे. याचा विचार
मी पूर्वीं केला नाहीं अं ! दुष्ट लोकांच्या सांगण्याव-
रून त्यांच्या नादीं लागून हवीं तशीं वाईट कामे के-
लीं. आणि आतां शेवट प्रसंगीं ते सुटून मी !! अरेरे !
(डोळ्यांत पाणी येऊन) गणवा, आतां मी काय क-
रूं ? अरे, या वेळेस मला प्रसंगीं कोण उपयोगीं प-
डेल ? आणि ईश्वर तरी कशीं कोणास बुद्धि देईल ?
आजपर्यंत कधीं ईश्वरांचें भय स्वमींमुद्धां बाळगिलें
नाहीं. आतां ईश्वर पावल काय ? मी किती पापी !
मजसारखा दुष्ट, चांडाळ, अधम, विश्वासघातकी, कृ-
तघ्न या जगतांत कोणी नसेल. देवा ! सर्व पाप्यांचा
मी राजा. आतां माझे रक्षण कोण करील ? प्रभो, मी

चुफलों. अपराधी आहे, सहस्र अपराधी आहे. आतां या दीनावर करुणामेव सोड. हे दीनदयाळा, काय तुझा मायाजाल ! अरे हाच पश्चात्ताप पूर्वी झाला असता तर ? अरे राम ! राम ! राम ! आतां माझी वाट काय ? मीं जन्मास येऊन काय केले ? राज्यावर असतां एखाद्या गरिवाचे जन्माचे कल्याण केले नाही, ब्राह्मणास कधीं दान किंवा वांभर जमीन माझे हातून मिळाली नाही. प्रजाजनांचे संरक्षण केले नाही. बहुतकरून न्याय यथायोग्य कोणासही मिळाला नाही. नेहमीं खऱ्याचे खोटे आणि खोऱ्याचे खरे लांच घेऊन करीत गेलो. गोरगुरिवांवर जुलूम केले. सर्व आश्रितांच्या व शहरांतील संभावितांच्या स्त्रिया भ्रष्ट केल्या. हर ! हर ! सर्व लोकांचे दांत मजवर. आतां काय करूं. ? (तोंडांत मारून घेतो.) असो, या सिंहबलाचे नादो लागून इतका घात झाला. नाही तर पूर्वी मी आपले थोडक्याशा राज्यांत चांगला सुखी होतो व नीट शुद्धीवर असून नीतीने वागत होतो. परंतु या सिंहबलाचे भरीं पडून विचान्या भुवनपालावर हल्ला केला, बरे असो. पुढे कसा तरी ईश्वररूपेनें जय झाला. मग तरी वेताने वागलो कां नाही ? बुद्धीच भ्रष्ट झाली, सिंहबल सांगेल तसें केले. आज काय ? याची वायको चांगली आहे, आणा घरून. उद्यां काय ? अमक्या गरिव ब्राह्मणाचे घरांत त्यानें भिक्षुक वृत्तीनें संपादन केलेले बरेच द्रव्य आहे आणा लुटून. आ-

ज काय अमका बरा अबूशर आहे ध्या इजन. वाड-
वा सारे. व उवा कर. याप्रमाणें कहर कहर करून
सोडले. ते प्रजाजन आतां दया कशी करतील ? हाय
हाय ! आतां काय करूं ? नारायणा ! वा तुजवांचून
निशानीं आतां कौणी नाही. धांवरे धांव. चुकलों चु-
कलों चुकलों. कृपाघना, आतां तूच समर्थ आहेस. न-
कोरे उपेक्षूं. तूं ह्यणशील कीं, “ तुजसारख्या पाप्या-
वर दया कशी करावी ? ” परंतु हें मात्र तुझें निमि-
त्त साजणार नाही. प्रभो, अरे माझी काय कथा !
मजहून शतगुणीत पापी तुला शरण आले होते व आ-
ले आहेत, आणि त्यांचें तूं रक्षण केलेंस. ते पवाडे मीं
ऐकले आहेत. कदाचित् तुला स्मरण नसेल तर देऊं
कां ? अरे, अजामेळ, अवासूर, पिंगला, गजेंद्र इ-
त्यादि थोडे कां प्राणी ? अरे, अजामेळ तर मांगिणी-
शीं रत असतां तूं त्याचा उद्धार केलास. मग माझी
काय कथा ! तुझ्या कृपासिंधूंपुढें माझें पाप तें किती !
तस्मात् शरणांगतास उपेक्षूं नकोस. मी पुनः असा वा-
गणार नाही. झाला, मला पश्चात्ताप झाला.

गण०—महाराज, मंगा धरून तुमी दुःख करताया
मी कांहीं उमंगलो नाही बगा. एकदा या दासापं
सांगा तर खरं.

चं०—अरे गणवा, आतां सांगूं काय ? सर्व ग्रंथ-
च आटपला. ज्या जोरावर किंवा ज्याचे अनुमतानें मी
आजपर्यंत गैर वर्तन केलें, व ज्यावर पूर्ण विश्वास ठेवि-

ला तोच आज सिंहबल प्रजाजनास सामील होऊन बारा वाजतां वाज्यावर हळ्या करणार आहे. अरे, आजपर्यंत प्रजेचा रोष या चांडाळाकरतांच मजवर झाला. नाही तर मी कधीं प्रजेशीं गैर वर्तन केलें नसतें; परंतु सारें सिंहबलाकरतां; आणि तोच सिंहबल आज सर्व फौजेसुद्धां व सेनापतीसुद्धां लहान मोठे कामगार मंडळीसह प्रजाजनास जाऊन मिळाला. आणि आज मजवर हळ्या करणार.

गण०—महाराज, पण हळ्या करण्याचें कारण काय?

चं०—अरे आतां सांगूं काय ? गांवांतील धनपल ह्मणून जो सावकार आहे कीं नाही, त्यानें बंड केलें आहे. आणि शहरांतील सर्व प्रजा त्याला साह्य झाल्या आहेत. गणबा, इतकें झालें तरी त्याचें मला नवल वाटत नाही. परंतु आपला सिंहबलही त्यांना अनुकूल झाला हें आश्चर्य वाटतें. अरे, सिंहबल सर्व प्रधानासुद्धां व माझ्या सर्व फौजेसुद्धां धनपाळास मिळाला आहे. आणि आतां बारा वाजतां वाज्यावर हळ्या करणार. ह्मणून वा गणबा मी कसें करूं ? एकसुद्धां मनुष्य मजकडील राहिलें नाही.

गण०—सरकार, लय अवघड सांगितलत बगा. पण काहो ? सिंहबल ह्मंज लय तुमचा आकशी पिरतीतला. आन आसं कसं झालं ? आहो, परसंगी तुमच्याकरतां मानवी देणार मंग असं कसं झालं ?

चं०—अरे, ती सर्व हकीकत मला समजली आहे.

गांवांतील सर्व मंडळींनी व धनपाळानें सिंहबलास ला-
खों रुपये देऊं केले. तरी तो त्यांचा सल्ला पत्करिना.
शेवट धनपाळानें सांगितलें कीं, “ तुम्ही इतकी जरी
खटपट केली, तरी भुवनबाल व भुवनसुंदरी आणि हं-
सपालिका सर्व जिवंत आहेत. आणि ते कोठें आहेत
हेही मला माहीत आहे. भुवनपालाचा आणि माझा
फार स्नेह आहे सबब त्यास सांगून हंसपालिका तुला
देववीन. ” गणवा, या आशनें सिंहबळ त्यास कबूल
होऊन त्यानें त्याच्या वचनास रुकार दिला. आणि
आतां मजवर हल्ला करणार. गणवा, स्त्रियांच्या ना-
दानें पुरुष कोणतीं साहस कर्मे करतील याचा नेम
नाहीं. जन्मभर माझे अन्न खाऊन सिंहबळ स्त्रीकरतां
मजवर उलटलाना ? अर सिंहबलाचेंच आश्चर्य काय ?
परमेश्वर फिरला ह्मणजे सर्व स्वकीय गणगोतसुद्धां
आपल्याशीं फिरतात. माझा काढी सौंदर्यसागर तोसु-
द्धां भुवनपालास जाऊन मिळाला आहे. व त्यानेंच
त्याला आश्रय दिला आहे म्हणून ऐकिलें. गणवा, आ-
तां काय उपयोग ? जसा वागलों तसें मला फळ मि-
ळण्याची वेळ जवळ आली. असो. आतां हिरकणी
खाऊन प्राण द्यावा. (ह्मणून हातांतील आंगठी
काढूं लागतो.)

गण०—हं, हं. महाराज, हे काय ? अहो मला
एक युक्ती या वेळेस सुचली आहे. ती सांगूं कां ?

चं०—अरे, सांग पाहूं. पण लवकर सांग. गांवांत

कायशी कडेकोट तयारी होऊन आतां दीन करण्याची वेळ आहे.

गण०—महाराज, तुमचा रणछोडराय है कीं नाहीं ? त्याजवळ तुमची पन्नास हजार फौज है. आन त्यो येथून तीन कोसांवर सरकारी बागेंत है, त्यासनी बगा कळवा. आन जलद वाज्याप आनवा. संमद जरी फितुर झाले, तरी रणछोडराय आकशी तुह्माकडे हैत बगा. पन्नास हजार फौज आकशी निवडक एक जात त्याप है बगा. त्यो जर वाज्याप राखन बसला तर मंग कांहीं तुमच्या जिवाला धोका नाहीं.

चं०—अरे हो. चांगली युक्ती काढली. हें घे पत्र आणि जलद घेव्यवर बसुन जा. रणछोडराय पत्राबरोबर आले कीं काम झालेंच.

गण०—ठीक है महाराज. पन पत्रांत काय लिखलया मला समजूंया.

चं०—अरे हें पहा तुला वाचून दाखवितों. (असें म्हणून पत्र वाचूं लागतो.)

“तरवार बहादर रां० रणछोडराय यांस—आज्ञापत्र लिहिण्यांत येतें कीं, या घटकेस प्रसंग फार कठीण आला आहे. सत्रे पत्र देखत सर्व फौजेसुद्धां वाज्याजवळ हजर व्हावें. या वेळेस भरंवसा काय तो तुमचाच आहे. कळावें माघ शुद्ध १०, सोमवार दोनप्रहर. ”

चंद्रकांत.

चं०—गणवा, ऐकलेंस पत्र ! चल तर हें घे, आणि कसा मागल्या पायीं पळत येतोस. पहा, विलंब लागल्यास माझी पुनः भेट होणार नाही. हा पहा निघालों. आपण स्वस्थ आसावे.

(असे म्हणून निघून जातात.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्याबाहेर.)

वि०—कां मूत्रधार, तुम्ही अगदीं मनचेच मुखत्यार झालांतना ? कांहीं कुणाचा धाक ?

सू०—अरे, पण कां ? धाक कशाला ? आम्ही गैर वागतों कीं काय ?

वि०—अहो, पाहिजे तेव्हां विश्रांतवनांत जातां, वाटेल तेव्हां शृंगारपुरींत येतां हें काय ? सर्व आपली मनचीच मुखत्यारी. असें कराल तर लागलींच चार्ज बसवून अर्ज करीन. आणि ससृपिंड करून दसपिंड पाडीन. मग माझा राग तर माहितच आहे तुम्हाला.

सू०—हा वैज्या. जीभ संभाळ. असे अमंगळ शब्द मुखावाटे कधीं काढूं नयेत. काळ आहे, वेळ आहे. कांहीं बोलणें झालें तर विचार करून शुभ शब्द असतील तेवढेच बोलावे; अशुभ मुखावाटे कधीं बोलूं नये.

वि०—तें असूद्या हो. पण मग पुढें काय झालें तें एकदां दाखवा.

सू०—अरे, पहा आतां चमत्कार.

(सर्व निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळ:- कृपासागराचा आश्रम.
पात्रे.

कृपासागर.....ऋषी.
भुवनपाल .....राजा.
सौंदर्यसागर.....त्याचा जामात.
प्रेमसागर.....त्याचा जिवलग मित्र.
भालचंद्रभट.....उपाध्याय.
भुवनसुंदरी.....राणी.
हंसपालिका.....तिची कन्या.
क्षेमावती.....कृ. ची. कन्या.
सावित्री.....तिची सखी.

(दुसरी पुष्कळ मंडळी व शृंगारपुरीचे प्रजाजन,)

सा०—कायग बाई क्षेमावती, परमेश्वरकृपेनें आपल्या तिघींचेही हेतु पूर्ण झालेना ?

क्षे०—खरेच बाई. इतका हा हंसपालिकेचा उपकार.

हं०—माझाग बाई कशाचा उपकार ! हा सर्व तुमचा उपकार बरीक खरा. तुम्हीं जेव्हां कृपासागरास वळविलेंत तेव्हांना हा प्रकार झाला.

सा०—अगबाई ! तें असूद्या आतां, कोणाचा कां उपकार असेना, उपकार ईश्वराचा खरा, पण बाई आतां नांवे द्या सर्वजण एकदां, कसं बाई क्षेमावती ?

क्षे०—आह्मी नाहीं बाई घेणार, तुलाच फार नांव घेण्याची हौस आहे. तूच घेइनास, कसं हंसपालिके ?

हं०—हो. ज्यानं प्रथमतः नांवाची गोष्ट काढली, त्यानंच अगोदर घ्यावं.

क्षे०—(टाळी वाजवून) हं. हं. ठीक झालं. घे आतां पाहिल्यानं तूंच.

सा०—हे हो काय बाई. “ पाटीलबोवा लग्न करा तर म्हणाले तुम्हीच करून द्या. ” हें काय असं ?

क्षे०—अग तूंच प्रथमतः नांवाचं लचांड काढलं. आम्ही कां उकरून काढलं ?

सा०—चरं हो बाई. आतां नाहीं असं काढणार.

हं०—सावित्रीबाई, देवघराच्या दारांत काल आडविलं होतं त्यापेक्षां नांवा घेण्याचं कां अवघड झालं ?

सा०—(यांनीं काल आपल्यास त्यांच्या बरोबर बोलतां पाहिलें असं जाणून.) अहाहा ! क्षणोक्षणीं काय तरी थट्टा ? डोळ्याला डोळा उचलून पाहणें आणि गालांतले गालांत परस्परांनीं चोरून हंसणें त्यापेक्षां आमचें हें बरें.

हं०—(आपलें आणि त्यांचें हसणें इतें पाहिलें असं जाणून) अग बाई सावित्री, फुलांचे गजरे कोणी नसलें म्हणजे एकमेकांस मारावे त्यापेक्षां नुसतें हंसणें बरें नव्हे कां ?

क्षे०—(आमचा खेळ हंसपालिकेनें कधीं पाहिला कोण जाणें.) बाई पुरे आतां. उखाळ्या पाखाळ्या कां उगीच काढतां ? नांवा घेणं असेल तर जलद घ्या कसं. आतां मंडळी घरीं येतील.

हं०—हो खरंच, आतां आई गंगेवरून येईल.

क्षे०—अग आई आली तरी चिंता नाही. पण पुरुष सर्व आले म्हणजे आपलें व्यर्थच जाईल.

सा०—एकूण आतां मजवरच आलेना ?

क्षे०—हो, तूं प्रथमतः काढलं तें आतां निस्तर.

सा०—एका आतां—“ नवलाखाचा शालू त्याला हजाराची दशी आणि ”—(लाजते.)

क्षे०—हेंग काय बाई ! वा ! काय तरी पण. असं करशील तर आम्ही आपल्या जातो. चलग हंसपालिके.

सा०—वेतेंहो पण. इतकं जायला नको लागलीच.

“ नवलाखाचा शालू त्याला हजाराची दशी—मालचंद्रजीला उदंड असल्या दासी तरी त्यांत सावित्रीच खाशी. ”

क्षे०—अग बाई ! केवढा तरी डौल.

सा०—चल बाई आतां तूं घे कशी.

क्षे०—मी होय. मग हंसपालिका कां घेईना अगोदर.

हं०—मी बाई मग घेईन. तुम्हीच ध्या अगोदर.

क्षे०—हजाराचा शालू त्याला मोतींघोस पदर—(लाजते.)

सा०—कांग आतां ? “ लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आणि आपण कोरडे पाषाण. ”

क्षे०—हो पण इतकं बोलायला नको कांहीं.

“हजाराचा शालू त्याला मोतींघोस पदर, माधवरावांची उदंड असली कदर तरी क्षेमावतीवर प्रेमाचीच नजर.”

सा०—वाहवाग बाई ! खूब ठेऊन दिली. आतां हंसपालिके, तूं घे बाई. ह्मणजे आपलें काम झालें.

हं०—वरं बाई घेतें हो.—“ रत्नखचित चोपाळा त्याला कांचनाच्या कड्या आणि ”—(लाजते.)

क्षे०—तें नाहीं चालणार. घेतलेंच पाहिजे.

हं—वरं बाई तुम्ही कुठल्या सोडायला.

“ रत्नखचित चोपाळा त्याला कांचनाच्या कड्या सौंदर्यसागरांनीं हंसपालिका बायको मिळावी ह्मणून उदंड आणल्या साज्या तरी हव्यात जरतारीच्याच घड्या. ”

सा०—अहाहा ! याचें नांव नंव. नाहीं तर मेले उष्टे उखाणे आणि उष्टीं नांवें.

(इतक्यांत स्नानास गेलेली पुरुष मंडळी येतात.)

भु०—(हात जोडून.) महाराज कृपासागरजी, आपल्या कृपेनें आज धन्य धन्य झालों. कन्या भेटली, विवाहसुख डोळ्यानें पाहिलें. सर्व आनंदी आनंद झाला. आतां आम्हा उभयतांस काशीयात्रेस जाण्याची परवानगी द्या. आणि थोडेंसें मला विचारणें आहे, तेवढी शंका दूर करा.

कृ०—अरे भुवनपाला, उत्तम झालें. तीन लभें एका मांडवांत झालीं, माझ्या क्षेमावतीचाही सोहळा थाटानें झाला. तसेंच सावित्रीसही स्थळ उत्तम मिळालें. आणि तुझ्या हंसपालिकेचें तर अक्षय कल्याणच झालें. ती पृथ्वीचें स्वामित्व करील हा माझा

पूर्ण आशीर्वाद आहे. आतां तुला काय शंका आली असेल तिचे दूरीकरण करून घे.

मु०—महाराज, शंका इतकीच की, हंसपालिका मला कन्या प्राप्त झाली, ती मोहनबागेत सुमारे सहा महिन्यांची हंसपक्षांत सांपडली. ती कोणाची होती आणि तेथे पडली कशी वगैरे कांहींच खुलासा आजपर्यंत समजला नाही. तर एवढी शंका दूर करा.

कु०—अरे भुवनपाला, ऐक. पूर्वी इंद्रशापाने वीर्यसेन गंधर्व मृत्युलोकीं स्त्रीरूपाने विहार करीत होता. तुझ्या मोहन बागेच्याच आसपास ती शापाने स्त्री होऊन हिंडत असतां, माधुर्यनामा ऋषी तिला पाहून कामातुर झाला. नंतर उभतांचे प्रेम जमून ती स्त्री गरोदर राहिली; पुढे दिवस पूर्ण होतांच, मोहन बागेच्याच झाडींत ती प्रसूत झाली. मग कन्या सहा महिन्यांची झाली नाही, तीच शापाचे दिवस पूर्ण झाल्यामुळे वीर्यसेन पुनः स्त्रीचा पुरुष झाला. परंतु तो मोठा वीचारांत पडला की, कन्या सहा महिन्यांची, आणि इंद्र सेवेस तर गेलें पाहिजे; आतां काय करावें ? वीर्यसेन असा संकटांत आहे, असे पाहून इंद्राने स्वतः त्यास दर्शन देऊन सांगितले की, वा वीर्यसेना, काळजी करूं नकोस, जगदंबेनें येथील भुवनपाल राजास कन्या प्राप्त होईल ह्मणून आशीर्वाद दिला आहे. तेव्हां तो आतां स्त्रीसहवर्त-

मान या ठिकाणी येईल. तूं कन्येस येथेंच ठेवून मज-
बरोबर चल. आपण गेल्यावर भुवनपाल येथें येई-
पर्यंत ह्या कन्येचें संरक्षण हंस पक्षी करितील. आणि
माझ्या आशीर्वादानें पुढें ही पृथ्वीची स्वामिनी होई-
ल. असें ह्यणून इंद्र व वीर्यसेन कन्येस मोहन वागि-
त टाकून गेले, व नंतर तुला ती सांपडली. ” भुव-
नपाला, जगदंबेच्या आशीर्वादाची ही कन्या आहे.
तेव्हां उभय कुळाचा उद्धार करील. आतां तुला
काशी यात्रेस जाणें आहे, तर तुझ्या जामातास गा-
दीवर बसवून मग खुशाल जा.

भु०—महाराज. गादीवर तर माझा व्याही, सौं-
दर्यसागराचा बाप चंद्रकांत आहे.

कृपा०—अरे, ईश्वरकृपेन भूत भविष्य वर्तमान
तिन्ही काळांचें ज्ञान मला आहे. चमत्कार पहा आ-
तां काय होतो तो. (इतक्यांत शृंगारपुरीचे प्रजाजन
पर्णकुटीजवळ हजर होतात.)

भु०—वाहेर काय गलबला आहे ? (इतक्यांत
प्रेमसागर आंत येऊन.)

प्रे०—कृपासागर महाराज, अहो भुवनपाल म-
हाराज, शृंगारपुरीतील धनपालासह हजारो प्रजाजन
शरण शरण ह्यणून प्राप्त झाले आहेत. त्यांना दर्शन
द्यावें महाराज; मुख्य धनपाळ जो सावकार तो पाद-
चारी असून रुमालानें हात बांधले आहेत. शिवाय
सहस्रावधी संभावीत लोक दांतीं तृण धरून शरण

आले आहेत. कैक हत्तीवर बसून व गाड्यांतून, आणि घोड्यावरून आले आहेत, याकरितां दर्शन द्यावें ही विनंती आहे.

कृपा०—भुवनपाला, चल आपण त्या प्रजाजनांस सामोरे जाऊन दर्शन देऊं.

भु०—आज्ञा महाराज. (असें ह्मणून कृपासागर व भुवनपाल, सौंदर्यसागर, भालचंद्र, प्रेमसागर सर्व मंडळी पणकुटीवाहेर सामोरे जातात. आणि तिकडून धनपालासह प्रजाजन येऊन परस्परांच्या मध्यंतरीं भेटी हातात.)

धन०—मी साष्टांग नमस्कार करून विनंति करतो कीं, आम्ही सर्व प्रजाजन या पायांस शरण आलों आहों. याकरितां शृंगारपुरीस येऊन आम्हां दीन प्रजेचे पुत्रवत् पाळण करावें. आपण आम्हांस टाकून आल्यापासून मार्गें जी आमची चंद्रकांतानें दुर्दशा केली, ती सांगतां एक ग्रंथच होणार आहे. असो, आम्ही अति त्रस्त झाल्यावर सर्वजण एक ठिकाणीं मिळून सिंव्हाबलास अनुकूल करून घेतलों, आणि चंद्रकांतावर हल्ला केला. चंद्रकांत कोठें गेला याचा पत्ता नाही. याप्रमाणें आम्ही त्रस्त झालेलों प्रजाजन शरण आलों आहोंत. तर आमचा अन्याय न होतां पूर्वीप्रमाणें गादीवर बसून रक्षण व्हावें. (असें ह्मणून धनपालासह सर्व हात जोडून नमस्कार घालतात.)

कृ०—भुवनपाला, सर्व प्रजाजन शरण आले आहेत; करितां शृंगारपुरीत सौंदर्यसागराम व हंसपालिकेस राज्याभिषेक करून नंतर तुझी वाराणशीत उभयतांनी जावे असा माझा हेतु आहे.

भु०—(हात जोडून) ठीक आहे महाराज. मी आपले आज्ञावाहेर नाहीं. (असें ह्मणून सर्व कृपासागरास नमस्कार करून शृंगारपुरीस जाण्यास निवाले.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्यावाहेर.)

विदू०—कां सूत्रधार, तुझी आमची बायकोना ? माझे मनातून एकदां नांव घ्यावं असें आले आहे.

सू०—अरे तर मग घे. इतका लाजतोस कां ?

वि०—घेऊंच तर ? हें पहा—पण कांही ? इंग्रजी घेऊं कां गुजराथी घेऊं ?

सू०—अरे हें काम तुझ्या आवडीचें आहे, तेव्हां तूं आपले इच्छेप्रमाणें घे.

वि०—बरे तर. हें पहा—समोर होता कोनाडा त्यांत हातें वासकूट आणि—सूत्रधार, लाज वाटते बुवा.

सू०—अरे घेणें असेल तर घे लवकर. आतां मी नाटक आटपणार.

वि०—हें पहा समोर होता कोनाडा त्यांत हातें वासकूट आणि सूत्रधारी माझ्या बायकोनें खाल्लें विस्कूट.

सू०—वः ! खूप मजा केलीस बाबा. अरे पण गुजराथी नांव कसें घेतोस पाहूं बरे.

वि०—वा हें पहा—सामे हतो गोखलो तेमा हतो कांबळो, अने सुत्रधार बायडी मेरी वात सांबळो.”

सू०—(मोठ्याने हसून) खूप मजा केलीस बाबा. शाबास अरे. आतां एकदां शृंगारपुरींत जाऊं आणि नाटक आटपूं.

वि०—वा मघाशीं तें पत्र पाठविलें चंद्रकांतानें रणछोडरायाला, त्याचें पुढें काय झालें तें सांगितलें नाहीं. आणि नाटक आटपूं ह्मणतां काय ?

सू०—अरे, मघांचा झाला उलगडा. ह्मणजे तुला स्पष्ट सांगूं, काय अशिक्षित मनुष्य मोठ्या हुद्यावर ठेविला ह्मणजे असाच परिणाम होतो. बरें झालें, चंद्रकांत पळाला; नाहीं तर त्या दंग्यांत ठार मेला असता. चंद्रकांताचें पत्र रणछोडरायास पोचलें. पण काय ? दुसऱ्याकडून वाचवावें तर अब्रु जाते, आणि स्वतः वाचण्यास गंधाळभर पाणी पाहिजे. याच कारणानें त्या घाईच्या वेळीं, पत्रांतला भाव रणछोडास न समजून चंद्रकांतास सर्व सुखाचा अभाव झाला. परंतु प्रजाजनांचा स्वभाव चांगला असल्यामुळे भाव धरून त्यांनीं भुवनपालाकडे धांव घेतली. आणि सर्व आनंद केला. याप्रमाणें झालें. आतां थोडा वेळ आपण सुधारलेल्या व आनंदानें भरलेल्या शृंगारपुरींत जाऊं येतोस काय ?

वि०—हो. हा पहा निवालों. सर्व निघून जातात.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ४.

स्थळः—शृंगारपुरांतील धनपाळांचा वाडा.
पात्रे.

धनपाल.....सावेकार.

विनायकपंत.....त्याचा कारभारी.

(इतर गांवांतले सर्व प्रजाजन.)

वि०—(हात जोडून) प्रजाजनहो, धनपाळशेटजीनीं आज सर्वास एवढ्याकरतां पाचारण केलें आहे कीं, आपल्या शहरची व आपली पूर्वीची स्थिति कशी होती, व हल्लीं कशी आहे. कर सुटके, देवस्थानें सुखं झालीं, न्याय बरोबर मिळूं लागला, पर्जन्य यंदा हवा तसा पडला, चांहींकडे स्वस्थता झाली, गोरगुरिवास धर्मार्थ अन्न मिळूं लागलें, तसेंच ठिकठिकाणीं गरिबाकरतां दवाखाने स्थापन झाले, शेंकडो देवळांचा जर्णोद्धार झाला, कित्येक नवीं देवळे झालीं, शहरांत पाण्याची कमताई होती, ती ठिकठिकाणीं नवे हौद झाल्यामुळें मोडली, चोरी, दरबडे वगैरे घालणाऱ्या लोकांस योग्य शासन मिळूं लागलें, प्रजेच्या सुखाकरतां व शहरच्या सुधारणुकीकरतां पंच नेमिले, दिवाणी फौजदारी कामें नियमानें व्हावीत ह्मणून नियम ठरऊन टाकिले, व कांहीं नवीन ठरविण्याची गरज लागली, तर त्या कामावर चतुर निस्पृही मंडळी स्थापन केली, मोठमोठी हुद्याची कामें चांगल्या चांगल्या

विद्वान् लोकांस दिलें, हुद्याच्या कामावर अशिक्षित मनुष्य नसल्यामुळे अनर्थ होणें बंद झाला; फितुरी करणारीं मनुष्ये हद्दीपार केलीं, ठिकाठिकाणीं विद्याभ्यासाकरितां शाळा स्थापन झाल्या; हांजी हांजी करणारे राज्यांतले लोक काढून लाविले, मद्य वगैरे अमली पदार्थांचीं दुकानें बंद करून टाकिलीं, याप्रमाणें नवीन आपले प्रभू जे सौंदर्यसागर व मातोश्री हंसपालिका राणीसाहेब यांनीं सुधारणा करून सर्व प्रजस सुख दिलें, अशा आपल्या प्रभूंचें कल्याण व्हावें, म्हणून सर्वांनीं आप या जातीधर्माप्रमाणें आपापल्या देवाची प्रार्थना करावी, आणि आपण प्रजा, हा प्रभू झाल्यापासून आनंदीत झालो, वगैरे आनंद प्रकार उत्रडपणें सर्वांनीं दर्शवावा; म्हणून शहरांत सर्वांनीं आपल्या धर्माप्रमाणें ब्राह्मणभजनें, हरिकीर्तनें, दीपोत्साह वगैरे करावेत, आणि निरंतर प्रभूंचें यश चिंतून रहावें. कळावें, सर्वांनीं आजरोजीं आपापल्या शक्तीप्रमाणें घोषरीं आनंदोत्साह करावा. ज्यांना अगदींच सामर्थ्य नसेल त्यांस आमचे धनपाळशेट मदत करतील.

धन०—अहो सभासदंहो, याकरतांच तुझां सर्वास आज येथपर्यंत यावयाची तसदी दिली. (असें बोलणें झाल्यावर पानसुवारी घेऊन सर्व प्रजाजन आनंदानें आपले घरीं उत्सव करण्यास निघून जातात, व सौंदर्यसागर हंसपालिकेसह आनंदानें राज्य करतो.)

(पडदा पडतो.)

(पडद्यावाहेर.)

सू०—विदूषका, पाहिलासना भाग ? याप्रमाणें आनंद झाला. भुवनपाल व भुदनसुंदरी पुढें वाराणशींत जाऊन राहिलीं. त्यांस दरमहा सव्वा लक्ष रुपये सौंदर्यसागर पाठवूं लागला, आणि सौंदर्यसागराचा बाप जो दुष्ट राजा चंद्रकांत त्यालाही साठ हजार रुपये दरमहाची नेमणूक भुवनपालानें सांगितलें म्हणूनच सौंदर्यसागर देऊं लागला. तो चंद्रकांतही शेवटार्यंत वागणशींतच राहिला. असो. याप्रमाणें चरित्र समाप्त झालें. आतां सभासदांनीं मेहरवानगी करावी, व तुलाही सांगतो कीं, कदाचित् सभासदांनीं आपला उदार आश्रय मला पुनः दिला तर या रंगभूमीवर दुमरें अद्भुत चरित्र करण्यास मला यावयाचें आहे. तेव्हां तूंही कृपा करून येहो.

वि०—हें काय विचारावें महाराज ! तुम्ही आतां जातां व सर्व सभासद आनंदानें जातात. परंतु मला फार वाईट वाटें. पण पुनः तुम्ही लवकरच चरित्र करून मला बोलविणार, हें ऐकून मात्र संतोष होतो. असो. ईश्वरकृपेनें तुमची आमची व सभासदांची पुनः लवकरच भेट होवो ही आशा आहे. चला आतां सूत्रधार, बाहेर उजाडग्याचा सुमार आला आहे. तेव्हां कांहीं ईश्वरस्मरण करूं चला. (निघू जातात.)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
समाप्त.